

НАТАЛЯ АНДРІЙЧУК

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В
УЧИТЕЛЬСЬКИХ СЕМІНАРІЯХ УКРАЇНИ
(1860-1917 рр.)**

Монографія

Житомир - 2010

УДК 37 (09) (477. 4/7)

ББК 74.03Г

A65

*Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного
університету імені Івана Франка _____ жовтня 2009 року,
протокол №____.*

Рецензенти:

Н.А.Сейко – доктор педагогічних наук, проректор з наукової роботи Житомирського державного університету імені Івана Франка;

О.Є.Антонова – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки Житомирського державного університету;

О.В.Плахотнік – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка.

**Андрійчук Н.М. Підготовка вчителів народної школи в
учительських семінаріях України (1860-1917 рр.) :
Монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2011. - ____ с.**

ISBN

На основі значного масиву архівних та опублікованих джерел автор аналізує становлення та розвиток учительських семінарій як єдиного джерела підготовки кадрів для народних шкіл в Україні 1860 – 1917рр.

Для наукових працівників, учителів, керівників освітніх закладів, студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

УДК 37 (09) (477. 4/7)

ББК 74.03Г

ISBN

ЗМІСТ

Передмова	2
РОЗДІЛ 1	5
ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ ЯК НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ТА ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	5
1.1. Науково-методологічні засади та історіографія проблеми підготовки вчителя для народних шкіл України	5
1.2. Характеристика початкової народної школи та особливості педагогічної і суспільно-просвітницької діяльності народних учителів	27
1.3. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти	63
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В УЧИТЕЛЬСЬКІЙ СЕМІНАРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	98
2.1. Загальна характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини ХІХ – початку ХХ століття	98
2.2. Організаційно-методичні засади та кадрове забезпечення діяльності учительських семінарій України у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ століття	127
2.3. Зміст освіти в учительських семінаріях України др. пол. ХІХ – початку ХХ століття	174
Післямова	222
ДОДАТКИ	229
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	254

Передмова

Підготовка кваліфікованого вчителя – одна з найважливіших науково-теоретичних та практично-професійних проблем, від вирішення якої залежить успіх перебудови системи освіти в країні. Основним завданням педагогічних навчальних закладів є здійснення високоякісної професійної підготовки вчителя, що відповідає сучасним вимогам навчання і виховання дітей. Відповідно до особливостей сучасного етапу та перспектив розвитку середньої педагогічної освіти відбувається реформування змісту підготовки майбутніх учителів, формуються нові вимоги до їх професійної компетентності; у педагогічних ліцеях та коледжах упроваджуються нові спеціальності, оновлюється методика і технологія підготовки фахівців.

У розвиненому суспільстві педагоги складають особливу соціально-професійну групу, роль і значення якої важко переоцінити. Історичний досвід розвитку педагогічної освіти не втратив своєї значущості і сьогодні. Результати історико-педагогічного аналізу підготовки вчителів народних шкіл можуть стати цінним надбанням для планування подальшого розвитку сучасної системи педагогічної освіти.

У кінці XIX – на початку XX ст. учительські семінарії стали організаційно-професійною основою для кадрового забезпечення народних шкіл. Ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними вітчизняними педагогами та громадськими діячами, але кошти на підготовку кадрів держава не виділяла. Відомими педагогами-вченими кінця XIX – початку XX ст. було сформульовано низку перспективних теоретичних положень про необхідність ґрунтовної науково-методичної й практично-педагогічної підготовки учителя. Окрім того, почасти видатні вітчизняні педагоги-науковці

(С. Васильченко, Б. Грінченко, М. Корф, Т. Лубенець та ін.) самі працювали вчителями в народних школах. Значний інтерес для дослідження являють праці М. Драгоманова, М. Корфа, К. Ушинського та інших відомих педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які обґрунтували необхідність науково-практичної підготовки вчителя, розглядаючи її як єдність трьох основних напрямів: загальноосвітнього, загально-педагогічного і практичного.

Територіальні межі дослідження охоплюють губернії Київського, Харківського й Одеського учбових округів Російської імперії, територія яких нині входить до складу України – Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХІХ – початку ХХ ст., який характеризується особливим динамізмом суспільних явищ та процесів. Нижня межа – 1860 р. – визначена прийняттям „Проекту вчительської семінарії”, за яким здійснювали діяльність усі вчительські семінарії та вчительські школи досліджуваного періоду. Верхня хронологічна межа – 1917 р. – окреслює завершення дожовтневого етапу професійно-педагогічної підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України.

Джерельну базу дослідження склали як опубліковані раніше, так і не введені в науковий обіг джерела, а саме:

- нормативно-правові акти, що регулювали систему освіти (в тому числі педагогічної) в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (розпорядження міністерства народної освіти досліджуваного періоду; Статути та Положення про навчальні заклади тощо);

- архівні матеріали (документи канцелярій попечителів учбових округів; листування керівників навчальних закладів з попечителями учбових округів тощо). У ході роботи

проаналізовано архівні фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фф. 707 – управління попечителя Київського учбового округу), Харківського обласного державного архіву (фф. 638 – Інспектор народних училищ м. Харкова; 266 – канцелярія директора народних училищ Харківської губернії; 635 – Харківська губернська училищна рада; 658 – Вовчанське повітове училище), Житомирського обласного державного архіву (фф. 212 – Житомирська учительська семінарія; 75 – Коростишівська учительська семінарія);

- наративні джерела: публікації на сторінках періодичної преси досліджуваного періоду та сучасних; мемуари; монографії, що представляють історичні дослідження професійної підготовки вчителя. Для пошуку наративних джерел було використано фонди бібліотек: Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки у м. Києві, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву у м. Києві, бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Житомирського державного університету ім. І. Франка.

РОЗДІЛ 1

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ ЯК НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ТА ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Науково-методологічні засади та історіографія проблеми підготовки вчителя для народних шкіл України

Виходячи з окреслення теми та завдань дослідження, його науково-методологічні засади ми будемо з урахуванням міждисциплінарності роботи та плюралістичності науково-теоретичних основ професійної підготовки вчителя в історико-педагогічному контексті. Тому аналіз методологічних засад нашого дослідження передбачає визначення діалектики процесу професійної підготовки вчителя для народної школи; виявлення історіографічних характеристик проблеми дослідження, а також визначення сутнісних ознак базової категорії – „вчитель народної школи”.

Методологія нашого дослідження вимагає її наукового аналізу на кількох рівнях: загальнофілософському, на якому ми вивчаємо проблему історії професійної підготовки вчителя для народних шкіл у просторі діалектичних законів та закономірностей; загальнотеоретичному – аналіз проблеми історії підготовки вчителя для народних шкіл України другої половини ХІХ – початку ХХ століття у площині герменевтики, загальної історіографії, соціально-історичного наративу та культурології; спеціальному, який передбачає вивчення проблеми історії професійної підготовки вчителя народних шкіл з урахуванням професіографічного й біографічного підходів.

Розглянемо подані вище науково-методологічні рівні більш детально. Так, філософська діалектика передбачає аналіз

історико-педагогічної проблематики в площині діалектичних законів та закономірностей, серед яких найбільш значущими для проблеми нашого дослідження вважаємо закон єдності і боротьби протилежностей; закон єдності загального, особливого й одиничного; закон єдності сутності (змісту) і форми; закон переходу кількісних змін у якісні.

Закон єдності і боротьби протилежностей дає змогу регулювати кількісно-якісні показники професійної підготовки вчителя для народних шкіл у результаті вирішення певних протилежностей (суперечностей). В контексті становлення та розвитку підготовки вчителя як історико-педагогічної проблеми цей закон ілюструє:

- суперечність між суспільним замовленням на сутнісно-змістові характеристики вчительської професії, та можливостями наявної на другу половину XIX – початок XX ст. системи професійної освіти реалізувати це замовлення;
- суперечність між новітніми теоретичними розробками в галузі теорії і практики педагогічної освіти й педагогічної діяльності, та реальним станом народної освіти в Україні в досліджуваний період;
- суперечність між потребами учнів учительських семінарій в отриманні ґрунтовної професійної освіти, та науково-методичними й кадровими можливостями цих навчальних закладів до забезпечення теоретичної й практичної професійної підготовки вчителя народної школи.

Поступове вирішення вказаних суперечностей як діалектичних протилежностей визначало в досліджуваний період ефективність системи підготовки вчительських кадрів для народних шкіл.

У площині дії закону єдності загального, особливого й одиничного цього діалектичного віддзеркалено як шлях нашого наукового пошуку, так і сутність предмета нашого дослідження. Так, історіографія проблеми підготовки вчителя

народної школи проаналізована нами з урахуванням джерельної бази загального рівня (роботи з історії розвитку освіти в Україні досліджуваного періоду), особливого (дослідження окремих аспектів підготовки вчителя для навчальних закладів різного рівня в досліджуваний період); натомість наше дослідження є виявом феномена одиничного, оскільки являє собою результат дослідження окремо взятого об'єкта і предмета наукового пошуку. З іншого боку, підготовка вчителя для народних шкіл виступає як загальне культурно-освітнє явище України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; вказана професійна підготовка саме у вчительських семінаріях – як особливе; відображення сутності та змісту підготовки вчителя в межах індивідуальності окремого учня вчительської семінарії з урахуванням його нахилів, здібностей, рівня пізнавального інтересу та професійної мотивації – як одиничне.

Закон єдності сутності (змісту) і форми виступає у межах нашого дослідження у тому вигляді, що вчительська семінарія як тип навчального закладу забезпечувала певну форму професійної підготовки вчителя народної школи; натомість кадрове, методичне, організаційне забезпечення цього процесу – віддзеркалює сутнісні (змістові) характеристики підготовки вчителя народних шкіл в досліджуваний період. Крім того, у вчительських семінаріях застосовувалися певні форми навчання і виховання, наповнені відповідним до соціально-професійного наповнення змістом, що також відображає дію вказаного закону.

Закон переходу кількісних змін у якісні виражено у межах досліджуваної нами проблеми у тому, що поступове накопичення досвіду підготовки вчителя для народних шкіл в Україні в другій половині ХІХ століття заклало підвалини системи професійної педагогічної підготовки вчителів більш пізнього періоду як якісно нового явища. Водночас кількісне

накопичення педагогічних та методичних знань учнями вчительських семінарій гарантувало їм певний рівень професійної готовності до роботи в народних школах як нову якість їх соціально-професійного досвіду. Проте практика показує, що вчительські семінарії не вповні забезпечували цей кількісно-якісний розвиток в досліджуваний період.

Отже, аналіз головних діалектичних закономірностей, що визначають специфіку підготовки вчителя для народних шкіл як історико-педагогічного процесу, дає змогу відстежити їх у динаміці й структурно-функціональній залежності компонентів.

Як вказано вище, на загальнотеоретичному рівні ми визначили як найбільш впливові для проблеми нашого дослідження філософську герменевтику, а також безпосередньо пов'язані з нею культурологічний, історіографічний та наративний підходи. Щодо історіографічного підходу, то його втілення в контекст нашого дослідження буде представлено нижче, а підґрунтям наративного підходу стала герменевтична філософія.

Герменевтика – наука про сприйняття й відображення текстів у найширшому розумінні самого поняття «текст» як знакового утворення, системи актуальних (для сприймання в даний час і в даному вигляді) знаків. У зарубіжних дослідженнях (Х.Гадамер¹, П.Рікер², М.Хайдеггер³) герменевтика представлена як наукова галузь, що виконує функцію створення власного бачення і сприйняття, а заодно й народження нового тексту й його особистісного прочитання залежно від обраної методології й власного герменевтичного досвіду. Натомість у вітчизняній психолого-педагогічній науці

¹Гадамер Х.-Г. Истина и метод : Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1998. – 704 с.

²Рикер П. Конфликт интерпретаций / П. Рикер. – М. : Знание, 1995. – 168 с.

³Современная западная философия. Словарь. – М. : ИПЛ, 1991. – 452 с.

цей підхід представлений досить слабо; науковці стверджують, що герменевтика дає змогу прокласти місток між абстрактною та конкретною рефлексією і загалом відрефлексовувати інформацію, отриману у вигляді прочитаного (прослуханого)¹. Таким чином, у площині герменевтики розуміння дослідником історико-педагогічного тексту є заодно інструментом його саморозуміння, самовдосконалення, самосприйняття². У зв'язку з розмаїттям наукових текстів, використаних нами у дослідженні підготовки вчителя для народних шкіл України в другій половині XIX – на початку XX ст. (архівні джерела, періодичні видання, мемуарна література, наукові монографії тощо) герменевтика стає вагомим методологічним підґрунтям історіографії нашої роботи.

Культурологічний підхід до освітньо-історичних процесів представлено у вітчизняній та зарубіжній науці роботами М.Бахтіна³, В.Біблера⁴, Ю.Семенова⁵. Згідно з основними положеннями культурологічного підходу, ми розглядаємо підготовку вчителя для народних шкіл в окреслений хронологічними межами дослідження період як явище суспільної культури, як результат накопиченого перед цим

¹Васянович Г. П. Методологія педагогіки й педагогічна інноватика / Г. П. Васянович // Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 332 с.

²Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – 544 с.; Семенов Ю. Н. Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней : [монографія] [Електронний ресурс] / Ю. Н. Семенов. – М., 2003. – Режим доступу : http://scepsis.ru/library/id_1377.html

³Бахтин М. М. Парадоксы диалога / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1993. – 129 с.

⁴Библер В. С. Школа диалога культур : основы программы / В. С. Библер. – Кемерово : Алеф, 1992. – 92 с.

⁵Семенов Ю. Н. Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней : [монографія] [Електронний ресурс] / Ю. Н. Семенов. – М., 2003. – Режим доступу : http://scepsis.ru/library/id_1377.html

суспільного досвіду, який вимагав саме такого спеціаліста саме з таким рівнем професійної підготовки, який був би затребуваним для народної школи у вказаний історичний період. При цьому підготовка вчителя стає не лише культурологічним, але й аксіологічним феноменом і тлумачиться як структурний компонент загального розвитку людської культури в регіональному та хронологічному контексті, оскільки:

- Культура є відображенням програми діяльності й поведінки людини; освіта, таким чином, є культурною діяльністю, яка має спрямовуватися відповідно підготовленими спеціалістами, що навчатимуть дітей з наймолодшого віку. Таким чином, підготовка вчителя для народних шкіл є культурологічно відповідним явищем.
- Культура відображає наступність людського досвіду; для забезпечення такої наступності має існувати відповідний соціально-інституційний комплекс, до якого входить і народна школа досліджуваного періоду. Вчитель народної школи виступає при цьому інструментом забезпечення вказаної наступності.
- Культурологічний підхід дає змогу відобразити накопичення культури, акумуляції соціально значущого досвіду за допомогою всіх ланок системи освіти, починаючи з народної школи, на багато поколінь наперед¹.

Вивчаючи проблему підготовки вчителя для народних шкіл в другій половині XIX – на початку XX століття в Україні, важливим, на нашу думку, виявляється також

¹Сейко Н. А. Добровичність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2006. – 448 с.; Семенов Ю. Н. Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней : [монографія] [Електронний ресурс] / Ю. Н. Семенов. – М., 2003. – Режим доступу : http://scepsis.ru/library/id_1377.html

культурологічний підхід до імперії як соціокультурного феномена, що визначав змістове наповнення педагогічної освіти в досліджуваний період. Фактично підготовка вчителя народної школи в цей період була культурологічно однозначно визначеною, оскільки спрямовувалася на випускника вчительської семінарії, який мав би реалізувати на практиці створену російським міністром освіти С.Уваровим формулу «самодержавство, православ'я, національна свідомість», яка й окреслила культурну доктрину педагогічної освіти того часу¹. Така позиція була характерна, зауважимо, не лише для Російської імперії. Як писав британський дослідник А.Ройс, «всі людські істоти виховуються в певного роду культурних забобонах про світ ... Народ, який прагне панувати над іншими народами, не є виключенням. Він вступає у відносини з іншими народами, вже маючи певні уявлення»².

Культура є результатом суспільного розвитку, що тісно пов'язаний з людською діяльністю. В основі освітнього розвитку також лежить діяльність, яка не продукує, але переносить і накопичує соціокультурну інформацію в процесі її надання учасникам освітнього процесу. Для забезпечення трансляції соціокультурного досвіду від покоління до покоління необхідною є певна інфраструктура, в якій педагогічна освіта і народна школа зайняли в досліджуваний період своє власне місце. Погоджуємося з думкою науковців стосовно того, що освітня культура і освітній простір – це загальні показники соціального розвитку регіону і держави в

¹Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2006. – 448 с.; Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – 544 с.; Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти як чинник соціалізації різних категорій дітей в Україні (XIX – початок XX століття) / Н. А. Сейко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 38. – С. 41–44.

²Royce A. P. Ethnic Identity / A. P. Royce. – Bloomington, 1982. – 63 p.

цілому¹. Отже, їх історико-педагогічний аналіз також виявляється достатньо актуальним.

У межах культурологічного підходу до проблеми підготовки вчителя народної школи України в досліджуваній нами період виявляється ще одна його специфічна особливість: дослідник і досліджувана проблема знаходяться в різних соціокультурних умовах, в різних історичних і суспільних площинах. Тому аналіз досвіду підготовки вчителя у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття з погляду дослідника початку ХХІ століття дає змогу визначити рівень унікальності й самоцінності історико-педагогічних явищ, що розглядаються дослідниками².

Наративний підхід до аналізу історико-педагогічних явищ та процесів дає можливість відобразити багатоманіття історико-педагогічних інтерпретацій; він представлений в історико-педагогічній науці роботами Л.Ваховського³, І.Троцюка⁴, О.Сухомлинської⁵.

В історико-педагогічній науці наративний підхід розроблений на сьогодні досить слабко, на що вказує у своїх роботах О.Сухомлинська⁶. На специфіці використання наративних досліджень в історії педагогіки наголошує також

¹Гинецинский В. И. Проблема структурирования образовательного пространства / В. И. Гинецинский // Педагогика. – 1997. – № 3. – С. 10–15.

²Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. – СПб., 1911. – 117 с.

³Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Леонід Ваховський // Шлях освіти. – № 1. – 2007. – С. 42–45.

⁴Троцюк И. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках [Электронный ресурс] / И. В. Троцюк. – Режим доступа : www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html.

⁵Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Василівна Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.

⁶Сухомлинська О. В. Історико-педагогічні дослідження та його „околиці” / Ольга Василівна Сухомлинська // Збірник наукових праць Херсонського держ. ун-ту. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 11. – С. 11–13.

Л.Ваховський, виокремлюючи в сутності наративу наше власне суб'єктивне бачення історико-педагогічних джерел¹.

Наратив, чи оповідь, якщо приймати ці категорії синонімічно – це форма існування суб'єктивного (вимислу, оповідання особи) в об'єктивному історико-педагогічному процесі і спробах об'єктивно його описати. За допомогою наративного підходу історико-педагогічне явище набуває форми й смислу, впорядковується, дістає структурного поділу (початок, середина, кінець етапу, періоду, процесу, явища і т.п.)².

Для предмета нашого дослідження наративний підхід виявляється актуальним ще й тому, що дає можливість окреслювати людину як активного соціального суб'єкта; тому професія вчителя також тлумачиться як соціально й професійно активна, а його підготовка – процесом просування до такої соціальної активності³. Власне, кожне історико-педагогічне дослідження за своєю сутністю є наративним, оскільки дослідник поєднує в ньому розрізнені факти, події, явища, представлені до нього в історичних текстах, як зв'язний сюжет, який реалізується у висновках, що є максимально об'єктивними, але водночас відображають суб'єктивне бачення науковця⁴. Наративний підхід, використаний нами в процесі вивчення підготовки вчителя для народних шкіл у вчительських семінаріях України, має власні характеристики, серед яких найбільш суттєвими вважаємо: ретроспективність (можливість проектувати події минулого на сучасність),

¹Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Леонід Ваховський // Шлях освіти. – № 1. – 2007. – С. 42–45.

² *Нарратология* : основы, проблемы, перспективы : материалы к спецкурсу / [Сост. проф. Е. Г. Трудина] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html

³Бутенко И. А. Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущениях / И. А. Бутенко // СОЦИС. – 2000. – № 4. – С. 3.

⁴ Maines D. R. Narrative's Moment and Sociology's Phenomena – toward a Narrative Sociology / D. R. Maines // Sociological Quarterly. – Vol. 34. – № 1. – P. 17–37.

перспективність (залежність історико-педагогічних висновків від авторської позиції дослідника), вибірковість (добирання саме тої історико-педагогічної інформації, яка втілює мету і завдання дослідження), специфічність (можливість формувати соціальну ідентичність минулого історико-педагогічного досвіду), вігатенність (взаємозалежність інтерпретацій та власного соціального досвіду дослідника)¹.

Наративістика у застосуванні до історико-педагогічних досліджень пов'язана безпосередньо з когнітивізмом і феноменологією у філософській площині бачення. Так, пізнання історичного минулого передбачає два типи основних відношень соціально-історичного наративу: між дослідником і історичним процесом (суб'єкт-об'єктні відносини); між текстом – результатом історичного дослідження – і читачем (об'єкт-суб'єктний підхід).

Наративний підхід до проблеми підготовки вчителя народних шкіл у вчительських семінаріях дає можливість представити окремі історико-педагогічні факти, зафіксовані в джерелах дослідження, як підґрунтя для створення загального історико-педагогічного фону проблеми професійної підготовки вчителя – з авторською його інтерпретацією; тому саме наратив є, на думку Л.Ваховського, «ліками проти догматизації історико-педагогічного знання»².

Як вказано вище, спеціальний рівень науково-методологічного аналізу проблеми підготовки вчителя народних шкіл у вчительських семінаріях представлено нами в поєднанні професіографічного й біографічного підходів

Необхідність застосування в процесі нашого дослідження професіографічного підходу пояснюється його

¹Троцук И. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках [Электронный ресурс] / И. В. Троцук. – Режим доступа : www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html.

²Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Леонід Ваховський // Шлях освіти. – № 1. – 2007. – С. 42–45. – С. 44.

міждисциплінарністю та необхідністю використовувати в роботі теоретичні набутки не лише історико-педагогічної науки, але й професійної педагогіки. Вказаний підхід представлено в сучасній професійно-педагогічній науці дослідженнями Г.Васяновича¹, С.Вітвицької², О.Дубасенюк³, О.Дуднікової⁴, С.Дю⁵, Н.Кузьміної⁶, А.Маркової⁷, С.Сисоєвої⁸ та ін. Сутність цього підходу полягає у обґрунтуванні структури професійної педагогічної діяльності залежно від її умов, отриманої педагогічної освіти та особистісних характеристик вчителя. І хоч до історико-педагогічного аналізу підготовки вчителя народної школи не можна застосувати сучасні результати професіографічних досліджень, однак наше дослідження потребує застосування наукового апарату педагогічної професіографії, оскільки вона дає можливість визначати специфіку вчителя народної школи порівняно з

¹Васянович Г. П. Методологія педагогіки й педагогічна інноватика / Г. П. Васянович // Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 332 с.

²Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : методичний посібник для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

³Дубасенюк О. А. Основи теорії і практики професійної і виховної діяльності / Олександра Антонівна Дубасенюк. – Житомир : Житомир. держ. пед. ін-т, 1995. – 187 с.

⁴Дуднікова О. Г. Профессиографический подход к педагогической деятельности в наследии А. Е. Кондратенкова / О. Г. Дуднікова // Штудии-6. – Смоленск : СмолГУ, 2006. – С. 74–87.

⁵Дю С. А. К вопросу о критериях оценки профессиональной деятельности педагога [Електронний ресурс] / С. А. Дю // Вестник СевКавГТУ. Серия „Гуманитарные науки”. – № 2 (12). – 2004. – Режим доступу : <http://www.ncstu.ru>

⁶Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1989. – 116 с.

⁷Маркова А. Н. Психология профессионализма / А. Н. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 315 с.

⁸Сисоєва С. О. Педагогічна творчість : [монографія] / С. О. Сисоєва. – Х.-К. : Книжк. вид-во „Каравела”, 1998. – 150 с.

педагогами навчальних закладів іншого рівня. Крім того, професіографічний підхід дозволяє аналізувати структуру професійних знань, умінь та навичок вчителя, які мають бути засвоєні в процесі професійної підготовки незалежно від історичного етапу, тому може стати методологічною основою історико-педагогічної роботи.

Біографічний підхід використано нами у межах дослідження проблеми підготовки вчителя народних шкіл у вчительських семінаріях України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як можливість відобразити роль та значення відомих українських педагогів досліджуваного періоду в організації професійно-педагогічної підготовки вчителя та науковій розробці змістової частини професійно-педагогічної освіти вчителя для народної школи. Так, у п.1.3. буде проаналізовано діяльність та науково-методичні роботи С.Васильченка, Б.Грінченка, М.Драгоманова, О.Духновича, М.Корфа Т.Лубенця, К.Ушинського, Г.Шерстюка, як організаторів народної освіти й професійної підготовки вчителів народних шкіл, а також педагогів-практиків у народних школах, що формували образ народного вчителя української школи другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Розробники біографічного підходу в історико-педагогічній науці вбачають його значення в історико-педагогічних дослідженнях у тому, щоб проектувати індивідуальний педагогічний і науково-теоретичний досвід професійної діяльності педагогів, науковців, громадських діячів на загальний історико-педагогічний процес і визначати рівень впливу цього індивідуального досвіду та ідей на становлення та розвиток педагогічних явищ та процесів, у нашому випадку – на розвиток процесу підготовки вчителів у вчительських семінаріях України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Проаналізовані вище наукові підходи вплинули на структуру та сутність історіографічного аналізу проблеми

підготовки вчителя у вчительських семінаріях України. Проблема вивчення історичного досвіду є центральною проблемою будь-якого дослідження з історії освіти, оскільки на цьому ґрунтуються певні співставлення із можливостями його запозичення, порівняння з точки зору сучасності. Можна стверджувати, що історичний досвід професійної підготовки вчителя претендує на сучасне окреслення і застосування окремих його елементів. Науковці вважають, що є необхідність існування певної дистанції між минулим і нинішнім, щоб можна було говорити про історичний досвід і його наукове пізнання¹. Тоді ж виявляється ставлення до минулого й теперішнього як до асиметричних понять, що відобразилося в традиції наративізму, яка почала формуватися під впливом ідей історичної герменевтики.

Історіографія – це сукупність досліджень в історичній галузі, присвячених певній темі чи історичному періоду. Іншими словами, це сукупність наукових праць та інших джерел, що налічені внутрішньою єдністю в тематичному стосунку. Складність аналізу історіографії нашої проблеми полягає у тому, що сама історіографічна наука стала розроблятися лише в другій половині XIX століття, тому такого роду праць в досліджуваній нами період не було створено. У зв'язку з цим ми спиралися на наукові джерела більш пізнього періоду; друга половина XIX – початок XX століття в контексті обраної нами проблеми представлені, насамперед, архівними матеріалами та науковими працями відомих українських педагогів досліджуваного періоду.

Виходячи з поняття історіографії, викладеного вище, ми проаналізували джерельну базу нашої роботи у кількох головних контекстах, а саме: за проблемним підходом; за

¹Олейников А. Исторический опыт – новый предмет теории [Электронный ресурс] / А. Олейников. – Режим доступа : <http://kogni.narod.ru/exper.htm>

формою джерельної бази; за хронологічним і територіальним підходами; за рівнем наближення до предмета дослідження.

Так, за проблемним підходом джерела нашого дослідження ми поділили на:

- 1) історичні розвідки, що стосуються загального процесу розвитку народної освіти в Україні досліджуваного періоду;
- 2) дослідження з проблем методики і практики професійної педагогічної діяльності, написані в кінці XIX – на початку XX ст.;
- 3) сучасні дослідження історії педагогічної діяльності означеного періоду;
- 4) дослідження з історії розвитку й діяльності вчительських семінарій;
- 5) роботи зарубіжних учених з проблеми педагогічної діяльності та професійної педагогічної освіти.

Серед проаналізованих нами історичних та історико-педагогічних досліджень вказаних груп виділяються, насамперед, фундаментальні роботи початку XX століття. Серед них першість, на нашу думку, належить С.Рождественському та його праці «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти»¹. У цій роботі подано комплексний аналіз Міністерства народної освіти за століття, в тому числі й досвід діяльності міністерства в галузі становлення професійної педагогічної освіти. Робота дає можливість проаналізувати соціально-політичні передумови становлення педагогічної освіти в цілій державі, її залежність від нормативно-правового розвитку освітньої справи.

Детальний розгляд організаційних та нормативно-правових засад педагогічної освіти та освіти загалом у XIX – на початку XX століття представляє робота Г.Фальборка та В.Чарнолуського «Настільна книга з народної освіти. Закони,

¹Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – Спб., 1902. – 743 с.

розпорядження, правила, інструкції, статuti...»¹, на яку ми спиралися, аналізуючи специфіку становлення вчительських семінарій та вимоги до їх діяльності з боку дирекцій народних училищ, земських органів влади, попечителів учбових округів тощо.

Першорядне значення для аналізу проблеми нашого дослідження має й наукова монографія Ф.Паначина «Педагогічна освіта в Росії. Історико-педагогічні нариси»², оскільки вона є чи не першою спробою створення комплексного історико-педагогічного аналізу розвитку педагогічної освіти (в тому числі й стосовно вчителів народних шкіл) в межах радянської історіографії. Безперечно, науковець не міг бути абсолютно об'єктивним щодо сутності та змісту підготовки вчителя в дорадянський період, а тому робота має дещо «викривальний» критичний характер. Однак представлені в ній статистичні дані й історико-педагогічний фактологічний матеріал надають неоціненний матеріал для сучасного історика освіти.

За джерелознавчим підходом ми виділяємо такі головні групи вивчених нами джерел:

- архівні матеріали, проаналізовані нами в 3 архівах (всього 112 справ);

¹Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 2-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб., 1899. – Т. 1. – 1899. – 713 с.; Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 3-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. „Знание“, 1901. – Т. 2. – 1901. – 709 с.; Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 3-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. „Знание“, 1904. – Т. 3. (Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов). – 1904. – 719 с.

²Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки / Ф. Г. Паначин. – М., 1979. – 421 с.

- матеріали часописів та інших періодичних видань, насамперед, журналів;
- монографії і наукові збірники з теорії і практики професійної педагогічної діяльності та професійної підготовки вчителя;
- наукові праці відомих вітчизняних педагогів кінця XIX – початку XX століття;
- дисертаційні дослідження останніх десятиліть, що стосуються проблеми підготовки вчителя народної школи та історії освіти загалом.

На особливу увагу у виділених групах джерел, на нашу думку заслуговують архівні, серед яких ми виокремлюємо, передусім, матеріали *Центрального державного історичного архіву у м. Києві*, представлені у нашій роботі фондом 707 – Канцелярія попечителя Київського учбового округу. У цьому фонді вміщено відомості про кадровий склад учительських семінарій та введення змін до їх керівного й викладацького складу; матеріали щодо забезпечення цих навчальних закладів підручниками, приладдям, періодичними виданнями, методичною літературою тощо; дані про введення в програми вчительських семінарій нових навчальних курсів (наприклад, садівництва); відомості про прийом на навчання учнів, результати випускних іспитів у різні роки існування семінарій; матеріали щодо форм звітності, зразків документів, що використовувалися у вчительських семінаріях. Всього протягом роботи над дослідженням проаналізовано й використано у роботі 63 архівні справи з цього архіву за 1873-1917 рр.

Крім ЦДІАУК, у дослідженні використано також матеріали *Державного архіву Житомирської області* (ДАЖО) (фонд 75 – Коростишівська учительська семінарія, ф.212 – Житомирська учительська семінарія управління Київського учбового округу). У цих архівних справах знаходяться річні звіти Коростишівської вчительської семінарії, відомості про

кадровий рух та склад учнів, призначення випускників семінарії вчителями народних шкіл, призначення доброчинних стипендій та допомоги незаможним учням семінарії, а також загальні відомості про розвиток народних шкіл Волинської губернії. Всього під час роботи над дослідженням проаналізовано та використано 29 архівних справ (1870-1914 рр.). Проаналізовано також 29 справ *Державного архіву Харківської області* (1834 – 1916 рр.), що дало можливість представити у роботі матеріал щодо розвитку початкової освіти та народних шкіл у Харківському учбовому окрузі; в архівних справах з цього обласного архіву подано відомості про прийом на навчання учнів та призначення в народні школи випускників, забезпечення вчительської семінарії підручниками та приладдям, відомості про доброчинну підтримку майбутніх учителів народних шкіл тощо.

Значний обсяг історичного матеріалу, особливо з методичних та практичних проблем професійної підготовки й педагогічної діяльності вчителя народної школи викладено в статтях у часописах другої половини XIX – початку XX століття: «Русская школа», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Вестник воспитания», «Світло», а також сучасних періодичних виданнях – «Український історичний журнал», «Шлях освіти», «Рідна школа», «Початкова школа», «Советская педагогика» та ін. Матеріали, представлені у вказаних виданнях, дали змогу проаналізувати погляди сучасників на розвиток підготовки вчительства для народних шкіл (В.Акімова, М.Ахутіна, А.Булатова, Н.Весселя, І.Губкіна, Н.Феліксова, А.Флерова та ін.). У дослідженні використано також твори видатних українських педагогів, які віддзеркалили їхнє ставлення до наявного стану підготовки вчителя народної школи, та методичні вказівки щодо поліпшення змістової та практично-педагогічної частини професійної підготовки

вчителя. Це, насамперед, роботи Х.Алчевської, М.Бунакова С.Васильченка, В.Вахтерова, Б.Грінченка, М.Демкова, М.Корфа, Т.Лубенця, К.Ушинського, та ін. Використання в роботі цих наукових праць дало змогу представити науково-теоретичний рівень проблеми професійної підготовки вчителя народної школи, наявний у другій половині XIX – на початку XX століття.

Серед монографічної літератури, проаналізованої нами в ході дослідження, на особливу увагу заслуговують монографії Н.Дем'яненко «Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.)»¹, де науковець представила цілісний аналіз змісту та методичних основ професійної підготовки вчителя, в тому числі й для народної школи, протягом більш як століття; В.Волошиної «Педагогічна і освітня діяльність Т.Г.Лубенця»², де автор подала комплексну характеристику становлення педагогічних та науково-методичних поглядів видатного українського педагога, котрий брав безпосередню участь у розвитку науково-теоретичного підґрунтя професійної підготовки вчителів в Україні; Г.Грищенко «Методична спадщина М.Ф.Бунакова та її значення для сучасної школи»³, де розглянуто й важливі для нас особливості методичної підготовки вчителя народної школи у роботах цього видатного педагога початку XX століття; О.Машталер «Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича»⁴ та Ф.Науменко «Основи педагогіки

¹Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : [монографія] / Н. М. Дем'яненко / Міністерство освіти України ; Інститут змісту і методів навчання ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1998. – 328 с.

²Волошина В. Я. Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. – К. : Вид. центр „Академія”, 1999. – 128 с.

³Грищенко Г. П. Методична спадщина М. Ф. Бунакова та її значення для сучасної школи / Г. П. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1965. – 100 с.

⁴Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича / О. В. Машталер. – К. : Радянська школа, 1966. – 148 с.

О.В.Духновича»¹, що розкривають зміст науково-методичної діяльності одного з видатних українських педагогів та ін.

Белике значення для історіографічного аналізу проблеми дослідження мають *дисертаційні роботи* останніх років, присвячені обраній нами та суміжним з нею проблемам. Так, Т.Столярчук у своїй роботі вивчала проблеми організації педагогічної праці вчителя народної школи другої половини ХІХ – початку ХХ століття². Ця робота розкриває зміст підготовки вчителя народних шкіл та соціально-правовий статус народного учителя. С.Бричок розглянула у своєму дослідженні становлення та розвиток церковнопарафіяльної системи освіти на Волині у другій половині ХІХ – 20-х рр. ХХ століття³, що дало нам змогу представити співвідношення церковнопарафіяльних та народних шкіл у системі освіти цього регіону. У цьому ж напрямку виконане дисертаційне дослідження О.Костюк, у якому проаналізовано становлення та розвиток релігійної освіти у волинському регіоні⁴. Крім цих робіт, деякий порівняльний аналіз можна зробити на основі дисертаційного дослідження Н.М.Коляди, яка розглядає розвиток в Україні недільних шкіл у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття; як відомо, вчителі народних шкіл почасти ставали заодно й учителями недільних⁵. І.П.Важинський

¹Науменко Ф. І. Основи педагогіки О. В. Духновича (Лекції з історії педагогіки для студентів університету) / Ф. І. Науменко. – Львів, 1964. – 215 с.

² Столярчук Т. О. Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Столярчук Тетяна Олександрівна. – Житомир, 2006. – 209 с.

³Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 206 с.

⁴Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Костюк Оксана Юріївна. – Житомир, 2007. – 281 с.

⁵Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н. М. Коляда. – К., 2004. – 20 с.

розглянув у своїй дисертаційній роботі становлення та розвиток підготовки вчителя в Центральній та Східній Україні протягом першої половини XIX століття, що стало важливим підґрунтям для наукового аналізу нашої проблеми в досліджуваній нами більш пізній період¹.

Особливості практичної педагогічної діяльності народних учителів подано в дисертаційному дослідженні В.Величкіної². Науковець особливу увагу звернула на громадсько-педагогічну діяльність народних учителів дожовтневого періоду, щоправда, подаючи вказаний історико-педагогічний матеріал з точки зору радянської історіографії. Сутність та значення діяльності класних керівників у другій половині XIX – на початку XX століття, а також особливості професійної підготовки вчителів до виконання цих функцій подано в дисертації О.Кірдан³; вплив вчителя народної школи на розвиток в учнів загально навчальних вмінь і навичок розглядає у своїй роботі І.Колесник⁴. У дисертаційному дослідженні Л.Рябовол проаналізовано роль та значення земств як організаторів забезпечення народних шкіл вчителями у другій половині XIX

¹Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802–1866) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Важинський Ігор Петрович. – Полтава, 2002. – 203 с.

²Величкина В. М. Педагогическая и общественная деятельность народных учителей сельской дореволюционной школы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / В. М. Величкина. – М., 1975. – 21 с.

³Кірдан О. Л. Виховні функції класного керівника в навчальних закладах України (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. Л. Кардан. – К., 2002. – 17 с.

⁴Колесник І. О. Формування загальнонавчальних умінь і навичок у народній школі кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. О. Колесник. – Х., 2004. – 21 с.

– початку ХХ століття¹. С.Черніков присвятив своє дисертаційне дослідження проблемі розвитку духовності народного вчителя у процесі його професійної підготовки в кінці ХІХ – на початку ХХ століття².

Серед проаналізованих нами у ході дослідження дисертаційних робіт деякі відомості про підготовку народного вчителя вміщено також у роботах більш загального характеру, що стосуються становлення та розвитку системи освіти в різних регіонах України: земських шкіл Призов'я (І.Шумілова)³, середніх навчальних закладів Півдня України (А.Форостян)⁴, земських шкіл Херсонської губернії (Л.Рябовол)⁵, художніх навчальних закладів Поділля (О.Попик)⁶, приватних початкових та середніх шкіл Харківщини (О.Перетятко)⁷, наукових товариств Слобожанщини (О.Коваленко)⁸ та ін.

¹Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. Т. Рябовол. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.

²Черніков С. Я. Виховання духовності особистості вчителя в теорії і практиці вітчизняної педагогіки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / С. Я. Черніков. – Луганськ, 2003. – 20 с.

³Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. Ф. Шумілова. – Х., 2004. – 26 с.

⁴Форостян А. Ф. Розвиток естетичного виховання в середніх навчальних закладах освіти Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Форостян Анатолій Федорович. – Житомир, 2007. – 254 с.

⁵ Див. ¹

⁶Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. І. Попик. – К., 2003. – 24 с.

⁷Перетятко О. В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Перетятко. – Х., 2001. – 17 с.

⁸Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини ХІХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук :

За хронологічним підходом вивчені нами джерела ми поділили на такі групи: історичні джерела другої половини XIX – початку XX століття; наукові дослідження радянського періоду; роботи з історії освіти й історії професійної педагогічної освіти пострадянського періоду, проаналізовані нами вище.

За територіальним підходом ми визначаємо поділ джерельної бази дослідження на українські, вітчизняні (переважно російськомовні) та іншомовні дослідження. Остання група представлена в списку вивчених нами джерел роботами польського дослідника Л.Заштовта, який аналізує розвиток народної освіти на колишніх польських землях, до яких відносилося українське Правобережжя, у 1832-1864 рр.¹, частково зачіпаючи окреслений нами хронологічний період. Деякі відомості про стан народної освіти у Волинській губернії можна почерпнути з робіт відомого польського письменника Ю.Крашевського².

Загалом же вся подана вище класифікація джерельної бази дослідження може бути подана у вигляді триєдиного комплексу наукових робіт та інших матеріалів, використаних у процесі відповідного аналізу:

- дослідження, що безпосередньо стосуються історичного аспекту проблеми підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України в другій половині XIX – на початку XX століття;
- роботи, що висвітлюють окремі історичні аспекти методики і практики діяльності вчителів народних шкіл;

спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. А. Коваленко. – Х., 2000. – 20 с.

¹Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa, 1997. – 445 s.

²Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie / J. I. Kraszewski. – Lwów, 1859. – 189 s.

- дослідження із загальних проблем розвитку народної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.

Отже, здійснений нами науково-теоретичний та історіографічний аналіз проблеми підготовки вчителя народних шкіл у вчительських семінаріях України в другій половині XIX – на початку XX століття дає змогу зробити такі висновки:

1. Проблема підготовки вчителя народних шкіл у досліджуваній період може бути розглянута на кількох методологічних рівнях, які окреслені нами як загальнофілософський, загальнотеоретичний та спеціальний. Виділення вказаних рівнів дає змогу ієрархізувати наукові підходи до проблеми дослідження і виділити найбільш значущі серед них, а саме: герменевтичний, наративний та історіографічний.

2. Джерельна база нашого дослідження є структурованою системою наукових та архівних джерел, які класифіковано, виходячи з різних точок зору, а саме: за проблемним, джерелознавчим, хронологічним та територіальним підходом. Це дало нам змогу проаналізувати проблему підготовки вчителя для народних шкіл в досліджуваній період з максимальним ступенем об'єктивності, що має бути притаманний історико-педагогічному дослідженню.

1.2. Характеристика початкової народної школи та особливості педагогічної і суспільно-просвітницької діяльності народних учителів

Проблема професійної підготовки вчителів народних шкіл виникла тоді, коли, власне, й почали відкриватися народні школи на території всієї України. Цей період прийшовся на середину XIX століття. Саме в цей період в країні виникла нагальна потреба в соціальних та освітніх

реформах. Реформаційний період другої половини XIX століття справедливо пов'язують з соціальною політикою Олександра II і його кабінету міністрів. Завдяки розвитку на території України земської форми самоуправління (на Лівобережжі та Слобожанщині – друга половина XIX століття; на Правобережжі – кінець XIX століття) стало можливим створення системи народних шкіл і народних училищ в різних регіонах імперії. Ці школи утримувалися коштом місцевих громад і певною мірою забезпечували безболісний перехід від церковноприходської до світської моделі початкової освіти в Україні.

У наукових дослідженнях істориків та соціологів цілком справедливо стверджується, що ментальність українського селянина була такою, що не приймала ніяких радикальних змін у своєму житті: ні економічного характеру, ні культурно-освітнього. Український селянин мав тільки одну цінність – землю. Він намагався уникати будь-яких ризиків, що були пов'язані з його господарством. Хліборобська ментальність українського селянина пов'язувала будь-який господарський ризик із перспективою зuboжіння, голодування чи розорення. Такий світогляд мешканців українського села виступав гальмівним чинником щодо соціально-економічного та соціокультурного розвитку села. Щодо освіти, то суспільна значущість розумової праці не визнавалася селянами; тому діяльність сільських вчителів не була поцінованою¹. Визнавалася, підтримувалася і добровільно фінансувалася лише така освіта, що задовольняла господарські та релігійно-світоглядні потреби, тобто власне селянські інтереси².

¹О перемещении учителей Сушинского уездного училища Ткаченко, Воронцова на другое место. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 231. – 1864. – 10 арк.; Отчеты домашних учителей и учительниц. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 655. – 1872. – 28 арк.

²Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. П.

60-ті рр. XIX століття виявилися переломним періодом в історії педагогічної думки та школи. Визрівання капіталістичного устрою в надрах феодального ладу призвело до глибокої кризи всієї феодально-кріпосницької системи, яскравим проявом якої був суспільно-педагогічний рух другої половини 50-х – початку 60-х років XIX століття. Ця епоха є однією з яскравих сторінок в історії вітчизняної педагогіки, що спонукає багатьох істориків освіти до її вивчення¹. Цей період характеризується значною активізацією педагогічної і просвітницької діяльності демократично налаштованої інтелігенції². Деякі її представники об'єднувалися у напівлегальні осередки, що називалися громадами. Громади відіграли значну роль у становленні і розвитку освіти на території Наддніпрянської України. Студенти та учнівська молодь, що становили громади, проводили широку науково-просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу на користь українського народу. Діяльність громадівців була спрямована на поширення освіти, пропаганду знань серед українського

Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23–33.

¹Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01/ Костюк Оксана Юріївна. – Житомир, 2007. – 281 с.; Форостян А. Ф. Розвиток естетичного виховання в середніх навчальних закладах освіти Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Форостян Анатолій Федорович. – Житомир, 2007. – 254 с.; Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кін. XIX – на поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. І. Бабіна. – К., 2000. – 19 с.; Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 206 с.; Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. В. Бобров. – К., 1998. – 18 с.

²Об увольнении Матвеева от преподавания истории и географии. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 692. – 1873. – 3 арк.

народу, піднесення рівня його культури, моралі, пробудження і формування національної самосвідомості¹.

„В основу усіляких тривалих поліпшень в народному побуті, в основу усякого руху вперед цивілізації сільського населення повинна необхідно, неминуче лягти народна школа, котра би, вносячи в наші села розумне початкове виховання, відкрила зір і слух, душу і серце народу урокам видатних наставників людства: природи, життя, науки та християнської релігії”, – писав видатний педагог, просвітитель того часу К. Д. Ушинський².

Ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними педагогами і громадськими діячами ще на початку XVIII століття. Не зважаючи на вкрай реакційну політику царського уряду в галузі народної освіти, потреба в освічених селянах і робітниках сприяла виникненню та розвитку деяких типів шкіл і для селянських дітей³.

Уже в дореформеному селі існували нечисленні парафіяльні училища, що знаходилися під опікою священиків та поміщиків, а також повітові сільські училища, що задовольняли потреби міністерств та відомств писарями, землемірами, урядниками й іншими службовцями нижчої кваліфікації. Найбільш поширеними стали училища повітового відомства і міністерства державного майна, завдяки яким письменність повітових та державних селян була дещо вищою, ніж у маєтках поміщиків. Заснування шкіл у маєтках поміщиків повністю залежало від матеріального стану і

¹Побірченко Н. С. Педагогічна і науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (др. пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Побірченко Наталя Семенівна. – К., 2001 – 475 с.

²Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – 1988. – 492 с. – С. 75.

³О доставлении сведений о состоянии учебных заведения для отчета. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 738. – 1873. – 30 арк.; Отчеты о состоянии народных училищ. – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2. – 1885. – 189 арк.

бажання їх власника. Сільські школи, організовані окремими поміщиками, призначалися здебільшого для дворових селян, що були зайняті в сфері обслуговування і потребували елементарної писемності (лакеї, старости і т.д.)¹.

Частково потреба в писемних селянах задовольнялася за допомогою священиків, дяків, відставних солдат, які створювали невеликі школи грамоти у своїх будинках або найнятих приміщеннях. Створення шкіл для селян зустрічало серйозні перепони з боку царського уряду і дворянства, тому серед кріпаків писемними були одиниці.

В досліджуваний період основними законодавчими актами по народній освіті, що визначали правовий статус народної школи в Україні, були „Положення про початкові народні училища” 1864 та 1874 рр. „Положення про початкові народні училища” 1864 року встановлювало три типи народних шкіл: церковно-приходські, міністерські та сільські різноманітних найменувань, що утримувались за громадські кошти (до цієї категорії належать земські школи) і знаходились у віданні міністерства народної освіти².

Загалом система початкової освіти на Україні, як і в усій Російській Імперії на початку ХІХ століття складалася з державних, громадських (світських і церковних) і приватних навчальних закладів (рис. 1.1). Згідно з реформою, проведеною урядом на початку ХІХ століття, в Російській Імперії створювалися державні повітові та парафіяльні сільські

¹Указы и циркуляр Министерства просвещения о выдаче свидетельств на звание домашней учительницы, об оштрафовании учителей, не имеющих свидетельств о праве преподавания и другие. – ДАХО. – Ф. 658. – Оп. 1. – Спр. 9. – 1834. – 6 арк.; Усатенко Т. П. Українська національна школа : минуле і майбутнє / Т. П. Усатенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 285 с.

²Саяпина С.А. Проблема личности учителя в педагогическом наследии Н. А. Корфа : дис. ... канд. пед наук : 13.00.01 / Саяпина Світлана Анатоліївна. – Славянск, 1998. – 166 с.; Указы и циркуляр Министерства просвещения о выдаче свидетельств на звание домашней учительницы, об оштрафовании учителей, не имеющих свидетельств о праве преподавания и другие. – ДАХО. – Ф. 658. – Оп. 1. – Спр. 9. – 1834. – 6 арк.

училища. Парафіяльні сільські училища могли утримуватися як громадами, так і поміщиками.

Окрім зазначених вище загальнодержавних початкових шкіл, в окремих регіонах існували також так звані народні або дяківські школи, навчальна програма яких обмежувалася вивченням Псалтиря та часослова. Наприклад, для Харківщини 20ті – 40-і роки ХІХ століття виявилися не зовсім сприятливими для розвитку початкової освіти. Царський уряд майже не відкривав тоді нових шкіл в Україні. Одночасно сільські громади, звільнені від обов'язкового податку на освіту, перестали підтримувати парафіяльні школи, внаслідок чого їхня кількість скоротилася з 33 у 1813 році до 18 в середині 30-х років ХІХ століття¹.

За „Положенням про початкові народні училища” від 14 липня 1864 року до нижчої ланки освіти були віднесені парафіяльні та початкові училища відомства міністерства народної освіти, початкові училища різних найменувань інших відомств, всі недільні школи. Вони об'єднувалися спільною назвою – початкові народні училища та загальним курсом навчання. На той період створювалася нова система управління початковою освітою – повітові та губернські училищні ради.

До таких рад входили представники урядових відомств, духовенства, органів самоврядування – земств; запроваджувався інститут попечителів народних училищ. Отже, політика російського уряду в галузі початкової освіти була суперечливою, не послідовною. Уряд усвідомлював

¹Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в др. пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кравченко Тетяна Миколаївна. – Х., 1999. – 239 с. – С. 96.

необхідність впровадження змін і оновлення системи освіти, але водночас боявся відпустити цей процес з під своєї опіки¹.

Одним з головних джерел збагачення освіченості українського народу були земства. Земства почали з'являтися в Україні в 1865-1866 роках ХІХ століття. Це були виборні органи, але їх діяльність контролювалася губернатором та міністром внутрішніх справ. Основний склад земств становила інтелігенція та демократично налаштовані громадські діячі. До компетенції земств входило піклування про народну освіту. "Положенням про земські установи", що було затверджене 1864 року, витрати на народну освіту були віднесені до числа необов'язкових і земства не мали права втручатися у навчально-виховний процес школи. Саме в галузі освіти земська діяльність виявилась найбільш успішною². Шкільну справу земствам довелося розпочинати в дуже складних умовах не лише тому, що кошти на народну освіту стали „необов'язковими”, а й тому, що народні школи перебували у великому занепаді – не вистачало приміщень, учителів, підручників. Крім того, слід зазначити, що всі земства мали бажання взятися за створення початкових шкіл, але не всі могли реалізувати свої плани. І все ж протягом першого десятиріччя існування земств кількість земських початкових шкіл значно зростає³.

¹Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в др. пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кравченко Тетяна Миколаївна. – Х., 1999. – 239 с.

²Шумілова І. Просвітницька діяльність повітових земств північно-приазовського регіону в др. пол. ХІХ ст. / І. Шумілова // Шлях освіти. – 2003. – № 3 – С. 47-52.

³Калениченко Н. П. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72-80.

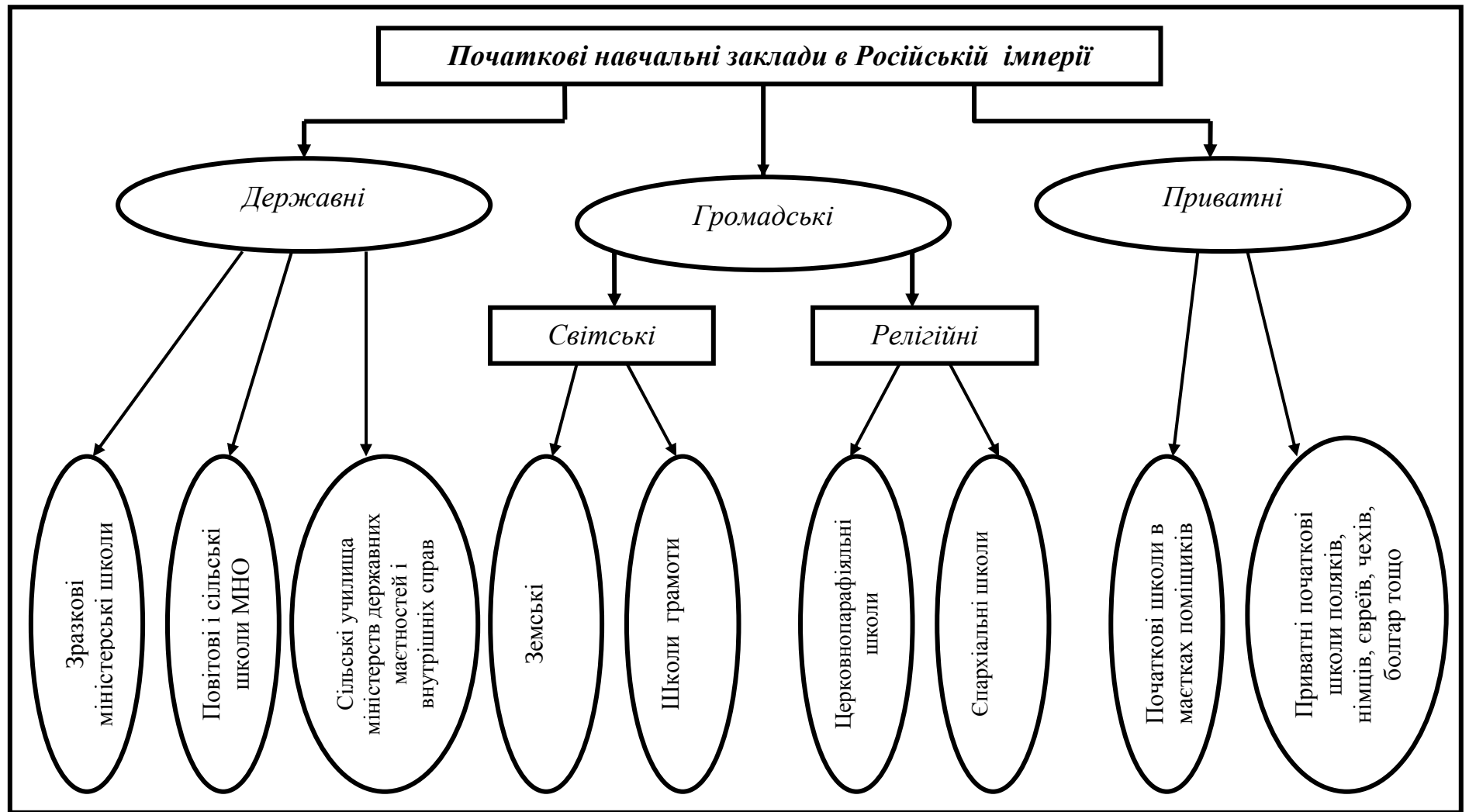

Рис. 1.1 Структура початкової освіти, характерна для України в другій половині XIX століття

Однак, навчання у цих школах проводилося лише російською мовою, тому для простого населення такі школи були чужими і батьки неохоче віддавали до них своїх дітей.

Земська школа являла собою новий тип народної школи, в якій головну роль відігравали суспільні інтереси та народні традиції. Результат освітнього процесу в земській школі мав відповідати тогочасному соціальному замовленню на законослухняну, працюовиту, фізично загартовану особистість, здатну працювати на землі чи в ремісничій майстерні. Таким чином, основою виховуючого соціального середовища земської школи було трудове начало¹.

Суспільно-педагогічний рух 60-х років XIX століття з особливою гостротою поставив питання про всезагальну освіту, з чим була пов'язана проблема загальноосвітнього характеру школи. Демократично налаштовані кола російського суспільства приділяли велику увагу організації початкової народної школи і створенню сприятливих умов для її розвитку.

Окрім проблем організації та розвитку народної школи існувала і більш нагальна проблема – рецидив неписьменності серед учнів, що закінчили школу, у зв'язку з чим постало питання про продуктивність роботи народної школи². Так, у 80-х роках XIX століття 50% учнів, що закінчили сільську початкову школу, через певний період часу розучувалися читати і навіть не могли написати правильно своє ім'я. Такі факти спостерігалися на території всієї Російської імперії³.

Тому саме земства стали чинником зростання рівня освітньої діяльності народних шкіл. Уже через 20 років, на

¹Саяпина С.А. Проблема личности учителя в педагогическом наследии Н. А. Корфа : дис. ... канд. пед наук : 13.00.01 / Саяпина Світлана Анатоліївна. – Славянск, 1998. – 166 с.

²Списки окончивших курс в Харьковских начальных училищах. – ДАХО. – Ф. 638. – Оп. 1. – Спр. 2. – 1916. – 25 арк.

³Розанов Д. О продуктивности обучения в начальной школе / Д. Розанов // Русская школа. – 1906. – № 5–6. – Май–июнь. – С. 86–98.

початку ХХ століття, неписьменних випускників народних шкіл були одиниці, хоча, загальний рівень знань залишався низьким. Через 10 – 15 років після закінчення школи, було випробувано 720 осіб з 6 повітів, і випробування показало, що найкращі залишкові знання випускники народних шкіл продемонстрували у знанні молитов, а найгірше було з каліграфією та орфографією. Безперечно, це можна пояснити постійним вправлянням у повторенні молитов, з одного боку, і нечастим застосуванням письма у селянських сім'ях – з іншого. Великі труднощі виникали з висловлюванням своїх думок. Інші предмети, такі, як географія, історія, письмо отримали середній рівень оцінювання. Порядок предметів за рейтингом знань був наступний: Закон Божий, читання, арифметика, письмо. Загальні помилки, що спостерігалися під час випробовувань у письмі були такими: неправильно написане ім'я, злиття двох слів в одне, перекручені слова, помилки у літері Ї, пропуски розділових знаків. Книги, що були в наявності у селян удома – це, переважно, церковна література, і лише декілька осіб з опитаних 720-ти мали казки для читання, абетку чи задачник, всі решта – лише Псалтирі, молитовники, часослови та духовно-моральну літературу ¹.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття сталися позитивні якісні зміни в початковій школі. Вже з кінця 60-х років ХІХ століття в народних училищах почав застосовуватися звуковий метод навчання грамоті, поступово утверджувалася наукова дидактика К.Ушинського, використовувалася наочність. В 1871 році в народних училищах було введено класно-урочну систему. В пояснювальній записці до „Зразкових програм предметів” були сформульовані нові принципи дидактики народної школи, такі, як: свідомості,

¹Розанов Д. О продуктивности обучения в начальной школе / Д. Розанов // Русская школа. – 1906. – № 5-6. – Май-июнь. – С. 86-98.

послідовності, тривалості запам'ятовування. Але знання, що отримувалися внаслідок механічного заучування, не підкріплені життєвим досвідом і практикою, швидко забувалися, отже потрібно було також дотримуватися принципу природовідповідності в навчанні. Популяризація кращого досвіду роботи педагогів здійснювалась шляхом удосконалення кваліфікації народних учителів на педагогічних з'їздах і курсах, організація яких розпочалася з 1861 року¹.

У 60 - 70-ті роки ХІХ ст. загально-педагогічний рух зосередив свою основну увагу на найбільш слабкій ланці народної школи у системі освіти – початковій школі. Відповідно до соціокультурного контексту тогочасної народної освіти питання про народну школу ставилося: по-перше, у політичній площині як право розкріпаченого народу на освіту; по-друге, у просвітительській площині як духовне та розумове розкріпачення народу; по-третє, у педагогічній площині як пошуки оптимального педагогічного рішення просвітительських і власне педагогічних завдань.

Політичний характер вимог прогресивної спільноти в галузі народної освіти передбачав відмову від станової школи, усунення урядового бюрократичного апарату від участі у справі освіти народу, створення народної громадської школи, а не державної. Переважну більшість цих вимог було втілено в "Положенні про початкові народні училища" 1864 року, яке декларувало право народу на освіту на всіх її ступенях і право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою. Однак декларація цих прав була лише короткочасною поступкою суспільним вимогам, спрямованим на нейтралізацію загальнопедагогічного руху.

¹Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в др. пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кравченко Тетяна Миколаївна. – Х., 1999. – 239 с.

Законодавчо затвердивши народну школу, уряд не включав коштів на її утримання у кошторис державних витрат. Відмовившись від фінансової участі у справі розвитку системи початкової освіти та законодавчо допускаючи до неї організаційну участь і суспільний контроль громади в особі земства, уряд переклав фінансові та організаційні питання на громадську ініціативу. Питання про те, бути чи не бути початковій народній школі, спиралося, насамперед, на фінансові можливості громади. Для розвитку мережі народних шкіл потрібні були чималі кошти. І у земства, як органа місцевого самоуправління, ці кошти знайшлися. Потяг до освіти, що прокидався серед народних мас, змушував земства до активного пошуку організаційних, кадрових; матеріальних ресурсів для створення мережі народних шкіл¹.

Але, слід зазначити, що в більшості земських повітів земства брали на себе лише частину витрат на народні школи, інша ж частина припадала на селянські громади, при цьому їх участь в організації та утриманні народних шкіл мала виражений регіональний характер. В одному випадку – витрати громад на народні школи зводилися до будівництва шкільних приміщень і, частково, участі у фінансуванні господарських потреб школи; крім того, земства давали на будівництво безвідсоткові або безповоротні позики, тобто приймали безпосередню участь в організаційному процесі школи. В іншому – на громадах лежали не тільки витрати на будівництво шкільних будівель, а й на утримання їх, тобто

¹Канышева М. Роль земства в развитии начального образования в Крыму во II пол. XIX века / М. Канышева // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 2. – С. 16–18.; О смерти учителя Волчанского уездного училища А. Попова. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 238. – 1864. – 4 арк.; О определении Д. Оробченка в Волчанское учебное заведение. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 239. – 1864. – 16 арк.; О допущении Шароградского учителем в Волчанское уездное училище. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 654. – 1872. – 4 арк.; Об увольнении Матвеева от преподавания истории и географии. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 692. – 1873. – 3 арк.;

опалення шкільних приміщень, ремонт їх, утримання шкільних слуг і таке інше. В таких випадках земства лише обмежувалися утриманням учбового персоналу, випискою підручників і навчальних посібників та видачею безповоротних позик на ремонт та будівництво шкіл¹. Але існували і такі повіти, де земства брали на себе лише забезпечення шкіл підручниками, посібниками, літературою та утримання учбового персоналу, а всі інші витрати виконувалися громадами².

Факт нерівномірного фінансового втручання земств у розвиток сільської народної школи на території всієї Російської імперії пояснюється тим, що законодавчо земства не зобов'язані були брати участь у розвитку народної освіти, але, розуміючи, що майбутнє не можливе без освіченого народу, кожне земство приймало посильну участь у вирішенні питань фінансування школи. Існував і інший погляд на цю проблему: через те, що в земську казну надходили кошти платників земських зборів усіх станів, а народні школи були призначені лише для дітей одного стану – селянського, отже, розпоряджатися цими коштами на користь народної школи земства не бажали. Народна школа при такому погляді на стан речей була зовсім іншим закладом, що докорінно відрізнявся від земських лікарень, земської санітарії, земських агрономів і т. д. Дані заклади існували для людей всіх станів і всіх учасників земських зборів, тому і утримуватися повинні були цілком за кошти земств³.

¹О книгах и учебных пособиях присланных в дар учебным заведениям. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 240. – 1864. – 6 арк.

²Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1910. – № 9-12. – Т. III. – С. 41-67. – С. 57.

³Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1910. – № 9-12. – Т. III. – С. 41-67. – С. 59.; Об определении Б. Гинцбурга врачом Волковского училища. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 739. – 1873. – 4 арк.

Загальна сума коштів, що витрачалися на всі потреби народної освіти в Російській імперії, місце народної школи в загальному земському бюджеті представлена в таблиці 1.1.

З даної таблиці видно, що затрати земств на потреби народної освіти збільшувалися з року в рік. Витрати земств на народну освіту займали друге місце в земському бюджеті після земської медицини.

Таблиця 1.1

**Кошторис на витрати губернських та повітових земств,
в тому числі й на освіту 1868 – 1906 рр.**

РОКИ	Загальна сума всіх витрат губернських та повітових земств	Витрати губернських та повітових земств на потреби освіти	% витрат на освіту до всіх земських витрат	Земські витрати на освіту складають на 1 душу
1868	15 028 000	738 000	5,0	
1871 (без трьох губерній)	20 046 000	1 530 000	7,6	3,5
1880 (без двох губерній)	35 074 000	5 033 000	14,3	9,9
1890	47 051 000	7 226 000	15,4	14,4
1893 офіційні данні	48 548 000	6 861 000	14,1	?
1898	77 264 000	12 466 000	16,1	18,7
1900 (кошт. витрати)	88 294 000	15 557 000	17,6	22,0
1903	104 276 000	20 061 000	19,2	29,9
1906 (кошт. витрати)	124 185 000	25 314 000	20,4	32,9

За 38 років, до яких відносяться наведені вище статистичні данні, загальна цифра видаткового земського бюджету збільшилася майже в 9 разів, а витрати на потреби освіти більш, ніж в 34 рази; частка цих витрат у всьому земському бюджеті збільшилася більш, ніж у 4 рази, а та, що припадала на душу населення, – більш, ніж в 9 разів. Отже, еволюція земського бюджету щодо витрат на народну освіту виглядала наступним чином: до 1871 року щорічний приріст земських витрат виражався в середньому в 8,5 тис. руб. на губернію, в 1871 – 1880 рр. – 12,4 тис. руб., в 1881 – 1890 рр. – 5,9 тис. руб., в 1891 – 1895 рр. – 11,8 тис. руб., в 1895 – 1901 рр. – 38,2 тис. руб., в 1902 – 1903 рр. – 41,6 тис. руб.¹

Центральне місце в земській народній освіті займали земські початкові училища. Для характеристики цієї статті витрат розглянемо дані 1893 року про утримання земствами земських однокласних училищ (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Кошторис на утримання народних шкіл Російської імперії (земські губернії) у кінці XIX ст.

Утримання заоновчителів	550 029 руб.	4 337 661 руб.
Платня, квартирні і нагороди учителів	3 787 632 руб.	
Утримання училищних приміщень (наймання, ремонт, страхування, будівництво, опалення, освітлення і прислуга)	491 228 руб.	
Підручники, навчальні посібники та шкільні бібліотеки	473 336 руб.	

¹Чарнолуський В. Земство и народное образование / В. Чарнолуський // Русская школа. – 1910. – № 9-12. – Т. III. – С. 41-67. – С. 46.

Нічні притулки та полегшення учням відвідання училищ	20 103 руб.
Навчальна адміністрація	50 627 руб.
Класні меблі	20 858 руб.
Викладання додаткових предметів	64 731 руб.
Інші нез'ясовані витрати	25 650 руб.

Отже, левову частку всіх витрат забирало на себе утримання учителів (79,1%), на опалення, освітлення та прислугу шкіл земство витрачало лише 3%, а на підручники, посібники та шкільні бібліотеки – 8,6%. В середньому всі земські витрати на народні училища становили 420,2 руб. на одне училище, 6,2 руб. на одного учня та 57,8 руб. на одного учня, що закінчив курс, а витрати на підручники навчальні посібники та шкільні бібліотеки складали, в середньому, 36,2 руб. на одне училище, 0,5 руб. на одного учня та 4,9 руб. на одного учня, що закінчив курс. Дані за 1898 та 1903 рр. щодо утримання земської освіти представлені в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Відомості про утримання народних шкіл в Російській імперії у 1898-1903 рр. (земські губернії)

Вид витрат	1898р.	1903р.
Середні витрати на одну земську школу	512 руб.	633 руб.
Середні витрати на одного земського учня	7 руб.	9 руб.
Середні витрати на одного учня, що закінчив курс	65 руб.	76 руб.

Що стосується розміру винагород учительського персоналу, то за даними досліджень 1893 року, середній розмір платні вчителів в земських школах (не враховуючи

законоучителів) становив 215,5 руб. Через десять років, в 1903 році, середній розмір учительської платні досяг 276,0 руб., з коливанням у різних губерніях від 191,0 руб. до 409,2 руб.; мінімальні дійсні оклади учительської платні коливалися в різних губерніях в широких межах від 44 до 240 руб., а максимальні – від 375 до 900 руб.

Про те, що вище зазначені суми не були достатніми для існування сільських учителів свідчать деякі архівні документи: „Я з сімейством своїм потребую насущного шматка хліба ... з січня по квітень сидів без платні ... прошу Ваше Превосходительство допомогти мені будь-чим: чи видачею мені грошової допомоги, чи розпорядженням задовольнити мене платнею. Трохим Одинець, учитель Варковицького народного училища¹”; „... прошу дозволити мені відпустку з 14 січня по 1 травня, тому що хвороба моя до того посилилася, що лікарі абсолютно заборонили мені проводити заняття і відсилають мене на батьківщину. Гербовий збір не оплачую через нестачу коштів. Учитель Блонський²”

Про злидений стан народних учителів свідчить той факт, що навіть про елементарні і необхідні для школи і для здоров'я як власного, так і дитячого речі, такі як, наприклад, опалення взимку, ремонт небезпечного шкільного приміщення учителі повинні були просити сільську управу і громади. Так, наприклад, законоучитель Кислячковського однокласного народного училища священик Володимир Педаховський писав попечителю Київського учбового округу: „Прошу призначити

¹Об удовлетворении содержанием преподавателей учительских семинарий, городских, уездных, приходских и сельских народных училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 50. – 1893. – 50 арк. – арк. 23.

²Об удовлетворении содержанием преподавателей учительских семинарий, городских, уездных, приходских и сельских народных училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 18. – 1894. – 21 арк. – арк. 12.

архітектора чи досвідченого техніка для огляду нового училища, що часто загрожує законовчителю та учителю під час занять у класі небезпекою життя (обвалом штукатурки зі стелі)¹". Народним учителям доводилося боротися з сільською управою, яка вважала проблеми, пов'язані з народною школою справою селянських громад, а сільські старости, в свою чергу, не поспішали виконувати прохання вчителів.

Однак, це не означає, що селянські громади виступали проти народної школи. Вони, як і земства, розуміли необхідність навчання для своїх дітей. Мешканці сіл, які були власниками земельних наділів, а також місцеві корчмарі, ремісники, робітники місцевих економій більш прихильно сприймали народну школу. Але вони не бажали навчати своїх дітей у брудних, малоприспособованих приміщеннях народних шкіл, тому почасти зверталися до послуг приватних вчителів.

В таблиці 1.4 наведено кількісні дані про земську діяльність у галузі початкової освіти в досліджуваний період².

¹Об удовлетворении содержанием преподавателей учительских семинарий, городских, уездных, приходских и сельских народных училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 50. – 1893. – 50 арк. – арк.. 39.

²Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 368 с. – С. 51.

Таблиця 1.4

Кількісні результати земської діяльності в галузі початкової освіти в період кінця XIX – початку XX ст.

[illegible]

1880 (дослідження центрального статистичного комітету)	9 108	478 990			273,3		53					
1893 (дослідження І.В.Е. Товариства)	13 340	910 587	97 742	17 760	186,6	4 863	68	52	1,3	1,4	19	10,7
1898 („Огляд”)	16 760	1 227 599	133 453	23 421	152,5	3 462	73	52	1,4	1,8	21	10,8
1903 („Короткий огляд”)	18 871	1 324 608	156 028	27 006	131,5	3 316	70	49	1,4	2,1	23	11,8

Аналізуючи кількісні показники розвитку земських шкіл в Україні в кінці XIX – на початку XX століття, відзначимо, що їх кількість постійно зростала, що показано на рисунку 1.2.

Рис. 1.2. Динаміка розвитку земських шкіл в Україні в кін. XIX – на поч. XX ст.

При цьому збільшувалася кількість учнів у земських школах (з 53 осіб у 1880р. до 70 – в 1903 році), але кількість учнів на одного вчителя залишалася приблизно однаковою – близько 50 осіб. Цей факт свідчить, що зі збільшенням загального числа учнів у школах зростала і кількість педагогів. Цей висновок ми вважаємо особливо суттєвим у контексті проблеми нашого дослідження.

Загальні середні дані про розвиток народної освіти станом на 1877-1903 роки, які дають змогу представити частку земських шкіл у загальній системі освіти Російської імперії, подано в таблиці 1.5¹:

Як свідчать дані, подані в таблиці 1.5, земські навчальні заклади давали достатній рівень знань і піклувалися про те,

¹Чарнолуський В. Земство и народное образование / В. Чарнолуський // Русская школа. – 1910. – № 9-12. – Т. III. – С. 41-67. – С. 53.

щоб учні успішно складали вступні іспити. Тільки в міських однокласних училищах відсоток успішних випускників вищий (13,1), аніж в земських школах (10,7)¹.

¹Чарнолуський В. Земство и народное образование / В. Чарнолуський // Русская школа. – 1910. – № 9–12. – Т. III. – С. 41–67. – С. 58.

Таблиця 1.5

Зведена таблиця головних груп народних шкіл, що існували на кінець XIX – початок XX ст.

Групи початкових училищ	Середнє число учителів на одне училище	Середнє число учнів на:		% тих, що закінчили курс	Загальні середні витрати на:			Середні витрати на підручники, навчальні посібники, та шкільні бібліотеки на одного учителя
		одне училище	одного учителя		одне училище (в рублях)	одного учня (в рублях)	Одного випускника (в рублях)	
Однокласні училища всіх відомств та розрядів	1,2	58,9	46,5	10,2				
Урядові однокласні	1,2	56,1	47,3	10,5				
Однокласні відомства								
Св. Синоду	1,1	41,3	36,1	9,5	185,0	4,4	46,5	0,3

Волосні та сільсько- громадські однокласні	1,1	55,3	51,4	9,6	405,6	7,4	79,8	0,4
Міські однокласні	1,9	87,9	46,8	13,1	1619,7	18,5	144,4	0,7
Земські однокласні	1,3	68,3	51,6	10,7	420,2	6,2	57,8	0,5

Не дивлячись на зростання кількості земських шкіл на початку XX століття (див. рис. 1.1), Російська імперія суттєво відставала від розвинених держав Європи і світу – США, Британії, Німеччини. Так, якщо земства в Російській імперії витрачали на одного учня у 1903 р. 0,3 руб. на рік, то в німецьких школах учень в системі початкової освіти обходився державі 3,5 руб., а в США – навіть 7,1 руб., тобто майже в 24 рази більше, аніж в Російській імперії. Та й кількість учнів у загальному складі населення важко порівняти: 19,9% у США, 17,6% – у Британії і лише 2,1% – у земських школах Російської імперії (див. таблицю 1.6).

Таблиця 1.6

**Порівняльні відомості про систему народної освіти в
Російській імперії та інших країнах світу на поч. XX ст.**

№	Країна	% учнів до всього населення	Витрати на народну освіту на одного жителя (в руб.)	Середні витрати на одного учня (в руб.)
1.	Російська імперія (земські школи) (1903)	2,1	0,3	9,0
2.	Німеччина (1901)	16,5	3,5	22,8
3.	Британія (1904)	17,6	3,8	21,6
4.	Сполучені Штати Америки (1904- 1905)	19,9	7,1	50,8

Наприкінці XIX століття за підпорядкуванням і, відповідно, фінансуванням початкові училища поділялися на земські, міські, міністерські, заводські (фабричні), залізничні, церковнопарафіяльні. Зростання потягу народу до освіти,

значні матеріальні внески земств і сільських товариств у шкільне будівництво забезпечили швидкий розвиток земської школи. Під впливом широкого народного громадсько-просвітницького руху, в центрі якого знаходилася вчительська інтелігенція, митці, викладачі гімназій, доброчинники з числа заможних верств населення, правлячи кола Російської імперії поступово змінювали своє ставлення до народної школи та її матеріального й кадрового забезпечення. У рескрипті 25 грудня 1873 року на ім'я міністра народної освіти Олександр II закликав дворянство звернути особливо пильну увагу на розвиток народної школи. 14 лютого 1874 року міністр народної освіти Д.Толстой вніс у Державну раду проект нового "Положення про початкові народні училища", до обговорення якого громадськість вже не залучалася. 25 травня 1874 року проект був затверджений імператором. "Положення" 1874 року докорінно змінило управління початковою народною школою, практично поставивши її в безпосереднє підпорядкування місцевим органам Міністерства народної освіти – дирекціям народних училищ. Проте всі спроби самодержавства припинити процес зміцнення і розвитку земської школи зазнали поразки. Воно не змогло стримати розвиток народної школи, не дивлячись на всі введенні обмеження, що її сковували¹.

Загалом початкова освіта після реформ 60-х років була представлена школами трьох ступенів. До шкіл першого ступеня належали однокласні училища, які були нижчою елементарною школою. Однокласними були (значною мірою) земські, церковноприходські й міські школи. Термін навчання у них, як правило, встановлювався трирічний, в однокласних

¹Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 2-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб., 1899. – Т. 1. – 1899. – 713 с.

церковноприходських школах - дворічний. Однокласні початкові школи, створені для поширення освіти серед сільського та міського населення, відповідали своєму призначенню: більш ніж 90% учнів були вихідцями з селян, а 6% - з міщан. Діти дворян, чиновників, осіб духовного звання складали лише 1%¹. До шкіл другого ступеня початкової освіти належали двокласні училища. Навчальний курс першого класу двокласних училищ був таким само, як і в однокласній школі. Другий клас (із дворічним терміном навчання) являв собою додатковий курс початкової освіти, до якого входили Закон Божий, російська граматика, історія, географія Росії, арифметика, основи геометрії й креслення, відомості про природознавство. До шкіл третього (й останнього) ступеня початкової школи належали багатокласні училища. До них відносилися в основному повітові та міські училища. У школах цього типу всі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах був трирічний, а в міських - шестирічний².

Розвиток земської сільської школи і зростання її популярності серед селян стали причиною занепокоєння імперської влади, яка вбачала в земській школі несприятливий вплив на сільське населення. На початку 80-х років XIX століття уряд і Міністерство освіти Російської імперії вирішили радикально змінити становище народної освіти за допомогою православної церкви, протиставивши земській церковноприходську школу. Основна мета цього типу шкіл

¹Кравченко О. Г. Роль Киевского университета в развитии просвещения в Киевском учебном округе (Киевская, Волынская, Подольская, Черниговская, Полтавская губернии) в 60-х годах XIX века : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / О. Г. Кравченко. - К., 1954. - 14 с.

²Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - поч. XX ст.) / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. - К. : Радянська школа, 1991. - 381 с.

полягала в тому, щоб розповсюджувати серед народу вчення віри і моральності, вселяти любов до церкви і богослужіння. Земства при цьому були усунені від керівництва сільською школою; вони мали лише формальне право опікуватися її господарською частиною; щодо самого педагогічного процесу, та оцінки діяльності народних шкіл, то це була справа урядової інспекції¹. На посаду інспекторів народних училищ призначали урядовців, а на спробу земств призначити на цю посаду земських кандидатів, було отримано відмову. Лише в 80 – 90х роках XIX ст., після клопотань земств перед урядом було отримано дозвіл призначати інспекторами народних училищ земських службовців, але за таких умов, що представники земств самі перетворювалися на бюрократів². Антагонізм, що існував між земствами і місцевим чиновництвом, посилювався тим різкіше, чим енергійніше земства поширювали свій вплив на народні школи, чим ширше розуміли свої повноваження в галузі народної освіти³.

Час від часу земства, опираючись чиновницькому тиску, вимагали передати в їх відання всі справи щодо кадрового забезпечення народних шкіл та організацій їх діяльності. При цьому повітові адміністрації ставали б виборним органом, а урядові представники в регіонах мали б виконувати представницькі й правоохоронні функції. За таких обставин, урядова інспекція народних училищ повинна була бути

¹О ревизии уездных приходских училищ окружным инспектором. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 248. – 1865. – 7 арк.

²Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1910. – № 9-12. – Т. III. – С. 41-67.; Столярчук Т. О. Організація праці народних учителів у церковнопарафіяльних школах у другій половині XIX – на початку XX століття / Т. О. Столярчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – 2003. – № 9. – С. 155-160.

³О состоянии начальных народных училищ. – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 6. – 1892. – 32 арк.

скасована, а на її місце прийти виборна земська інспекція. Але втілення цих пропозицій вимагало значного часу й ресурсів, тим більше, що у 80-х роках XIX ст. утримання народних шкіл не належало до обов'язків земства. Натомість 90-ті рр. стали поворотним пунктом щодо участі земств у кадрово-організаційному й матеріальному забезпеченні діяльності початкової освіти в Україні, тому в цей час рівень земської участі в контролі за діяльністю вчителів народних шкіл суттєво зріс. Це доводить той факт, що земства почали створювати комісії з народної освіти, до складу яких входили люди, „що володіли спеціальними знаннями і могли бути корисними у справі підвищення розвитку народної освіти”¹. Ці комісії, окрім інших функцій, могли здійснювати контроль діяльності вчителів народних шкіл, оцінювати рівень їх професіоналізму, вирішувати питання про фахову відповідність².

Протягом усього періоду існування земських і церковно-приходських шкіл між ними відбувалося вперте і безперервне протистояння. Земські чиновники часто скаржилися, що духовництво навмисне перешкоджало розвитку земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття або переконуючи селян замінити земську школу церковно-приходською. За змістом, методами і результатами роботи сільська церковно-приходська школа багато в чому поступалася земській. Рівень підготовки випускників церковних шкіл був дуже низьким; багато хто з них майже не вмів писати, вирішити простого арифметичного завдання³.

¹Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1910. – № 9-12. – Т. III. – С. 41-67. – С.64

²О выдаче пособий разным лицам. – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1880. – 164 арк.; Отчеты о состоянии народных училищ. – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2. – 1885. – 189 арк.

³Бричок С. Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 206 с.

Відповідно до Положення 1869 року, Інструкції Міністерства освіти 1875 року поряд із земськими та церковноприходськими школами існували зразкові міністерські училища, які повинні були впроваджувати державницькі імперські ідеї в сферу народної освіти і теж певним чином протистояли земській школі. Міністерські зразкові училища відкривалися у великих селах і так само, як решта типів сільських шкіл, утримувалися за рахунок місцевого населення. Хоча ці училища повинні були служити зразком для земських шкіл, вони багато в чому їм поступалися. Програми зразкових училищ не відповідали вимогам життя і потребам сільського населення, будь-які нововведення в організації навчання впроваджувалися поволі й обережно¹.

Поряд з початковими навчальними закладами за „Положенням” 1869 року, в селах продовжували існувати школи грамоти, що відіграли велику роль у розповсюдженні письменності серед селян. Проте в кінці XIX століття уряд вирішив використати їх як засіб обмеження рівня освіти селян і звести навчання до елементарної грамоти і етично-релігійного виховання, а тому передав їх під опіку Священного Синоду. Термін навчання у такій школі не перевищував один – два роки. Зміст освіти включав вивчення Часослова і Псалтиря, спів молитов, а також читання, письмо і початковий рахунок². Випускники цих шкіл мали досить низький рівень знань; багато хто з них ледве читав і майже не вмів писати.

¹Андрійчук Н. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти / Наталя Андрійчук // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2007. – Випуск XIII–XIV. – С. 59–65.; Указы и циркуляр Министерства просвещения о выдаче свидетельств на звание домашней учительницы, об оштрафовании учителей, не имеющих свидетельств о праве преподавания и другие. – ДАХО. – Ф. 658. – Оп. 1. – Спр. 9. – 1834. – 6 арк.

²Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К. : Радянська школа, 1991. – 381 с.

Шукаючи найбільш ефективні способи державного впливу на систему початкової освіти в імперії, уряд запровадив поступову професіоналізацію сільської школи. Таке реформування в системі народної освіти важко оцінити однозначно. З одного боку, влада мала змогу готувати дешеві робочі кадри для сфери виробництва, що почало швидко розвиватися в останнє десятиліття XIX століття.

З іншого боку, професіоналізація сільської школи негативно впливала на загальноосвітній характер початкової освіти і суттєво деформувала освітянську позицію народного вчителя, який, при своєму й так заниженому соціальному статусі ставав другорядною особою після майстра-ремісника, який керував професійним навчанням дітей. Тому не дивно, що проти професіоналізації початкової школи виступали всі прогресивні педагоги і діячі освіти. Так, відомий учений-педагог, один з основоположників методики початкового навчання М.Ф.Бунаков писав, що селяни були далекі від тієї вузькоутилітарної практичності, яку прагнули нав'язати народній школі. Він довів принципову відмінність між загальноосвітньою і професійною школою, а також залежність професійної освіти від загальноосвітньої підготовки як необхідного фундаменту професійної досконалості¹.

Рішуче виступали проти професіоналізації початкової школи Д.Тихомиров, В.Вахтеров та інші прогресивні педагоги. Без належної загальноосвітньої підготовки, вказували прогресивні педагоги, всі професійні навчальні заклади не дадуть бажаних результатів, оскільки малорозвинені селяни і ремісники не зможуть по-справжньому вести й удосконалювати своє господарство. В.Вахтеров, наприклад,

¹Бунаков Н. Ф. Записки: Моя жизнь в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной 1837–1905 / Н. Ф. Бунаков. – СПб.: Т-во „Общественная польза“, 1909. – 364 с. – С.87.

вважав, що не існує такої професії, в якій не вимагалось б того, що ставить собі на меті загальноосвітня народна школа, оскільки спостережливість, здоровий глузд та освіченість потрібні всім¹.

Виступаючи проти професіоналізації навчання у народній школі, передові педагоги і народні вчителі звертали особливу увагу на тісний зв'язок загальноосвітньої підготовки з життям і практикою селянських дітей. Вони відзначали, що допущені царською цензурою підручники для народних шкіл були часто відірвані від реального життя сільських школярів, а тому такий навчальний матеріал важко сприймався, погано запам'ятовувався і виявлявся непридатним для подальшого життя дитини.

Крім народних шкіл, які мали вирішити проблему освіти підростаючого покоління, земства наприкінці XIX століття стали опікуватися освітою для дорослих, серед яких також була значна частка неписьменних. Для цієї категорії селян і міських жителів створювалися окремі земські школи. Спочатку існувало два типи таких шкіл: перший – недільні та вечірні школи та курси для дорослих, і другий – повторювальні класи та курси для колишніх учнів народних шкіл. Перший тип шкіл було розраховано на дорослих, що через ту чи іншу причину лишилися за порогом елементарної школи, а другий тип шкіл існував для випускників народних шкіл, які потребували повторного навчання чи додаткової освіти. Пізніше з'явився третій тип шкіл для дорослих, що мали елементарний рівень писемності, але потребували загальноосвітньої підготовки².

¹Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения / В. П. Вахтеров. – М. : „Педагогика“, 1987. – 400 с. – С. 32.

²Билан В. Т. Воскресные школы на Украине (1859–1862 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 „История Украины“ / В. Т. Билан. – К., 1967. – 19 с.

На жаль, земська ініціатива в організації шкіл для дорослого населення не мала ані значного кількісного розвитку, ані систематичної внутрішньої постановки, принаймні до 90-х років XIX століття. Недільні та вечірні школи та курси для дорослих відкривалися при дитячих народних школах, причому вчителі народних шкіл не отримували за заняття з дорослими жодної платні. З боку земств це також була благодійна діяльність, що не потребувала окремого вкладення коштів. Ще в 1893 році витрати всіх земств на школи для дорослих не становили навіть 5 тис. рублів, з яких на долю губернських земств прийшлося менш, ніж 200 рублів¹.

З другої половини 90-х років XIX століття починається глибша робота різних земств щодо організації роботи шкіл для дорослих, а саме забезпечення цих шкіл спеціальним педагогічним персоналом. Ніжинське повітове земство, наприклад, на початку 90-х років запросило двох окремих вчителів для вечірніх повторювальних класів, призначивши їм утримання в розмірі 200-300 рублів. Пізніше цю ідею підтримали й інші повітові земства майже одночасно. Дуже помітним фактором у подальшому розвитку освіти для дорослих стала участь у ній губернських земств, які саме в 90-ті роки XIX століття стали приділяти їй серйозну увагу. В 1903 році на недільні та вечірні повторювальні класи та курси 11 губернських земств в Російській імперії асигнували близько 30 тис. рублів. Загалом же недільних шкіл, повторювальних класів та курсів для робітників відомства Міністерства народної освіти на території Російської Імперії було 1229 на 7140 учнів.

¹Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н. М. Коляда. – К., 2004. – 20 с.

Загальна сума утримання таких шкіл склала 269 тис. рублів, з яких від земств надійшло більш, ніж 38 тис. рублів¹.

На початку XX століття організація діяльності шкіл для дорослих завдяки земствам стає більш системною. Деякі губернії визнали необхідним влаштування в кожному повіті постійних повторювальних курсів, метою яких було не тільки повторення курсу народної школи, а й надання населенню знань з різних галузей наук. З цією метою у 1906 році в деяких земствах були запрошені спеціальні вчителі для повторювальних курсів по одному вчителю на кожний повіт, при чому річні витрати курсів складали 620 рублів (учителю – 480 руб., заоновчителю – 60 руб., наочне приладдя й бібліотека – 80 руб.). Заняття проводилися вечорами, предметами занять були Закон Божий, арифметика, геометрія, природознавство, російська мова, історія та географія. В 1906 році відбулися збори вчителів, що працювали в повітових школах для дорослих, і всі вони відзначали значну роль земств в організації освіти для дорослих за несприятливих умов їх діяльності з причин чиновницько-бюрократичного засилля.

Як зазначалося вище, вчителі, котрі працювали в недільних школах, переважно, не мали достатнього досвіду роботи з дорослим населенням, тому на заняттях, що вони проводили, не було нічого нового для слухачів; тому недавні випускники народних шкіл ненадовго затримувалися в цих школах². Цей факт свідчить на користь того, що система професійної педагогічної освіти не була готова до підготовки вчителя для дорослого населення Російської імперії.

¹Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1910. – № 9–12. – Т. III. – С. 41–67. – С.66 – 67.

²Воробець І. В. Освіта дорослих у Галичині (1891–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. В. Воробець. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.

Педагогічна діяльність у школах для дорослих ускладнювалася ще й тим, що освітній рівень дорослого населення був нерівномірний і може бути умовно поділений на три групи:

- 1) зовсім неписьменні дорослі, які свого часу не отримали жодної освіти;
- 2) діти шкільного віку, що закінчили народну школу і бажали отримати додаткові знання;
- 3) дорослі, які давно закінчили народну школу, церковноприходську школу, „дяківку”, школу грамоти; вони могли бути письменними, або ж зовсім втратити освітні навички.

Для першої групи необхідні були недільні школи грамоти, для другої – школа вищого типу, для третьої – особливі курси, що могли розширити та поглибити знання дорослих. Саме третя група повинна була складати ядро сільського населення, і метою курсів для таких слухачів було зростання загальноосвітнього рівня особистості, формування її світоглядних позицій (як релігійних, так і світських наукових), створення системи ціннісних орієнтацій відповідно до наявного соціального замовлення. На кінець XIX століття чітко окреслилася необхідність виокремлення освіти для дорослих в особливу сферу діяльності народних учителів, для чого вони мали отримувати спеціальну підготовку.

Таким чином, становлення початкової народної школи другої половини XIX – початку XX століття в системі освіти України відбувалося в умовах жорсткого протистояння уряду й церкви, місцевих громад, прогресивної інтелігенції. Але завдяки самовідданій роботі вчителів народних шкіл, які досить часто виконували не тільки свої безпосередні обов'язки, а й, наприклад, санітарно-оздоровчу роботу серед населення, громадську роботу по організації народних бібліотек, народна

школа другої половини XIX – початку XX ст. мала певні успіхи та досягнення.

Проведене нами дослідження стану народної школи в Україні в досліджуваний період дало можливість визначити головні тенденції розвитку народної освіти на цьому етапі, які є суттєвими для аналізу проблеми нашого дослідження:

- 1) суперечливий характер організації діяльності і змісту освіти в народній школі, викликаний неузгодженістю соціальних інститутів, що здійснювали контроль системи освіти (церква, імперська влада, місцева система самоврядування);
- 2) низький соціальний статус вчителя народної школи, що загалом негативно впливав на його прагнення до самоосвіти та поширення знань серед селянства;
- 3) зростання ролі народної ініціативи в розвитку освіти на місцевому рівні.

В деяких губерніях траплялися поодинокі випадки відвідування народної школи дітьми міщан і сільської інтелігенції, але умови, в яких навчалися діти були жахливі. З часом, ні один стан не міг обійтися без курсу початкової народної школи, тому що він, являв собою першу ступінь освіти, яку повинен був пройти усякий, хто хотів відкрити собі дорогу до середніх та вищих учбових закладів. Одні проходили курс народної школи вдома під керівництвом родичів та домашніх учителів, інші – початкову народну школу, але так чи інакше курс початкової школи потрібно було пройти.

Говорячи про стан освіти селян у другій половині XIX – на початку XX століття не слід забувати і про доросле населення, яке було абсолютно не писемне і яке складало основну народну масу на селі. Необхідно було також відкривати елементарні школи для підготовки таких верств населення.

Щодо рівня і якості викладання, він залишав бажати кращого, і це пояснюється тим, що держава не встигала

підготувати необхідну кількість народних учителів для народних шкіл та недільних шкіл для дорослого населення. Такий стан речей спонукав до відкриття учительських семінарій в усіх губерніях на території Російської Імперії. Задачею таких семінарій було підготувати хороших учителів для народних шкіл, так як училища відкривалися на території всієї країни десятками.

1.3. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти

Розглядаючи проблему професійної підготовки вчителів народних шкіл, ми виділяємо як соціокультурні (зовнішні по відношенню до організації діяльності народних шкіл), так і власне педагогічні (внутрішні) спонукальні чинники, що вплинули на розвиток професійно-педагогічної підготовки вчителів. До останніх, на нашу думку, відноситься теоретична розробка проблем професійної педагогіки вітчизняними науковцями другої половини XIX – початку XX ст., з одного боку, та безпосереднє втілення новітніх засад професійної підготовки вчителів у практику діяльності учительських семінарій та закладів народної освіти.

На кінець XIX – початок XX століття в Україні було створено систему початкової освіти, яка була покликана задовольняти потреби населення в елементарній писемності. Ці заклади в губернських містах називалися головними народними училищами, а в повітових – малими народними училищами. Вони готували переважним чином канцеляристів і не давали загальноосвітньої підготовки та високого рівня знань. Існували також, так звані, дяківські школи, куди

український народ охочіше віддавав своїх дітей на навчання¹. Згідно з „Положенням про початкові народні училища” 1864 року, на території України зберігалися всі типи початкових шкіл, передбачені шкільним статутом 1828 року, а саме: повітові й сільські школи Міністерства народної освіти, сільські училища міністерств державних маєтностей і внутрішніх справ, церковнопарафіяльні та єпархіальні школи. Вони оголошувалися загальностановими, всі мали одну назву – початкові народні училища і повинні були працювати за єдиним планом і програмою².

Оскільки переважна більшість українського населення була закріпаченою, то не відчувала гострої необхідності в освіті. Однак, відміна кріпосного права об’єктивно вплинула як на суспільний устрій країни, так і на життя пересічного українця, який ще не усвідомлював необхідності пристосування до нових умов свого існування. На відміну від широких народних мас, інтелігенція розуміла нагальну потребу в загальній освіті населення, яка мала реалізуватися через народні школи на всій території Російської імперії загалом. Якщо говорити про Україну зокрема, становлення української народної школи стало можливим завдяки таким видатним вченим – учителям та організаторам педагогічної освіти, як С.Васильченко, Б.Грінченко, М.Драгоманов, О.Духнович, М.Корф, Т.Лубенець, К.Ушинський, Г.Шерстюк, та інші.

Усіх цих педагогів характеризувала велика любов до своєї справи. Вони вірили у розвиток української народної школи і докладали великих зусиль для досягнення цієї мети. Вони

¹К вопросу о современной программе начальной народной школы // Вестник воспитания. – 1896. – № 4. – С. 40–62.

²Столярчук Т. О. Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Столярчук Тетяна Олександрівна. – Житомир, 2006. – 209 с. – С.82.

вважали, що успіх народної освіти можливий лише у тому випадку, коли народний учитель любить свою справу, коли він з повагою і розумінням відноситься до учнів, коли він заохочує і зацікавлює їх. Але не тільки від учителів залежить любов учнів до своєї школи. Всі вище згадані педагоги своїми працями намагалися довести уряду, що заохочувати потрібно також і учителів, тому, що з маленькою заробітною платою і без умов для плідної праці дуже тяжко досягти успіху. Крім того, вони вважали, що самоосвіта – це не найкращий спосіб підготовки учительських кадрів, для чого необхідно створювати учительські семінарії на всій території країни і в достатній кількості.

Основоположником наукової педагогіки й теорії народної школи в Україні є видатний педагог, автор праць з теорії та історії педагогіки, підручників для початкового навчання **Костянтин Дмитрович Ушинський** (1823/1824 – 1870). Педагогічна діяльність К. Ушинського, що була спрямована саме на етнопедагогічне наповнення освіти, розпочалася 1854 року, коли він став викладачем, а згодом і інспектором Гатчинського сирітського інституту. Працюючи тут, він мав змогу долучитися до практичної педагогічної діяльності й розробки основних проблем педагогічної науки¹.

Велике враження на К.Ушинського справила праця М.Пирогова „Вопросы жизни”, що надихнула його написати свою першу педагогічну статтю „Про користь педагогічної літератури”. Це була перша програмна педагогічна праця, в якій серед інших важливих соціально-педагогічних проблем, піднімалася й проблема народності виховання й навчання. Через деякий час вийшли й інші праці вченого: „Три елементи школи”, „Про народність у громадському вихованні”, „Про

¹Лордкипанидзе Д. О. Классик русской педагогики К. Д. Ушинский / Д. О. Лордкипанидзе. – М. : „Знание”, 1954. – 31 с.

заходи поширення освіти через грамотність” та ін. Ці статті зробили К.Ушинського відомим педагогом¹.

К.Ушинський вбачав майбутнє за розвитком освіти, а особливо початкової освіти, на території всієї України: „Для того, щоб влаштовувати народні школи, необхідні дві умови: по-перше, необхідно, щоб в самого народу пробудилася потреба навчатися, і, по-друге, необхідні кошти задовольнити цю потребу²”. Він не погоджувався з думкою державних урядовців про те, що народ не готовий, а головне не бажає вчитися: „Варто лише де б там не було заснувати школу й відкрити її двері щоб вона за декілька днів наповнилася і переповнилася учнями³”.

Аналізуючи витрати окремих західних держав на народну освіту, К.Ушинський зазначав, що добре поставлена народна освіта коштує не дешево. Проте слід зважити що коштує народові дорожче – освіта чи неуцтво. „Мені здається, ніякі доцільні витрати не повинні лякати державу; а чи можна мати сумнів у тому, що народ грамотний, розвинений у дитинстві хорошою школою, народ, який навчився міркувати правильно й засвоїв собі ясний погляд на навколишній світ, буде енергійнішим, працьовитішим, розважливішим, а в наслідок того продуктивнішим і багатшим, ніж народ, пригнічений неуцтвом і забобонами, ніж народ, який відкупається від різноманітних перешкод грішми, і який бреде, мов сліпий, навіпомацки шляхом, давно уторованим. Добре насіння освіти

¹Історія української педагогіки / [за ред. М. Г. Стельмаховича]. – К. : Інститут змісту і методів навчання України, 1998. – 356 с.; Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.-Л.: Акад. педагогических наук РСФСР; Ин-т теории и истории педагогики, 1948. – Т. 3. Педагогические статьи 1862-1870 гг. – 1948. – 690 с.

²Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К. : Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 1983. – 489 с. – С.107.

³Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К. : Радянська школа, 1983. – Т. 2. – 1983. – 359 с. – С.25.

дороге; зате й родить воно сторицею¹". „Влаштування народних шкіл є найвигідніша, найтриваліша й основна фінансова операція, тому, що хороша народна школа відкриває самі джерела народного багатства. ... Вона збільшує розумовий і моральний капітал народу, саме той капітал, котрий приносить більш за все навіть грошових відсотків і без котрого всі інші капітали залишаються мертвими²".

Особливу увагу педагог приділяв проблемі вивчення рідної мови. Він вважав, що розкриваючи дитині багатство рідного слова, ми, тим самим, розкриваємо їй багатство власної душі. Вивчаючи досвід навчання і виховання за кордоном, зокрема в Швейцарії, педагог звернув увагу на роботу школи Фреліха для малолітніх у місті Берні. В цій школі, як і в багатьох інших починали навчання дітей на тій мові, якою вони розмовляють дома. К.Ушинський констатував, що у бернських школах навіть у старших класах діти вивчають народні пісні, пишуть твори про народний побут, в той час, коли співоча українська мова абсолютно відкидалася зі шкіл³.

В 60-х роках XIX століття К.Ушинський вивчав народну школу та вчительські семінарії. Він мав свою точку зору на те, якою повинні бути роль і статус учителя в суспільстві, його професійна майстерність. Він вважав, що нічого: ні підручники, ні моральні сентенції, ні система покарань і нагород не впливають на учнів сильніше, ніж учитель, що викладає предмет. Водночас принцип народності, на його думку, повинен бути домінуючим при навчанні дітей у

¹Ушинський К. Д. Твори / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К. : Радянська школа, 1954–55. – Т. 2. – 1954–55. – 456 с. – С.31–32

²Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.–Л.: Акад. педагогических наук РСФСР ; Ин-т теории и истории педагогики, 1948. – Т. 2. Педагогические статьи 1857–1861 гг. – 1948. – 655 с. – С.315.

³ Демещенко. Родной язык в педагогической системе Ушинского / Демещенко // Советская педагогика. – 1938. – № 3. – С. 78–92.

народних школах. Порівнюючи основи європейського, а саме, англійського та німецького й американського виховання вчений робить висновок, що загальної системи народного виховання для всіх народів немає, що кожен народ має свою особливу систему виховання, і тому запозичення виховної системи інших народів є неможливим¹. Свої ідеї щодо народності освіти й виховання К. Ушинський виклав у статті „Рідне слово”, в якій, крім того, висловлює свої думки про використання рідної мови при навчанні дітей у початковій школі².

К.Ушинський вважав неможливим відокремлення народної школи від навколишнього соціокультурного середовища: „Духовний розвиток, духовне виховання людини зокрема і народу загалом здійснюються не одною школою, але декількома видатними вихователями: природою, життям, наукою та релігією. Але не тяжко впевнитися також, що уроки всіх цих видатних вихователів людини справляють на його душу розвиваючий вплив лише тоді, коли душа ця хоча скільки-небудь до цього підготовлена³”.

З ім'ям К.Ушинського в Україні, як і на території всієї Російської імперії, пов'язане визнання необхідності спеціальної підготовки й освіти учителів. До цього часу вважалося, що успіх виховання цілком залежить від таких особистих якостей вихователя, навчитися яким неможливо. На період другої половини ХІХ – початку ХХ століття вважалося, що в народній школі учителем міг бути кожен, хто, принаймні, мав досвід

¹Веселов А. Н. Ушинский о народном учителе / А. Н. Веселов // Советская педагогика. – 1938. – № 3 – С. 68–78.

²Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.–Л. : Акад. педагогических наук РСФСР ; Ин-т теории и истории педагогики, 1949. – Т. 6. Родное слово. Книга для детей. / год первый и второй/. Родное слово. Книга для учащихся. – 1949. – 447 с. – С. 52.

³Усатенко Т. П. Українська національна школа : минуле і майбутнє / Т. П. Усатенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 285 с. – С. 108.

спілкування з дітьми, але священик вважався ідеальним учителем. К.Ушинський довів, що судження, засновані на спогадах про власне дитинство, та випадкові спостереження за процесом виховання дітей в сім'ї та школі є недостатніми для успішного виховання та навчання дітей. Недостатньо, як вважав учений, і звичайного досвіду практики виховання. Для дійсно успішного навчання та виховання дітей, на думку К.Ушинського, необхідно знати теорію виховання, яка допомагає встановити мету, а також найбільш раціональні шляхи, що ведуть до здійснення цієї мети, що були випробувані попередніми поколіннями вихователів. Крім того, К.Ушинський вимагав, щоб при кожному педагогічному учбовому закладі були відкриті практичні школи, в яких майбутні вчителі мали б змогу вчитися мистецтву навчати¹.

Після розробки К.Ушинським плану заснування учительських семінарій у 60-ті роки XIX-го століття такі педагогічні заклади стали основним джерелом підготовки народних учителів для сільських шкіл. Свої думки Ушинський виклав у статті „Проект учительської семінарії”. За його планом, учительські семінарії повинні були мати загальний, уніфікований характер для всієї Російської імперії².

Відомий педагог, методист, діяч у галузі народної освіти, **Микола Олександрович Корф** (1834-1883), за своїми поглядами належав до прихильників реформаторського шляху перетворення Росії, як і К.Ушинський. Педагогічна діяльність М.Корфа припадає на 60-ті роки XIX століття, коли відбулася відміна кріпосного права і першочерговим завданням стало

¹Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России / А. Арсеньев // Советская педагогика. – 1938. – № 9. – С. 91-109.; Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 11 т. / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.-Л., 1948. – Т. 2. – 1948. – 655 с.

²Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : „Педагогика”, 1974. – Т. 2. – 1974. – 438 с. – С. 36-65.

створення популярної народної школи і запровадження загального початкового навчання. Питання про народну освіту такого рівня піднімали окремі земства і мали на те ряд соціально-економічних причин. Одночасно мова йшла і про реформу народної школи, тобто зміну характеру, змісту і методів навчання, які існували на той час у народних школах. Саме в цих питаннях і проявив себе талант видатного вченого-педагога.

Ім'я Миколи Олександровича Корфа пов'язують із організацією та роботою земської початкової школи. Але для того, щоб розпочати свою роботу у цій справі М.Корф мав довести, що насправді селяни прагнуть освіти, тобто спростувати загальну думку про те, що народ має негативне ставлення до освіти загалом і до школи зокрема. В перший рік своєї практичної діяльності М.Корф провів ревізію всіх шкіл Олександрійського повіту і в своєму звіті дав їм негативну оцінку. Він відзначав, що існуюча школа не може відповідати своїм цілям, допоки вона буде залишатися школою грамоти з примітивною методикою навчання. Водночас педагог розумів, що неможливо відкрити нову школу з одним учителем і класами, що відповідали б належним вимогам без підтримки селян. Отже, окрім інших цілей, що ставив перед собою М.Корф, була головна – повернути людям довіру до початкової народної школи¹.

Пов'язуючи майбутній розвиток підростаючих поколінь з розвитком народної школи, М.Корф у 1867 році організував першу земську народну школу, спираючись на власний досвід роботи у сільській школі нового типу, яку він створив, розробивши для неї авторські навчальні посібники та методику

¹Саяпина С.А. Проблема личности учителя в педагогическом наследии Н. А. Корфа : дис. ... канд. пед наук : 13.00.01 / Саяпина Светлана Анатольевна. – Славянск, 1998. – 166 с.

навчання. На той час, коли барон М.Корф розпочав свою безпосередню педагогічну діяльність, шкільна справа перебувала у жалюгідному стані. Викладання предметів відбувалося за старими схоластичними методиками. Учні, переважним чином, лише запам'ятовували, зазубрювали, мало що розуміючи, і, отже, виносили дуже мало знань із школи. Вчителі не мали педагогічної освіти, приміщення були мало пристосовані до організації навчального процесу – з точки зору як навчально-методичної, так і санітарно-гігієнічної. Через такий стан речей школи не користувалися популярністю серед сільського населення. Вони, звичайно, відкривалися, за наказами начальства, але бажаючих навчатися було мало, і причиною цього була не відраза сільського населення до писемності, а до тих шкіл, що існували на той час, до системи освіти: „До введення земств школи знаходились у веденні Міністерства Народної Освіти, але шкільна справа була в жалюгідному стані. Викладання велося по-старому, рутинно; учні, більшістю своєю брали все пам'яттю і виносили дуже мало знань із школи; вчителі були абсолютно позбавлені педагогічної освіти; шкільні приміщення відрізнялися незручністю, сирістю, брудом. Школи не користувалися співчуттям сільського населення; вони, правда, відкривалися в різних містах, за наполяганням начальства, але так само швидко і закривалися; багато училищ залишалося без учнів¹”.

Отже, перед бароном М.Корфом стояло велике завдання – повернути народ до школи: організувати школи так, щоб повернути довіру населення до них, щоб батьки з охотою вели своїх дітей на навчання. М.Корф піднімав питання про необхідність створення „розумної школи”, але існування

¹Педагогическая деятельность барона Н. А. Корфа. Народная школа. Педагогический сборник. Непериодическое издание / [под ред. М. С. Григоревского]. – Н.-Новгород : Электро-Типография Г. Искольдского, 1914. – Кн. I. – С. 7-28. – С.11.

розумної школи без „розумних учителів” було неможливе, тому одразу ж постало питання про підготовку вчителів для народних шкіл. На його думку, вчитель народної школи повинен любити свою справу, дітей, а також мати підтримку з боку органів місцевого самоврядування та уряду¹.

М.Корф користувався неабияким авторитетом серед педагогів та простих сільських вчителів через його прагнення поліпшити становлення шкільної справи, допомогти розвитку народної просвіти та народної школи зокрема. Це допомогло йому в досягненні цієї мети. Школи, що були організовані М.Корфом в Олександрівському повіті на новому педагогічному рівні, користувалися неабиякою довірою населення. Така школа дійсно заслуговувала звання народної школи, тому що була створена і працювала для народу².

В своїх працях М.Корф піддавав різкій критиці роботу церковнопарафіяльних шкіл, які, на його думку, не розвивали, а навпаки – притупляли здібності дітей, і через те не могли бути провідниками освіти. Педагог піддавав критиці не лише методику викладання в цих школах, але й методи виховання, що ґрунтувалися на насильстві, авторитаризмі. Різки як метод стимулювання учнів до засвоєння знань залишалися популярними протягом усього ХІХ століття³.

М.Корф створив теоретичну концепцію ідеальної початкової школи для народу, обґрунтувавши головні вимоги до неї. Його думка відрізнялася від усталеної в теорії і практиці педагогічної діяльності точки зору: він уважав, що викладання

¹Шумілова І. М. О. Корф про професійну підготовку вчителя / І. Шумілова // Рідна школа. – 2006. – № 6. – С. 75–77.

²Корф Н. А. Об училищах Александровского уезда и Мариупольского округа / Николай Александрович Корф // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1867. – № 9. – С. 156–174.

³Історія української педагогіки / [за ред. М. Г. Стельмаховича]. – К. : Інститут змісту і методів навчання України, 1998. – 356 с.

у початковій школі має здійснюватися лише одним учителем, і кожен учитель повинен мати лише один клас. Учитель має застосовувати різноманітні методи навчання, враховувати індивідуальні здібності дитини, використовувати наочність, тобто робити все, щоб навчання не було поверховим. На думку педагога, програма початкової народної школи повинна включати такі предмети: читання, письмо, обчислювання, світознавство та Закон Божий. Крім того, М.Корф зазначав, що навчання має здійснюватися рідною мовою, але з обов'язковим вивченням російської¹.

М.Корф зазначав, що дуже часто в школах старого зразка діти не вміли запам'ятати, а головне висловити своїми словами те, про що вони щойно читали. Іноді фраза, що складалася з декількох слів виявлялася для учнів занадто складною для переказу. Це ще раз доводило, що методи викладання, що застосовувалися в школах старого зразка були неприйнятні для народної школи нового типу. Такі принципи навчання, як принцип наступності та перспективності, принцип систематичності навчання і, найголовніше, принцип природовідповідності повинні домінувати в початковій народній школі.

М.Корф велику увагу в своїй діяльності приділяв підготовці вчителів для початкових земських шкіл. Він проводив показові уроки, організовував недільні курси, готував і видавав навчальні посібники та книжки для вчителів, видавав щорічні звіти Олександрівської училищної ради, де говорилося про відкриття народних училищ, створення навчальних програм, рекомендувався розклад занять, надавалися методичні поради та рекомендації. Крім практичних порад та рекомендацій М.Корф організовував з'їзди вчителів, на яких

¹Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с. – С. 346-352

обговорювалися педагогічні питання, і де народні вчителі мали можливість спілкування з колегами¹.

Роблячи висновок із цілого ряду праць М. Корфа, можна сказати, що особистість учителя за його вимогами мала включати в себе наступні якості: повага до колег та до дітей; любов до своєї праці; наявність особистих якостей, таких, як розум, чесність, скромність, мораль, шляхетність; володіння знаннями з предметів, отже високий професійний рівень; прагнення навчити кожного учня; комунікативні якості та соціальні вміння. Ті форми підготовки вчителів, що були запропоновані Миколою Олександровичем для учительських семінарій, для учительських з'їздів, курсів та індивідуальна робота, що поводитися з деякими вчителями була спрямована на виховання саме такого учителя².

Щодо підготовки вчительських кадрів для народних шкіл, М.Корф сам навчав деяких вчителів, які не мали спеціальної освіти, навичкам педагогічної професії. Крім того, з'їзди, що він влаштовував, також підвищували рівень освіченості вчителів. Він вважав, що підготовка вчителів не через професійні навчальні заклади, а за допомогою власного досвіду була тимчасовим заходом, й прийде час, коли учительських семінарій буде достатня кількість на території всієї держави. Семінарії, на його погляд, були головним кадровим джерелом

¹Сватиков Ф. Ф. Н. А. Корф – основатель народной земской школы / Ф. Ф. Сватиков // Советская педагогика. – 1938. – № 4. – С. 86–103.

²Корф Н. А. Первоначальное правописание / Николай Александрович Корф. – СПб, 1882. – 48 с.; Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ / Николай Александрович Корф. – [изд. II-е]. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. – 318 с.; Корф Н. А. Наш друг. Книга для чтения учащихся в школе и дома и руководство по начальному обучению родному языку / Николай Александрович Корф. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1871. – 360 с.; Корф Н. А. Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению / Николай Александрович Корф. – М. : Изд. бр. Салаевых, 1873. – 430 с.; Корф Н. А. Наши педагогические вопросы / Николай Александрович Корф. – М. : Изд. „Сотрудник школ” А. К. Залеской, 1882. – 410 с.

у системі народної освіти. На цю тему М.Корфом було написано декілька статей, в яких він переконував в необхідності відкриття сотень учительських семінарій¹.

Микола Олександрович ділився досвідом своєї роботи в школі на сторінках журналів „Вісник Європи”, „Учитель”, „Сім'я і школа”, „Народна школа”, „Російська думка” та ін. Він також листувався з вчителями, видатними діячами народної освіти. Зокрема, він ділився досвідом з К.Ушинським, засновником народної школи, який, в свою чергу, визнавав роботу М. Корфа як таку, що потребує великої пошани і подяки. За досить невеликий період часу (з 1867 по 1872 рр.) М.Корф, окрім щорічних звітів про свою роботу в земській народній школі, написав наступні методичні посібники та учбові книги для початкової школи: „Посібник щодо навчання грамоти звуковим методом”, „Російська початкова школа”, „Малятко”, „Наш друг”, „Посібник до „Нашого друга” та ін. За допомогою цих посібників він намагався поділитися своїм досвідом роботи з іншими земськими школами і підвищити рівень роботи початкових народних шкіл на території всієї України².

Великий вклад у розвиток початкової народної школи зробив видатний історик, просвітитель, публіцист та громадський діяч **Михайло Петрович Драгоманов** (1841 – 1895). Свою педагогічну діяльність, пов'язану з народними школами, Драгоманов розпочав у 1862 році, коли погодився вести навчальні курси для підготовки сільських учителів. Після

¹Корф Н. А. Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению / Николай Александрович Корф. – М. : Изд. бр. Салаевых, 1873. – 430 с.; Корф Н. А. Наши педагогические вопросы / Николай Александрович Корф. – М. : Изд. „Сотрудник школ” А. К. Залеской, 1882. – 410 с.

²Саяпина С.А. Проблема личности учителя в педагогическом наследии Н. А. Корфа : дис. ... канд. пед наук : 13.00.01 / Саяпина Світлана Анатоліївна. – Славянск, 1998. – 166 с.

того, як курси було закрито, можна помітити перерву в його освітній діяльності, оскільки в цей час він займався історичними науковими дослідженнями. Але вже у 1877 році М.Драгоманов видав документально-публіцистичний нарис „Народні школи України серед життя і письменства в Росії”, де висловлював свої думки про навчання, виховання та просвіту народу.

Із введенням на Лівобережній Україні місцевих земств педагогічна громадськість стала активно обговорювати питання про характер народних шкіл. М.Драгоманов разом із своїми колегами з київської та чернігівської „Громади” висловився за введення в народних школах рідної української мови. Цим проблемам були присвячені його статті „Земство та місцевий елемент в навчанні” та „Про педагогічне значення малоросійської мови”. Вчений вважав, що освіту в народних школах слід розпочинати зрозумілою дітям материнською мовою і лише потім переходити до вивчення російської та церковнослов'янської¹.

У своїх статтях М.Драгоманов писав про необхідність впровадження рідної мови для викладання основних предметів, що допоможе залучити народ до школи; вони не будуть відчувати її чужою². Учений добре розумів принизливе становище, в якому знаходився народний учитель у другій половині XIX століття, пов'язане не лише з низьким соціальним статусом педагогів народних шкіл, але й з неможливістю професійного зростання, викликаною відірваністю вчителів від професійного спілкування, сучасних їм бібліотек тощо. За

¹Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Климчик Лариса Анатоліївна. – К., 1995. – 158 с.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Михайло Драгоманов. – К. : Друкарня Гросмана, 1913. – 159 с.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах / Михайло Петрович Драгоманов. – К. : „Наукова думка”, 1970. – Т. 2. – 1970. – 594 с.

словами М.Драгоманова, народний учитель був кинутий напризволяще у селі, сам на сам із проблемами як особистого характеру, так і шкільними, будучи під „опікою” поліції, панів, попів та інспекторів, які були переконані, що народні учителі проводять антидержавну політику в народних школах серед своїх учнів, а не навчають дітей грамоті¹.

Науковий доробок М.Драгоманова як педагога-науковця відігравав, на нашу думку, суттєву мотиваційно-спонукальну роль у професійному вчительському середовищі, оскільки давав змогу народним учителям усвідомити значущість своєї професії та її соціокультурну сутність. Він говорив, що жодні книжки, підручники, нові методи навчання не можуть замінити учителя у школі, оскільки разом із знаннями він віддає учням частку своєї душі. Соціальне призначення вчителя – служити народові, отже при підготовці народних учителів слід особливу увагу звертати на вивчення основних принципів педагогіки².

Наприклад, в своєму творі „Два учителі” М.Драгоманов відображає важливість роботи учителя для учнів, його любов до своєї справи і педагогічний результат у вигляді розумного ставлення учнів до життя, обізнаності, розсудливості та правильного сприймання знань, що їх отримують учні кожного дня і після закінчення чи то школи, чи то гімназії. В цьому творі автор описав свої власні враження і спогади під час навчання, що стосувалися двох учителів, але, водночас, він висловив думки і побажання щодо того, якими повинні бути учителі у школі, щоб їх любили і поважали учні³.

¹Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах / Михайло Петрович Драгоманов. – К. : „Наукова думка”, 1970. – Т. 1. – 1970. – 529 с.

²Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с.- С.376-384.

³Драгоманов М. П. Вибране / Михайло Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 682 с.

Основною ідеєю педагогічних поглядів М.Драгоманова була ідея народності, яку він обґрунтував у більшості своїх статей. Сутність цієї ідеї полягала в тому, щоб позбавити освіту українського народу станово-класової, національної, матеріальної та мовної дискримінації. Учений негативно ставився до всього, що було пов'язане з дискримінацією України та її народу, він виступав за повне перетворення денаціоналізованих навчальних закладів на українські, за використання у школі підручників, написаних рідною для школярів мовою. У своїх статтях М.Драгоманов розглядав широке коло проблем, які також стосувалися питання підготовки кадрів для народних шкіл¹. Він детально аналізував становище народного вчителя в Україні, доводив його принизливий матеріальний стан, через те, що ця професія вважалася на той час найменш престижною².

Софія Русова в журналі „Світло” у 1910 році писала, що на думку М.Драгоманова, народним учителем має бути така людина, яка бачить народне горе і співчуває йому, яка віддається справі вся – лише тоді можна буде побачити результат її роботи: „ ... і коли він дійсно здатний бути вчителем, він полюбить дітей, школу, почне думати як би ліпше вивчити дітей читати, рахувати, думати, говорити, бути добрими й правдивими серед себе. І ось школа стає для нього ціль життя і праці³”.

В історії розвитку початкової народної школи на території Закарпаття велику роль відіграв педагог, літератор та організатор народного шкільництва **Олександр Васильович**

¹Михайло Драгоманов: документи і матеріали 1841–1994. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2001. – 731 с.

²Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Климчик Лариса Анатоліївна. – К., 1995. – 158 с.

³Русова С. Думки М. Драгоманова про освіту / Софія Русова // Світло. – 1910. – Декабрь. – Кн. 4. – С. 30–33. – С.32.

Духнович (1803 – 1865). Він поділяв погляди К.Ушинського щодо виховання, звертав велику увагу на розвиток родинного, морального, трудового, естетичного та фізичного виховання. О.Духнович першим на Закарпатті ввів термін „народна педагогіка”, під яким розумів демократизацію освіти, тобто створення школи з національним змістом освіти.

Оцінюючи педагогічну спадщину і визначаючи місце О.Духновича в контексті досліджуваної проблеми, слід зазначити, що вся його багатогранна діяльність впливала з потреб суспільного життя Закарпаття на той період часу, а саме середини XIX століття. На той час, коли проблеми селянства стосувалися не тільки писемності, а й елементарної економіки, все ж таки, потрібно було розвивати рівень освіти серед населення і починати потрібно було з найпростішого, елементарного і необхідного для кожного – з початкової школи, яка б забезпечила поширення елементарної писемності серед народу. Саме тому О.Духнович більшість свого життя присвятив боротьбі за створення початкової школи у своєму регіоні, саме для цього він створив перші підручники, а для учителів написав підручник педагогіки¹.

Діяльність О.Духновича відіграла значну роль у становленні культури Закарпаття. Виступаючи в своїх творах за збереження національної культури й мови в краї, він тим самим пропагував ідеї народності і патріотизму, розвитку національної свідомості серед українського населення². Заслуга О.Духновича як педагога полягає в тому, що він впроваджував передові педагогічні методи своїх попередників.

Моральному вихованню підростаючого покоління та ролі вчителя у цьому педагог відводив особливу роль. На його думку, дитина повинна виховуватись у дусі патріотизму,

¹Духнович А. Народная педагогия. В пользу училищ и учителей сельских. Часть I: Педагогия общая / Александр Духнович. – Львов, 1857. – 92 с.

² Там само

високої духовності. Такі якості, як чесність, порядність, щирість та милосердя повинні прищеплюватися дитині якнайраніше. Працьовитість, на його думку, також є основою виховання достойного громадянина, отже трудове виховання необхідне для досягнення такої мети. Змалку дитина повинна бути залучена до будь-якого виду діяльності, її потрібно вчити якогось ремесла: садівництва, бджільництва, землеробства тощо. При школі повинна існувати ділянка, на якій діти можуть застосовувати свої навички. Щодо естетичного виховання – в дітях необхідно розвивати творчість. О.Духнович вважав, що діти повинні мати уроки співу у школі, заняття з художнього читання, малярства, дівчата повинні учитися розводити квіти, вишивати. Кожна дитина, на його думку, повинна жити та виховуватися у законному шлюбі, оскільки її майбутні задатки формуються ще на генетичному рівні, а кожен рід повинен мати усталені віками поняття честі і совісті¹.

Щодо народних шкіл і роботи вчителів, О.Духнович наполягав на поважному ставленні до особистості вчителя, надання навчанню виховуючого і розвивального характеру, самоосвіті та самовихованню учнів. Єдність навчання та виховання, доступність, наочність та природовідповідність – це деякі з принципів, викладених О.Духновичем у „Народній педагогії”² ...”. Кожен, не залежно від соціального стану й віросповідання, повинен мати право на здобуття освіти. Школа, за О.Духновичем, повинна бути взірцем не тільки навчання і виховання молодого покоління, а й культурного розвитку дитини. Але й учитель повинен мати природні здібності до педагогіки та батьківську любов до дітей, він

¹Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича / О. В. Машталер. – К. : Радянська школа, 1966. – 148 с.

²Духнович А. Народная педагогия. В пользу училищ и учителей сельских. Часть I : Педагогия общая / Александр Духнович. – Львов, 1857. – 92 с.

повинен бути емоційним, цікавим дитині, вимогливим, але в той же час чуйним¹.

Безпосереднє відношення до проблеми розвитку народної школи мав видатний педагог, письменник та громадський діяч **Борис Дмитрович Грінченко** (1863 – 1910). Ще будучи юнаком, він почав цікавитися українською літературою, зокрема, творами Т.Шевченка та І.Котляревського, що викликало скаргу директорів на впадіння молодого Б.Грінченка. Його було виключено із школи, посаджено за ґрати на півтора місяця із подальшою заборонаю отримання освіти. Але, завдяки клопотанням його впливового дядька, Б.Грінченку було дозволено готуватися до екзаменів за вчительською програмою до Харківського університету².

Склавши екстерном іспити при Харківському університеті, Б. Грінченко працював певний час народним учителем у селі. В 1881 році він почав працювати в селі Введенське Зміївського повіту, через рік – в селі Трійчате, ще через рік його було переведено до села Олексіївка, того ж повіту. Ті проблеми, з якими стикнувся педагог, працюючи у сільських школах, а саме злиденні умови народних шкіл, тяжке матеріальне становище народних учителів, змусили його говорити про них на сторінках журналів та часописів у своїх статтях, що друкувалися під різними псевдонімами. Крім того, він брав участь в організації вчительських курсів у Змієві, очолював один із гуртків.

Впродовж шести років, починаючи з 1887, Б.Грінченко працював учителем у земській однокласній школі в с. Олексіївка Катеринославської губернії, де створив свою власну дитячу бібліотеку, яка складалася з журналів та цікавих

¹Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с. – С.267-275.

²Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К. : Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 48 с.

дитячих книжок і яка була дуже популярною серед дітей. Але освіта дітей не завершувалася у школі: важливу роль педагог відводив праці, трудовому вихованню, що поряд із розумовим та моральним розвитком сприяло фізичній досконалості дитини¹.

В 90-тих роках ХІХ ст. у деяких шкільних та господарських діячів з'явилася ідея впровадити сільськогосподарську освіту в народних школах, проти чого Б.Грінченко категорично заперечував. Він вважав, що вчителям потрібно створити кращі умови для того, щоб вони виконували свої прямі обов'язки вихователів, шляхом підвищення заробітних плат, а для розвитку сільськогосподарської освіти необхідно створити мережу сільськогосподарських шкіл для дітей, які закінчили початкове навчання. Свої думки щодо цього питання він виклав у статі „Народні вчителі як сільські господарі”.

Практично-педагогічна діяльність Б.Грінченка спонукала його до наукового обґрунтування значущості професійної підготовки вчителя для народних шкіл у спеціальних навчальних закладах.

Б.Грінченко відводив велику роль підготовці учительських кадрів для народних шкіл, яка повинна була проводитися в учительських семінаріях. Народні вчителі, на його думку, повинні були бути якомога ближче до народу, вони повинні були розуміти його тогочасне становище. Народний учитель, щоб бути достойним цього звання, повинен був говорити однією мовою з народом, а не виконувати бюрократично-чиновницькі функції. Досягненню цієї мети сприяло би, на погляд Б.Грінченка, навчання рідною мовою не тільки в народних школах, але й учительських семінаріях².

¹Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К. : Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 48 с.

²Грінченко Б. Вибрані твори / Б. Грінченко ; упоряд. Л. Дмитрова. – К. : Держлітвидав УРСР, 1927. – 228 с.; Грінченко Б. Д. Вибрані твори / Б. Д. Грінченко ; упоряд., прим. П. Хропка. – К. : Дніпро, 1987. – 461 с.; Мосіяшенко В. А. Історія педагогіки України в особах :

Як і Я.Коменський, Б.Грінченко вважав, що для того, щоб зробити навчання ефективним, клас слід ділити на групи, очолювані добре підготовленим учнем – помічником учителя. Ще одну з ідей – ідею про систему взаємного навчання, яку вважав доцільною свого часу й Й.Песталоцці, Б.Грінченко абсолютно підтримував. Він вважав, що навчання дітей через дітей є корисним саме по собі, порівняно з будь-якими іншими формами навчання. Ця система пробуджувала в учителях ініціативу, поживляла процес засвоєння знань і була корисна як елемент, що зацікавлює учнів¹.

Велику увагу в своїй творчості Грінченко приділив розвитку української бібліотеки для дітей. Почавши займатися цією проблемою ще в с. Олексіївка, він продовжував цю роботу і в 1895 році видав статтю „До питання про журнал для дитячого читання в земській народній школі”, в якій висловив свої рекомендації щодо створення дитячого часопису: вимог до змісту, мови, зовнішнього вигляду².

Окрім дитячої художньої літератури, педагог створив „Українську граматику до науки читання й писання”, „Рідне слово: українська читанка”, „Словник української мови” та ряд статей, в яких не тільки критикував положення тогочасної народної школи, але й давав слушні рекомендації щодо реорганізації школи в Україні. Серед них були: необхідність загального безплатного обов’язкового початкового навчання, наступність між нижчою середньою та вищою освітою, навчання рідною мовою та ін³.

навчальний посібник / В. А. Мосіяшенко, О. І. Курок, Л. В. Задорожна. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2005. – 266 с. – С.37.

¹Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К. : Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 48 с.; Грінченко Б. Оповідання / Борис Грінченко. – К. : Рух, 1931. – 93 с.

²Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с. – С. 437-448

³Грінченко Б. Твори в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : АН України, 1963. – Т. 1. – 603 с.; Грінченко Б. Твори в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : АН УРСР, 1963. – Т. 2. – 592 с.

Однак, провідною темою літературних оповідань та наукових праць Б.Грінченка є насамперед тема народності та доступності освіти для народу. Педагог тісно пов'язує розуміння предмету вчення з мовою, на якій цей предмет викладається. У своїх творах письменник часто змальовує простих дітей, яких вчать мовою, яку вони не розуміють, а асоціюють з рідною для них українською мовою (наприклад: „усердно” вони розуміють як „у середу”, „рожа” для них „троянда” і т.ін.), чим викликають сміх в інших учнів, а отже і невпевненість у собі та ненависть до навчання¹.

Видатний український письменник, прогресивний громадський діяч, **Степан Васильович Васильченко** (1878 – 1932), своєю літературною діяльністю та працями, що стосувалися проблем народної освіти сприяв її розвитку і розповсюдженню.

С.Васильченко закінчив Коростишівську вчительську семінарію і досить довгий час працював народним учителем. У цей період розкрився його талант як письменника. З перших років свого вчителювання він збирав матеріал про життя селян, учителів і учнів, який потім використовував у своїх творах. Він писав твори, в яких критикував незадовільний стан народної освіти в Україні, злиденність народної школи, тяжке становище народних учителів. Все це С.Васильченко знав не з чуток, а з власного вчительського досвіду².

С.Васильченко мав чітке уявлення про те, якою повинна бути школа і педагогічний процес. На його думку, він повинен

¹Грінченко Б. Поезії. Повісті. Оповідання / Борис Грінченко. – К. : Наук. думка, 2002. – 432 с.

²Грушкевич И. Л. Педагогическая деятельность и педагогические взгляды С. В. Васильченко : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / И. Л. Грушкевич. – К., 1963. – 23 с.; Грушкевич И. Л. Педагогічна діяльність та педагогічні погляди Васильченка / І. Л. Грушкевич. – К. : Радянська школа, 1961. – 63 с.

бути добре організований як для учнів, так і для вчителів; в учнях потрібно розвивати ініціативу, інтерес та пізнавальні здібності, в учителях – педагогічну майстерність. Учитель, на думку С.Васильченка повинен бути ерудований, мати авторитет серед учнів і їх батьків, бути прикладом для наслідування.

В своїх творах письменник піднімав проблеми народної школи. Наприклад, у творах „Під школою” та „Інспектор”, він змальовує велич і красу української пісні, а разом із тим і співучість української мови. В більшості його творів можна побачити проблему відірваності народної школи від сільського життя школярів. Але водночас С.Васильченко ілюструє велике бажання дітей учитися і повагу до школи і вчителя¹.

У творчості С.Васильченка дістало широке і всебічне відображення життя народного вчительства. Важливим документом для розуміння джерел цих оповідань є „Записки вчителя” (1898-1905), де в нарисовій щоденниковій формі, з документальною точністю зафіксовано С.Васильченком конкретні спостереження і роздуми над долею сільських учителів, відбито характерні факти власного життя. Матеріал цього щоденника став основою для його багатьох творів на вчительську тему: „Не встояв”(1903), „Вова”(1910), „Вечеря”(1910), „З самого початку”(1911) та інших².

Учитель за фахом і покликанням, С.Васильченко, як ніхто інший, в своїй творчості вичерпно представив тему вчительської долі у суспільстві. Він досконало знав умови нестерпного побуту і виснажливої праці сільських учителів: „Учитель бідний, у учителя нужда, учителя усяке начальство зобижає, учитель на великій праці, учитель святий

¹Васильченко С. Повісті та оповідання / Степан Васильченко. – К.: Держлітвидав УРСР, 1949. – 382 с.

² Там само.

подвижник¹”, на собі зніс усі злигодні їх невлаштованого життя, перетерпів переслідування з боку поліції, сільських властей, причіпки шкільних інспекторів, цькування попів².

Тимофій Григорович Лубенець (1855 – 1936) був активним діячем народної освіти, який віддав педагогічній діяльності понад 50 років. Він належав до числа визначних діячів прогресивної педагогіки та освіти народу. Маючи великий педагогічний досвід, він охоче ділився ним, навчаючи вчителів на з'їздах і на курсах. Педагог створив низку підручників, за якими навчалися цілі покоління дітей у народних школах. В цих підручниках він приділяв особливе значення питанням організації, теорії та методики початкового навчання³.

Т.Лубенець, враховуючи психологічні особливості учнів, а саме, взаємозв'язок психічних процесів – інтересу, уваги, пам'яті і мови, виступав за розвиток загальноосвітньої школи, через те, що саме життя і природа людини вимагають широкої загальної освіти⁴. Щодо підручників, то вони, на його думку, повинні бути більш близькі і зрозумілі за змістом, тому свій „Загальнокорисний задачник” він склав, дотримуючись саме цього принципу.

¹Васильченко С. Мужичья арифметика и другие рассказы / Степан Васильченко. – М. : Гослитиздат, 1953. – 76 с. – С. 17.

²Васильченко С. Повна збірка творів / Степан Васильченко. – Х. : Держлітвидав УРСР, 1928. – 245 с. – С. 203.

³Лубенець Т. О наглядном преподавании. Оттиск из Циркуляра по Киевскому Учебному Округу (№ 3–4, 1911 г.) / Тимофей Лубенец. – К., 1911. – 26 с.; Лубенець Т. Об игрушках / Тимофей Лубенец. – К. : Изд. киевск. общ. народн. дет. садов, 1909. – 16 с.

⁴Волошина В. Я. Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. – К. : Вид. центр „Академія”, 1999. – 128 с.; Лубенець Т. Какие требования предъявляет народ к школе / Тимофей Лубенец // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1912. – Часть XXXVIII. – Апрель. – С. 195–204.

Особливу увагу вчений приділяв шкільній дисципліні, прийомам її дотримання та методам керування дітьми. В своїй статті „Про покарання в дитячому віці і шкільну дисципліну” він розглядає загальні психологічні засади, яких повинні дотримуватися вчителі при роботі з дітьми. Він зазначає, що дитина повинна розглядатися як дитина, а не як майбутня доросла людина. „Якщо ми порушимо цей порядок, то, без сумніву, створимо скоростиглі плоди, що не матимуть ні стиглості, ні смаку й швидко зіпсуються. ... Необхідно кожному вихователеві спочатку вивчити закони тих психічних явищ у дитини, на які він бажає впливати. Але, щоб судити про дітей справедливо й вірно, ми не повинні переносити дітей із сфери, властивій їх природі, в нашу і самим вживати всіх заходів до того, щоб так би мовити, переселитися в їх духовний світ¹ [132, с. 8]”.

Т.Лубенець абсолютно погоджувався з ідеями К.Ушинського щодо принципу народності, який повинен бути одним із основних принципів демократичної педагогіки. Ці ідеї стосувалися як питань викладання рідною мовою, так і вивчення і збереження народних культурних традицій. Одна з статей видатного педагога – „Про покарання в дитячому віці” – була присвячена критиці деспотичної системи тілесних покарань, що їх застосовували до дітей за будь-яку провину².

Особлива заслуга Т.Лубенця полягає в тому, що він створив ряд підручників для початкової народної школи, в яких враховував питання з теорії педагогіки, а саме, дидактики, і педагогічної практики³. Основні принципи, яких

¹Лубенець Т. О наказании в детском возрасте / Тимофей Лубенец. – К. : Изд. киевск. общ. народн. дет. садов., 1909. – 20 с. – С.8.

²Волошина В. Я. Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. – К. : Вид. центр „Академія”, 1999. – 128 с.

³Лубенець Т. Педагогические беседы / Тимофей Лубенец. – [изд. 2-е, дополн., переработан.]. – СПб. : П. В. Луковников, 1913. – 578 с.; Лубенець Т. Педагогические

дотримувався вчень, були – принцип народності освіти і виховання, навчання рідною мовою, вивчення історії народу, знання природних багатств батьківщини і свого краю, зв'язок навчання з життям, підготовка дітей до трудової діяльності та ін¹. Він виступав за впровадження загального навчання, поширення освіти серед дорослого населення, розвиток та самоосвіту вчителів, підвищення їх педагогічної майстерності². Т.Лубенець поділяв погляди й ідеї К.Ушинського і своєю працею втілював ці ідеї в життя³.

Вагомий внесок у розвиток народної школи в Україні зробив народний учитель, випускник Новобузької учительської семінарії **Григорій Пилипович Шерстюк** (1882 - 1911). Він працював народним учителем не довгий час, але як журналіст, організатор педагогічного видавництва „Український учитель”, забезпечував навчальними посібниками та книжками майбутню українську школу, створював умови для її повноцінного функціонування. Г.Шерстюк залучав до своєї роботи найкращих тогочасних освітян та літераторів. В 1910 році він створив український педагогічний журнал „Світло”. Найзначніша його праця – підручник з української граматики у двох частинах – була видана вже після його смерті⁴.

беседи / Тимофій Лубенець. – СПб. : Изд. книжн. маг. П. В. Луковникова, 1903. – 256 с.

¹Лубенець Т. Як батьки повинні поводитися з дітьми / Тимофій Лубенець. – Х. : „Радянська школа”, 1931. – 20 с.

²Лубенець Т. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии / Тимофій Лубенець. – К. : Изд. Новозыбковской уездной земской управы, 1885. – 62 с.

³Мосіяшенко В. А. Історія педагогіки України в особах : навчальний посібник / В. А. Мосіяшенко, О. І. Курок, Л. В. Задорожна. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2005. – 266 с.

⁴Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с. – С. 462-468.

Розвиток народної школи другої половини ХІХ – початку ХХ століття співпадає з розвитком учительських семінарій, що відбувався в той самий період часу. Це не дивно, тому що з відкриттям народних шкіл відчувалася потреба в учительських семінаріях, метою яких було готувати кваліфіковані педагогічні кадри для початкових шкіл. Учительські семінарії не одразу досягли своєї мети, тому народні школи страждали від недостатньої кількості вчителів, не кажучи вже про добре підготовлених фахівців.

Громадські діячі, письменники. вчені того часу, безумовно, підтримували прогресивні ідеї педагогів про розвиток і розповсюдження освіти серед населення. Вони висловлювали свої ідеї щодо того, якою повинна бути школа, щоб дітям хотілося в ній учитися. Деякі з них створювали свої власні школи, які мали бути зразком для наслідування.

Ідеальна школа, на погляд учених, повинна бути максимально наближена до народу: вчителі в цій школі мають бути всебічно розвиненими людьми, мати загальноосвітню підготовку, щоб до них могли звернутися діти і їх батьки з будь-якого питання; при школі повинна існувати велика бібліотека; підручники, а саме їх зміст, не повинні бути чужими для селян – тоді діти будуть розуміти їх.

Учителі, на думку вчених, повинні відчувати підтримку з боку місцевих органів влади зокрема, і з боку уряду загалом. Хоча, насправді, все відбувалося навпаки: більшість вчителів були самоучками і іноді не мали навіть елементарного поняття про педагогічну освіту і виховання дітей, а ті, що мали натхнення і бажання працювати народними вчителями, не мали ані підтримки, ані можливості удосконалювати свою педагогічну майстерність. Вони працювали на власному ентузіазмі, з низькою зарплатнею, не очікуючи подяки від місцевих чиновників.

Уряд, з одного боку, розумів, що розвиток освіти необхідно підтримувати, а, з іншого боку, намагався звузити мету й завдання народної школи. За його вимогами, школа повинна виховувати в дітях любов до Бога і уряду, терпимість до бідності своїх батьків, а також давати деякі елементарні знання і навички, необхідні для практичного повсякденного життя. Про всебічний загальноосвітній розвиток особистості тут не йшлося.

Педагогічна громадськість абсолютно не погоджувалася з такою постановкою питання про мету народних шкіл. Її представники вбачали в народних учителях не ідейних вихователів підростаючих поколінь, а майстрів шкільної справи, тому рекомендували учительським семінаріям звертати особливу увагу на ознайомлення вихованців з теоретичними і практичними знаннями в галузі педагогіки. За допомогою такої підготовки потрібно було виховати учителя всебічно, гармонійно розвиненого, фахівця своєї справи. Підготовка такого вчителя, як справедливо зазначали педагогічно-науковці, дасть можливість зробити школу осередком культурного життя, цікавим і улюбленим місцем як для дітей, так і для дорослих.

Таким чином, ми визначаємо такі характерні риси і тенденції науково-педагогічних розробок у галузі професійної підготовки вчителів народних шкіл:

- 1) зростаючу зацікавленість науковців і прогресивної педагогічної громадськості у розробці наукових основ професійної підготовки вчителів для народних шкіл;
- 2) окреслення рідномовності як обов'язкової умови якісної професійної підготовки вчителя народної школи та й освіти народу загалом;
- 3) прагнення педагогів-науковців визначити основні вимоги до особистості й професійної кваліфікації

вчителя народної школи, які б визначали зміст його підготовки в учительських семінаріях.

У порівняльній таблиці 1.7 представлено сутність підходу до професійної підготовки вчителя народної школи у другій половині XIX – на початку XX століття кожного педагога-науковця, що був згаданий у даному параграфі, а також вказано до якого саме педагогічного підходу відносяться його погляди.

Таблиця 1.7

Теоретичні засади професійної підготовки вчителів у наукових теоріях відомих вітчизняних педагогів

	Сутність підходу до професійної підготовки вчителя	Назва підходу
К.Ушинський	1) етнопедагогічне наповнення освіти 2) проблема народності виховання й навчання 3) проблема вивчення рідної мови 4) професійна майстерність учителя, його роль і статус у суспільстві 5) поєднання народної школи й навколишнього соціокультурного середовища	етнокультурний соціокультурний дидактичний

М.Корф	1) створення популярної народної школи 2) організація школи, де принципи наступності, перспективності, систематичності та природо відповідності навчання є головними 3) формування у вчителів педагогічної майстерності шляхом передачі досвіду	навчально-методичний
М.Драгоманов	1) навчання дітей рідною мовою 2) вивчення майбутніми педагогами основних принципів педагогіки 3) народність освіти	етнокультурний навчально-методичний
О.Духнович	1) розвиток родинного, естетичного, трудового та фізичного виховання 2) створення школи з національним змістом освіти 3) виховання в дітях поваги до вчителя та його професійної діяльності	етнокультурний соціокультурний
Б.Грінченко	1) професійна підготовка вчителя	соціокультурний дидактичний

	рідною мовою 2) підготовка педагога до введення в народних школах прогресивних форм і методів навчання	
С.Васильченко	1) формування основ педагогічної майстерності вчителя 2) виховання в дітях поваги до вчителя та його професійної діяльності 3) навчання рідною мовою 4) соціальне призначення вчителя, залежність його професійної діяльності від реальних соціокультурних умов	етнокультурний соціокультурний
Т.Лубенець	1) психолого-педагогічна підготовка вчителя до професійної діяльності 2) формування у педагогів знань про вікові й індивідуальні особливості учнів 3) окреслення позиції вчителя як керівної в навчальному процесі	психолого-педагогічний

Г.Шерстюк	1) доцільна і системна методична підготовка вчителя народної школи 2) вимога постійної самоосвіти вчителів народних шкіл	навчально-методичний

Таким чином, виходячи з аналізу наукової літератури, в розділі 1 подано результати аналізу професії вчителя в історико-педагогічній науці.

Представлено головні науково-методологічні підходи до проблеми підготовки вчителя для народних шкіл України у вчительських семінаріях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Доведено, що науково-теоретичні засади роботи можуть бути представлені в єдності трьох рівнів аналізу, а саме: загально філософського (розгляд проблеми дослідження в полі головних діалектичних законів та закономірностей); загальнотеоретичному (аналіз проблеми історії підготовки вчителя для народних шкіл України другої половини ХІХ – початку ХХ століття у площині герменевтики, загальної історіографії, соціально-історичного наративу та культурології); спеціальному (вивчення проблеми історії професійної підготовки вчителя народних шкіл з урахуванням професіографічного й біографічного підходів). Визначення саме таких наукових підходів до проблеми дослідження зумовлене його метою, предметом та об'єктом.

У розділі проаналізовано джерельну базу дослідження, яка є структурованою системою наукових та архівних джерел, класифікованих, виходячи з різних точок зору, за проблемним, джерелознавчим, хронологічним та територіальним підходом. Узгоджена з об'єктом і предметом дослідження, джерельна база дала нам змогу проаналізувати проблему підготовки вчителя

для народних шкіл в досліджуваний період з максимальним ступенем об'єктивності, що має бути притаманний історико-педагогічному дослідженню.

У роботі подано характеристику початкової народної школи та особливостей педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності народних учителів, що дало змогу представити головні вимоги до змісту їх підготовки у вчительських семінаріях України досліджуваного періоду. Доведено, що друга половина XIX століття стала періодом бурхливого розвитку народної освіти, що спричинило необхідність підготовки вчителя для народної школи як нижчої ланки в системі освіти Російської імперії. У дослідженні визначено головні соціально-політичні та соціокультурні передумови, що вплинули на організаційні та змістові характеристики педагогічної освіти того часу.

В розділі подано аналіз нормативно-правових засад розвитку народної школи другої половини XIX століття – «Положення про початкові народні училища» (1864 та 1874 рр.). Встановлено взаємозумовленість цих нормативних документів та темпів розвитку народних шкіл в Україні в досліджуваний період, а також зв'язок цих процесів із загальним суспільно-педагогічним рухом в Україні в 60-ті рр. XIX століття. Подано структуру початкової освіти в Україні в цей період.

У розділі встановлено роль та значення земств в розвитку початкової народної освіти в Україні в другій половині XIX століття як організаторів підготовки вчителя для народної школи. Проаналізовано результати розвитку земської ініціативи в підготовці вчителів для початкової школи.

Доведено, що становлення й розвиток початкової народної школи в Україні в досліджуваний період відбувалися в умовах протистояння уряду й церкви, а також місцевих громад та прогресивної педагогічної громадськості.

Встановлено, що головними тенденціями розвитку народної школи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття стали: суперечливий характер організації діяльності народної школи, зумовлений неузгодженістю дії головних соціальних інститутів, що визначали її змістові характеристики (церква, імперська влада, місцева земська система самоврядування); низький соціальний статус вчителя народної школи; зростання ролі народної ініціативи в розвитку системи початкової освіти в Україні; відставання шкільної практики в народній школі від розробки її теоретичних засад видатними вітчизняними педагогами досліджуваного періоду.

У розділі подано характеристику педагогічної та наукової діяльності відомих українських педагогів досліджуваного періоду як організаторів народної школи та підготовки вчителя для системи початкової освіти – К.Ушинського, М.Корфа, С.Васильченка, М.Драгоманова, Б.Грінченка, Т.Лубенця та ін. Доведено, що науковці-педагоги відстоювали необхідність спеціальної освіти для вчителя народної школи, значення самоосвіти народного вчителя, важливість заохочення його праці з боку держави та місцевих органів самоврядування. У своїх роботах вчені-педагоги наполягали на врахуванні принципів народності у навчанні та виховання, в тому числі й навчанні вчителів (К.Ушинський), необхідності навчання дітей рідною мовою і підготовки до цього вчителя (М.Драгоманов), формуванні основ педагогічної майстерності вчителя ще під час навчання у вчительській семінарії (М.Корф), вихованні в дітях поваги до діяльності вчителя у школі (О.Духнович), професійній підготовці вчителя рідною мовою (Б.Грінченко), залежності професійної діяльності вчителя від реальних соціокультурних умов (С.Васильченко), необхідності ґрунтовної психолого-педагогічної підготовки вчителя народної школи (Т.Лубенець).

Проведений у розділі 1 комплексний аналіз проблеми розвитку народної школи дав змогу виявити необхідні передумови для виявлення тенденцій підготовки вчителя народної школи у вчительських семінаріях України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Матеріал першого розділу подано в кількох публікаціях автора¹ [3; 7; 8; 9].

¹Андрійчук Н. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти / Наталя Андрійчук // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2007. – Випуск ХІІІ-ХІV. – С. 59-65.; Андрійчук Н. М. Педагогічна та загально-просвітницька діяльність народних учителів (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Н. М. Андрійчук // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами інноваційних освітніх технологій : зб. наук. праць. – 2006. – Випуск 3. – С. 195-198.; Андрійчук Н. М. Підготовка вчителя для народних шкіл України (кінець ХІХ – початок ХХ століття) як науково-методологічна проблема / Н. М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2009. – Випуск 44. – С. 79-83.; Андрійчук Н. М. Початкова народна школа кінця ХІХ – початку ХХ ст. : ретроспектива її становлення / Н. М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – Випуск 29. – С. 15-18.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В УЧИТЕЛЬСЬКІЙ СЕМІНАРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Загальна характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини ХІХ – початку ХХ століття

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття територія України включала в себе дев'ять губерній: Волинську, Київську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську. Решта земель, що відносяться до території сучасної України належали до інших держав, таких як Австро-Угорщина, Румунія та Польща. Слід зазначити, що навіть ті дев'ять губерній, які були вказані нами вище як такі, що утворювали територію України, насправді не існували як окрема держава, а виступали лише частиною Російської імперії і називалися Малоросією або Південно-Західним краєм¹.

Цей історичний факт пояснює, що переважну більшість статистичної інформації, що є в наявності в архівних документах та періодичній пресі того часу викладено з огляду на територію усієї Російської імперії, і не визначається окремими цифрами по території України. Таким чином, практично не можливо показати статистику щодо розвитку освіти саме і лише на території України.

Хоча уряд підтримував загально державницьку політику, тобто не виокремлював Південно-Західний край як окрему державу з власною культурою і, насамперед, мовою, провідні

¹Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : АПН, 2002. – 224 с.

громадські діячі та педагоги того часу мали діаметрально протилежну точку зору і вважали за необхідне впровадити викладання в народній школі рідною мовою, отже і навчання в семінаріях мало теж відбуватися українською мовою.

Стан освіченості громадян вимагав докорінних змін у системі розвитку освіти. Такі зміни поволи відбувалися. Населення, особливо селяни, прагнули писемності, отже виникала гостра потреба у відкритті ряду додаткових початкових училищ різних типів і, насамперед, народних шкіл для селян. Але для існування таких закладів потрібні були вчителі, які б навчали дітей грамоті. Для реалізації цієї мети необхідно було відкривати спеціалізовані навчальні заклади для підготовки вчителів початкових народних шкіл. Такими закладами стали учительські семінарії.

Сучасний „Український педагогічний словник”, а також „Енциклопедія освіти” визначають учительські семінарії як середні спеціальні педагогічні навчальні заклади, спрямовані на підготовку вчителів початкових шкіл¹. Перші навчальні заклади такого типу виникли у Франції (Реймс, 1684) та Німеччині (Галле, 1695). В 60-х роках ХІХ століття учительські семінарії стали найбільш розповсюдженим типом педагогічного навчального закладу на території усієї Російської імперії. Перші учительські семінарії в Україні були відкриті в Коростишеві Київської губернії, Острозі Волинської губернії, у Вовчанську Харківської губернії та ін. Але слід зазначити, що в ході дослідження відомостей про Вовчанську учительську семінарію не було знайдено. Це дає підстави припустити, що Вовчанська учительська семінарія проіснувала не довго, а отже

¹Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.; Енциклопедія освіти / [Академія педагогічних наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040с.

не мала великого впливу на розвиток педагогічної освіти в Харківській губернії.

В основу діяльності учительської семінарії покладено „Проект учительської семінарії”, створений К.Ушинським¹. До учительських семінарій приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. Навчання тривало 3-4 роки. Після 1917 року учительські семінарії були перетворені в трирічні педагогічні курси, потім у педагогічні технікуми, а останні – в педагогічні училища².

Слід додати, що учительські семінарії отримували державну підтримку і регулярний розвиток за розпорядженням Міністра народної освіти з 1872 року, коли замість учительських курсів у п'яти навчальних округах (Московському, Казанському, Петербурзькому, Харківському та Одеському) утворювалися семінарії з трирічним курсом навчання (після революції 1905 року він став чотирирічний).

За інструкцією Міністерства 1875 року семінарії являли собою відкриті навчальні заклади, які приймали юнаків та дівчат усіх станів, православного віросповідання, що витримали вступні іспити в обсязі програм двокласних початкових училищ³. Але траплялися випадки, коли до семінарії приймали молодих людей з місцевих колоністів лютеранського віросповідання⁴. Для тих, хто закінчив

¹Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : „Педагогика”, 1974. – Т. 2. – 1974. – 438 с. – С.36-65

²Большая советская энциклопедия : в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : „Советская энциклопедия”, 1977. – Т. 27 : Ульяновск – Франкфорт. – 1977. – 624 с. – С.517; Энциклопедический словарь. Т. XXXV. Ушинский пограничный округ – Фенол / [изд. Ф. А. Блокгауз и И. А. Ефрон]. – С.-Петербург, 1902. – 612 с. – С.530

³С прошениями и документами. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 28. – 1877-1880. – 61 арк.; Циркуляры министерства народного просвещения. – ДАЖО. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1913-1914. – 32 арк.

⁴О принятии в учительские семинарии Киевского Учебного Округа молодых людей из местных колонистов лютеранского исповедания. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 120. – 1886. – 28 арк. – Арк. 5

початкову школу при семінаріях утворювалися початкові класи.

Семінарії знаходилися під керівництвом попечителів округів, управління здійснювалося директором семінарії та педагогічною радою семінарії, куди входили усі наставники семінарії та вчителі початкових училищ, що існували при семінарії для практики вихованців. Обов'язки директорів учительських семінарій визначалися „Інструкцією Міністерства народної освіти” від 4 липня 1875 року і нічим не відрізнялися від обов'язків інших навчальних закладів. До обов'язків директорів учительських семінарій входило:

- стежити за дотриманням наставників семінарії встановлених Міністерством народної освіти навчальних програм, виконанням розпоряджень Міністерства народної освіти як щодо навчальних планів так і щодо виховного впливу вихователів на вихованців семінарії;

- нести відповідальність за поведінку вихованців семінарії;

- розпоряджатися рухомим та нерухомим майном семінарії;

- відвідувати уроки викладачів, особисто впевнюватися у правильності та слухності прийомів викладання та успішності навчання учнів семінарії;

- стежити за життям вихованців, що жили в інтернатах та на приватних квартирах, відвідувати учнівські квартири та кімнати;

- спостерігати за виконанням господарчих службовців своїх обов'язків, слідкувати за підтриманням чистоти у приміщеннях семінарії та в інтернаті;

- виконувати педагогічну роботу в семінарії, тобто проводити заняття з педагогіки;

- бути присутнім на звітних уроках вихованців IV класу в зразковому училищі при семінарії (6 уроків щотижня);
- влаштовувати вечірні педагогічні конференції з участю семінаристів для обговорення проведених практикантами уроків;
- скликати педагогічні ради з участю усіх наставників семінарії для обговорення питань навчально-виховного характеру;
- листуватися з Управлінням навчального округу, з іншими урядовими та земськими установами та приватними особами;
- вести бухгалтерський журнал та головну видаткову книгу, складати щомісячні відомості та звітності щодо господарчих справ семінарії;
- складати щорічний та піврічний звіти про стан навчально-виховної роботи в семінарії¹.

При зміні директора семінарії складався акт про здачу та прийняття справ семінарії, який підписувався обома директорами: тим, хто здає справи та тим, хто приймає. В акті прийому – передачі вказувалася наявність усіх необхідних книг – „інвентарної“, „матеріальної“, „бухгалтерського журналу“, „головної книги“, канцелярських книг, посібників з навчальних предметів, інструментів для ручної праці та книжок фундаментальної та учнівської бібліотек². Одними з документів, що велися в семінарії були реєстри вихідних та вхідних паперів. В такі журнали записували все, що виходило з семінарії та приходило в семінарію у вигляді документів, починаючи від листування з попечителем і закінчуючи

¹Об учреждении при учительских семинариях должности писмоводителя. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 146. – 1908. – 12 арк. – Арк. 3.

²Об определении и увольнении служащих и других лиц в учительскую семинарию с. В. Сорочинцы Полтавской губернии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 69. – Спр. 74. – 1903. – 92 арк. – Арк. 42.

білетами до екзаменів та свідоцтвами для семінаристів, що випускалися з семінарії. Такі документи допомагали вести облік усіх паперів семінарії¹.

Навчальні предмети в семінаріях викладали вчителі, які називалися наставниками. Усі наставники входили до складу педагогічної ради на чолі з директором учительської семінарії. На засіданнях педагогічної ради обговорювалися питання навчально-виховного та організаційного характеру².

Закон Божий викладав законоучитель семінарії, який мав найбільшу значущість серед викладачів семінарії (див. додаток Е). Після тривалої роботи в семінарії (при наявності великого педагогічного стажу) учитель мав право просити попечителя учбового округу про призначення пенсії, але попечитель узгоджував своє рішення про надання пенсії з директором навчального закладу³. При позитивному відзиві від директора у 1905 році учитель-пенсіонер міг розраховувати на пенсію у розмірі близько 150 руб. на рік⁴. Усі зміни у кадровому складі семінарії повинні були узгоджуватися з попечителем учбового округу⁵.

¹*Реестр* входящих бумаг Коростышевской учительской семинарии на 1885–1890 годы. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 106. – 1885–1890. – 84 арк.; *Реестр* исходящих бумаг Коростышевской учительской семинарии на 1885–1887 годы. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 106. – 1885–1887. – 87 арк.

²*Протоколы* педагогического совета Коростышевской учительской семинарии с 1869 по 1882 год включительно. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 1а. – 1869–1872. – 258 арк.; *Ведомости* о расходовании семинарией средств, ассигнованных по смете. – Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 6. – 1913–1914. – 42 арк.

³*Об оставлении* А. Фомина и назначении ему пенсии за выслуги 25 лет. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 737. – 1873. – 19 арк.

⁴*О назначении* пенсии б. учителю рисования Велико-Сорочинской учительской семинарии, ныне и. д. учителя того же предмета Кобылякского городского училища Василия Дроздова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 72. – Спр. 39. – 1906. – 7 арк. – Арк. 2.

⁵*О наставниках* учительской семинарии. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 9. – 1872–1879. – 584 арк. – Арк. 18.

В семінаріях навчали таких предметів: Закон Божий, основи педагогіки, російська та церковнослов'янська мови, арифметика, основи геометрії, фізика, креслення або малювання, російська історія, відомості з загальної історії, географія, природознавство, чистописання, співи, методика початкового навчання та гімнастика. В багатьох семінаріях (особливо в земських) викладались також ручна праця та сільське господарство¹.

При семінаріях існували бібліотеки, зміст яких контролювався і забезпечувався міністерством народної освіти². Зміст цих бібліотек був бідний та недостатній для нормального розвитку та самоосвіти вихованців.

Слід вказати, що проблема недостатньої кількості бібліотек та вибору книжок у них переслідувала семінаристів після закінчення навчання у семінарії та впродовж роботи у сільських початкових училищах на посаді народного учителя. Станом на 1905 рік на території Київського, Одеського та Харківського навчальних округів існувало усього лише 56 бібліотек - 5, 30 та 21 відповідно. Через їх недостатню кількість бібліотеки знаходилися занадто далеко від багатьох населених пунктів, тому народні вчителі рідко мали змогу відвідувати їх³.

¹С программы по преподаванию в учительских семинариях предметов. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 131. – 1883. – 84 арк. – Арк. 13.

²О безвозмездном снабжении начальных народных училищ Министерства Народного Просвещения, а также учительских семинарий, журналами: 1. Мирской Вестник, издаваемый под редакцией Гейрота и 2. Семейные Вечера, издаваемый под редакцией С. Кашпиревой на 1884 год. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 95. – 1884. – 7 арк. – Арк. 2; О рассылке книг в учительские семинарии, приходские и народные училища, присланных хозяйственным управлением при Святейшем Синоде. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 124. – 1875. – 530 арк. – Арк. 335; О снабжении двухклассных, одноклассных и иногородских начальных народных училищ и учительских семинарий приобретенными Министерством изданиями. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 15. – 1878. – 68 арк. – Арк. 23.

³Ахутин Н. К вопросу о подготовке народных учителей / Н. Ахутин // Русская школа. – 1905. – № 1. – С. 122–145. – С. 131.

Знання з сільського господарства були важливими при роботі з вихованцями учительських семінарій. Наявність такого предмету серед інших предметів у семінарії була необхідна. У 1908 році у м. Києві існували тритижневі сільськогосподарські курси для вчителів сільських народних училищ під керівництвом викладача реального училища С.І. Торського. Для подальшого ж існування курсів (у 1909 році) міністерство народної освіти разом із Київською губернською земською управою були готові виділити 2000 рублів (відповідно 600 рублів – земство і 1400 рублів – міністерство) на:

1. утримання 24 курсистів (по 40 руб. кожному) – 960 руб.
2. одному керівнику та його помічнику – 500 руб.
3. обладнання городніми та садовими інструментами (по 9 руб. кожен) – 216 руб.
4. книжки, посібники та інші витрати – 324 руб.¹

Ця важливість сільського господарства для вихованців пояснюється необхідністю повернення семінаристів до своїх станів, до місць походження та недопустимістю думок про інше життя.

На відміну від класичних гімназій, де широко запроваджувалося вивчення іноземних мов, в учительських семінаріях викладання їх не входило в програму. Значну увагу тут надавали вивченню церковнослов'янської мови, як одного з джерел одержання релігійних знань. Одне з основних місць у системі підготовки педагогічних кадрів у семінаріях займало вивчення курсу російської мови. Предметом вивчення була сучасна на той час російська літературна мова в усній і писемній формах².

¹Об устройстве сельскохозяйственных курсов в городе Киеве. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 132. – 1909. – 70 арк. – Арк. 13.

²Демченко А. М. Коростишівське педагогічне училище : з історії становлення / А. М. Демченко // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. праць в 2 ч. / за ред. В. О. Єршова. – Житомир : Вид-во „Волинь”, 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 24–43.

Рекомендації щодо рівня викладання російської мови в учительських семінаріях були зазначені документально в „Інструкції для учительських семінарій”. У § 70 інструкції вказувалося, що викладання російської мови повинно мати за мету: а) ознайомити вихованців з граматиною літературної мови; б) навчити їх *правильно* викладати свої думки як усно, так і письмово; в) за допомогою вивчення *деяких* вибраних творів російської літератури навчити *свідомо ставитися* до прочитаного та таким чином *розвинути у вихованців смак до розумного читання* та повідомити їм деякі теоретичні відомості зі словесності; г) ознайомити вихованців із методами викладання рідної (російської) мови та тими підручниками з цього предмету, якими їм прийде́ться користуватися в початкових народних училищах¹.

За статистичними даними на 1898 рік на території України, тобто на території дев'яти губерній, які входили до складу Південно-Західного краю, існувало усього 9 учительських семінарій (див. таблицю 2.1), які розташовувалися в Харківській (1), Катеринославській (2), Таврійській (2), Херсонській (2), Волинській (1) та Київській (1) губерніях. У Чернігівській губернії не існувало учительської семінарії, але на території цієї губернії був учительський інститут, тобто для тих, хто бажав отримати педагогічну освіту, була можливість навчатися в інституті. В Подільській та Полтавській губерніях не було жодного учительського закладу, який би готував педагогів.

¹Ахутин Н. К вопросу о подготовке народных учителей / Н. Ахутин // Русская школа. – 1905. – № 1. – С. 122–145. С. 138; Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 3-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. „Знание”, 1904. – Т. 3. (Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов). – 1904. – 719 с. – С.562.

Таблиця 2.1.

Відомість про учительські семінарії, що існували в підросійських губерніях України у 1898 році¹

Губернії	Загальне число учительських закладів	У тому числі семінарій	Число учителів	Число учнів	Жін.	Чол.	Число тих, що закінчили курс	Число закладів, у яких проводилися прикладні заняття	Сільсько - господарські заняття	Ручна праця	Ремесла	На утримання закладів було відпущено (в руб.)			Приміщення закладів		Число закладів, при яких були пансіони чи гуртожитки
												Від земств	З інших джерел	З державного казначейства	Власні	Наймані	
				Жін.	Чол.												
Харківська	1	1	6	88	-	16	-	-	1	1	-	18.134	6.229	129	1	-	-
Катеринославська	2	2	8	159	-	21	-	-	-	-	-	-	-	12.003	2	-	-
Таврійська	4	2	20	187	-	24	-	2	1	1	2	32.023	7.733	5.641	2	-	-

¹Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. 2-й (Данные 1898 года). – СПб., 1900. – 301 с. – С.35-40.

Херсонська	2	2	11	178	-	61	-	1	1	2	35.551	1.000	1.899	2	-	-
Волинська	1	1	5	52	-	16	-	-	-	1	18.734	-	1.198	1	-	-
Київська	1	1	5	123	-	32	-	1	1	1	17.134	-	323	1	-	-
Подільська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Полтавська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Чернігівська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Усього	12	9	55	787	-	170	-	4	4	7	121.576	14.962	150.064	-	-	-

Крім того, слід зазначити, що утримання таких учительських закладів, як учительські семінарії відбувалося не лише за рахунок держави, але й за рахунок земств, а також інших джерел фінансування, при чому кошти з цих альтернативних джерел фінансування складали більшу частку, у порівнянні з державною та земською¹.

З таблиці 2.1 можна також побачити, що в учительських семінаріях, які існували на території України у 1898 році навчалися лише особи чоловічої статі у кількості 787 чоловік. В цьому ж році семінарії випустили 170 учителів народних шкіл.

Щодо прикладних занять, які займали одне з почесних місць серед переліку всіх предметів, що вивчалися в семінаріях, слід звернути увагу, що в семи з дев'яти семінарій вихованці вивчали сільське господарство, в чотирьох ручну працю, і ще в чотирьох – ремесла, але було три семінарії, де проводилися усі три прикладні заняття.

Необхідно звернути увагу, що у жодній з існуючих учительських семінарій на території України у 1898 році не було гуртожитків (інтернатів) для проживання вихованців семінарій. Отже, можна зробити висновок, що гуртожитки (інтернати) розпочали існувати при учительських семінаріях лише на початку ХХ століття.

У 80-х рр. ХІХ століття на території Російської імперії функціонувала лише 21 учительська семінарія, в цей час семінарії відкривалися тільки за рахунок земств, держава ж не брала участі у створенні таких навчальних закладів²; на 1 січня

¹О назначении стипендий воспитанникам семинарии за 1879 год. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 43. – 1879. – 61 арк.; О стипендиате имени Александра II Иване Константиновском. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 205. – 1895. – 19 арк.

² Ветошкин М. Министерские и думские проекты подготовки народных учителей / М. Ветошкин // Русская школа. – 1909. – Т. 3. – Сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь. – С. 17–43. – С.22.

1912 року існувала 101 семінарія¹, а в 1917 – 171 семінарія, з них на території України – 26². Семінарії, що знаходилися на території України були розміщені по трьом учбовим округам: Київському, Харківському та Одеському.

Як вказувалося нами раніше, на території України другої половини ХІХ – початку ХХ століття існувало три навчальні округи: Київський, Харківський, Одеський. Слід зазначити, що у зв'язку з відсутністю історичних матеріалів щодо розвитку учительських семінарій у Харківському і Одеському навчальних округах, ми у нашому дослідженні спираємося на матеріали Київського навчального округу.

Однак, ми зазначаємо, що оскільки даний округ був найбільшим і включав у себе найбільшу кількість семінарій станом на 1917 рік, можна стверджувати, що загальні положення, зміст, форми і методи навчання були актуальними для усіх семінарій, що знаходилися на території України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Станом на 1890 рік на території Київського навчального округу існувало дві учительські семінарії: у м. Коростишів Радомишльського повіту, Київської губернії та у м. Острог Волинської губернії. Згідно звітів попечителя Київського учбового округу за 1890 – 1903 роки, кількість семінарій округу не змінювалася впродовж 13 років, лише Острозьку учительську семінарію у 1893 році перенесли з м. Острог до с. Великі Дедеркали, Кременецького повіту Волинської губернії і, відповідно перейменували на Дедеркальську учительську семінарію. Такі зміни були зумовлені тим, що кількість бажаючих навчатися у даній семінарії була значно нижча, ніж

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1-44.

²Большая советская энциклопедия : в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : „Советская энциклопедия”, 1977. – Т. 27 : Ульяновск – Франкфорт. – 1977. – 624 с. – С.517.

у Коростишівській семінарії. Крім того, у зв'язку зі значним скороченням відкриття нових початкових народних училищ та рідкою появою учительських вакансій у існуючих народних училищах переважна більшість випускників Острозької учительської семінарії не мали змоги влаштуватися на роботу. Попечитель Київського навчального округу пропонував закрити семінарію, але проблему вирішили, перенісши її до іншого регіону¹.

16 серпня 1904 року у Київському навчальному окрузі було відкрито третю семінарію у м. Сорочинці, Миргородського повіту, Полтавської губернії, а 6 грудня 1907 року на території округу з'явилася ще одна семінарія у с. Потоки, Вінницького повіту, Подольської губернії, яку з 1 жовтня 1909 року було перенесено до м. Вінниці і перейменовано у Вінницьку учительську семінарію. Наступну семінарію було відкрито у м. Сураж, Чернігівської губернії 1 липня 1909 року. Цього ж року Коростишівську і Дедеркальську учительські семінарії було перетворено з 3-класних на 4-класні. У зв'язку з такими змінами цілий ряд засідань педагогічних рад семінарій було присвячено розробці програм для викладання у молодших

¹*Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий“ за 1890 год.* – К., 1891. – 618 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий“ за 1891 год.* – К., 1892. – 515 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий“ за 1897 год.* – К., 1898. – 540 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1896 год.* – К., 1897. – 587 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1898 год.* – К., 1899. – 566 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1899 год.* – К., 1900. – 532 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1900 год.* – К., 1901. – 548 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1901 год.* – К., 1902. – 539 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1902 год.* – К., 1903. – 532 с.; *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1903 год.* – К., 1904. – 604 с.

перших (пізніше їх стали називати підготовчі) класах і у старших перших класах.

З 1 липня 1911 року було відкрито семінарію у м. Лубни, Подольської губернії, а 1912 року – у м. Черкаси.

У тому ж 1911 році вперше на території України відкрилися дві жіночі семінарії – імені К.Д. Ушинського у м. Києві й „Людмилівська” у м. Мрин, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії. Слід зазначити, що у звітах попечителів Київського навчального округу їх не виділяли в окрему категорію навчальних закладів, отже всі вимоги, за якими існували чоловічі вчительські семінарії були актуальні і для жіночих. Зміст освіти, форми і методи навчання, навчальна і виховна діяльність семінарій також збігалися¹.

У період з 1913 по 1916 роки в Україні було створено ще чотири семінарії: Житомирська, Ольгопольська, Камінець-Подільська й Чернігівська. У 1913 році до Київського учбового округу було приєднано дві семінарії з Варшавського учбового округу – Бельська і Холмська. Згідно звіту попечителя Київського навчального округу за 1916 рік на території округу існувало 16 учительських семінарій, дві з яких були жіночі².

На початку свого існування щойно відкриті семінарії дещо страждали від нестачі приміщень і викладачів для

¹*Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1908 год. – К., 1909. – 607 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1909 год. – К., 1910. – 587 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1910 год. – К., 1911. – 613 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1911 год. – К., 1912. – 597 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1912 год. – К., 1913. – 564 с.

²*Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1913 год. – К., 1914. – 607 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1914 год. – К., 1915. – 627 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1915 год. – К., 1916. – 598 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1916 год. – К., 1917. – 585 с.

проведення уроків гімнастики і ручної праці, а також гуртожитку для проживання семінаристів. Вихованці семінарій виконували господарські роботи на території навчального закладу, що заміняло їм уроки ручної праці. Проживали семінаристи на найманих квартирах допоки не відкрився гуртожиток¹.

Станом на 1914 рік в Одеському навчальному окрузі на території сучасної України існувало 8 семінарій, 1 з яких була жіноча: Олександрівська і Новомосковська, Катеринославської губернії; Преславська і Старо-Кримська, Таврійської губернії; Олександрійська, Добровеличківська (жіноча), Новобузька і Херсонська, Херсонської губернії. Херсонська, Новобузька і Преславська семінарії, відкриті у 1872, 1874 та 1875 роках відповідно, були найстарішими. Інші відкривалися у 1911 – 1912 роках. Загальний санітарно-гігієнічний стан приміщень і гуртожитків семінарій був незадовільний, як і в більшості таких навчальних закладів на усій території України [184]. Проблеми, з якими стикалися усі без винятку семінарії стосувалися неналежної підтримки їх державою і недостатньою кількістю грошей, що виділялася Міністерством народної освіти на їх розвиток і потреби. Щодо змісту та організації освіти, форм і методів навчання, ще раз зазначимо, що вони були загально прийняті для усіх семінарій України у другій половині XIX – на початку XX століття.

При порівнянні статистичних даних з сучасною довідковою інформацією ми знайшли певні суперечності. Так, наприклад, український педагогічний словник і Велика

¹*Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1904 год. – К., 1905. – 546 с.; Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1905 год. – К., 1906. – 618 с.; Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1906 год. – К., 1907. – 590 с.; Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа» за 1907 год. – К., 1908. – 567 с.*

російська енциклопедія вказують, що кількість учительських семінарій у 1917 році складала 26, але, згідно звітів попечителів Київського і Одеського навчальних округів, їх було 24 лише по двох навчальних округах. Відсутність даних по Харківському навчальному округу не дає можливості вказати точну кількість, але, все ж таки, можна стверджувати, що їх було більше 26-ти. Крім того, жіночі учительські семінарії, як зазначалося раніше, не виокремлювалися в окрему категорію закладів, тому вони входили в загальне число семінарій.

Потреба в семінаріях існувала через розширення шкільної мережі по території України. Наприклад, у 1915 директор народних училищ Полтавської губернії звернувся з проханням до міністерства народної освіти про відкриття учительської семінарії на території Полтавської губернії, а саме в м. Переяслав чи Переяславському повіті, пояснюючи таку необхідність постійним приростом початкових училищ на території повіту і нестачею вчителів зі спеціальною педагогічною підготовкою. Міністерство народної освіти планувало відкриття лише однієї семінарії на території даної губернії, але не в м. Переяслав. Сприяти відкриттю семінарії могло лише Переяславське земство. Для цього необхідно було надати семінарії відповідне приміщення до будівництва власного, створити 20-30 стипендій для учнів семінарії, одночасно виділити 4-5 тис. рублів для обладнання семінарії навчальними посібниками і на такі ж цілі виділяти принаймні впродовж 10 років по 1000 рублів. Переяславська земська управа, звітуючись перед попечителем Київського учбового округу, погодилась на відкриття учительської семінарії у м. Переяслав¹.

¹Об открытии новых учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 299. – Спр. 288. – 1917. – 17 арк. – Арк.8.

Найпершими та найбільшими семінаріями в Україні в досліджуваний період були Коростишівська, Острозька (з 1893 року Дедеркальська) учительські семінарії. Функціонування цих семінарій підтверджено найбільшою кількістю документів, що існують у Центральному державному історичному архіві України, тому у нашому дослідженні ми користуємося даними, переважним чином, по цих двох учительських семінаріях.

Були випадки, коли приватні особи виявляли бажання віддати у розпорядження Міністерства народної освіти власний маєток з метою утворити на його території учительську семінарію для підготовки вчителів народних шкіл, назвавши при цьому семінарію ім'ям власника маєтку. Так сталося з Андріївською учительською семінарією імені Н.В.Рігельман. Мати померлого сина виявила бажання передати один із своїх маєтків у власність Міністерства народної освіти з тим, щоб організувати на цій території учительську семінарію і присвятити її своєму синові. Але у Міністерства виникли непорозуміння з цього приводу із її дочкою, яка не погоджувалася на передачу маєтку. Зрештою угоду не було складено і сімейство Рігельман виїхало за кордон, змінивши свої попередні наміри. Відкриття чергової семінарії не відбулося¹.

Учительські семінарії мали на меті виховати вчителів, які б могли, у свою чергу, виховати своїх учнів у дусі відданості престолу та церкві, тому в 1870 році було видано „Положення про учительські семінарії”, а у 1875 – інструкцію, які наказували учням семінарій неухильне виконання обрядів та вимог православної церкви, відвідування богослужінь, дотримання постів, говіння, у вільний час читання книжок

¹Об открытии учительской семинарии имени Н. В. Ригельман в с. Андреевке Черниговской губернии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 194. – 1910. – 23 арк. – Арк. 18.

релігійного змісту. При учительських семінаріях існували гуртожитки, більшість семінаристів отримували стипендії: державні та земські. Державні стипендіати були зобов'язані після закінчення навчання в семінарії відпрацювати в сільській народній школі протягом чотирьох років¹. Таке „Положення про державних стипендіатів” давало уряду гарантію, що вихованці семінарій повернуться до своїх станів та місць перебування і не будуть прагнути змінити свій спосіб життя.

Траплялися не поодинокі випадки, коли вихованці після закінчення семінарії мали намір продовжувати навчання в учительському інституті без відпрацювання призначеного часу у народній школі. Для цього вихованцю необхідно було отримати дозвіл Міністерства народної освіти. Міністерство ж народної освіти вкрай негативно сприймало такого роду прохання, пояснюючи своє негативне відношення тим, що такі випадки можуть стати причиною нестачі учителів в початкових народних училищах і негативно відобразитися на загальному стані освіти в таких закладах².

Для тих, хто бажав навчатися у семінарії, необхідно було до 1-го серпня (у крайньому випадку до 7-го серпня) разом із заявою на ім'я директора гімназії надати наступні документи: 1) письмову згоду своїх батьків, родичів чи опікунів на вступ до учительської семінарії, 2) метричне свідоцтво, або, у крайньому разі, виписку з метрики про своє народження, 3) свідоцтво про закінчення курсу двокласного сільського чи міського училища, або свідоцтво від інших навчальних закладів, 4) свідоцтво від

¹С расписаниями экзаменов и уроков учительских институтов, семинарий и городских училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 64. – 1894. – 25 арк. – Арк.22.

²С расписаниями экзаменов и уроков учительских институтов, семинарий и городских училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 64. – 1894. – 25 арк. – Арк.2.; По вопросу Министерства народного просвещения о том, могут ли лица, окончившие курс учительской семинарии и не выслужившие обязательного срока за полученное ими в оной образование, поступать для дальнейшего образования в учительский институт. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 10. – 1876. – 2 арк. – Арк.24.

місцевого старшини чи місцевого поліцейського чиновника про теперішнє місце проживання вступника, його сімейний стан та поведінку¹.

Окрім осіб, які закінчили двокласні початкові училища², серед вступаючих до семінарій іноді можна було побачити випускників духовних, міських та сільських училищ. За станом батьків у семінаріях навчалися діти духовних осіб, діти родових почесних громадян, а також діти міщан, селян, козаків та нижчих військових чинів³. Вступ до семінарій відбувався за конкурсом, а зарахування до семінарій відбувалося згідно результатів проведених вступних іспитів, які тривали впродовж десяти днів з 7-го серпня⁴. Щороку кількість бажаючих навчатися була на порядок вища, аніж кількість місць, відведена Міністерством народної освіти для виховання та навчання семінаристів⁵. Так, у Коростишевській учительській семінарії у 1883 р. прохань про навчання у семінарії було 50, а зараховано 23⁶, 1885 році прохань про прийняття до семінарії було прийнято 53, а змогли зарахувати – 30⁷, у 1893 прохань

¹Правила для поступающих в Коростышевскую учительскую семинарию и для учащихся в ней. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 75. – 1882. – 13 арк. – Арк.9.

²О стипендиатах семинарии. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 76. – 1882. – 30 арк. – Арк.21.; Правила для поступающих в Коростышевскую учительскую семинарию и для учащихся в ней. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 75. – 1882. – 13 арк. – Арк.11.; С прошениями учеников, желающих поступить в училище. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 8. – 1872. – 60 арк. – Арк.12.

³По вопросам, касающимся учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 58. – 1890. – 15 арк. – Арк.7.

⁴Правила для поступающих в Коростышевскую учительскую семинарию и для учащихся в ней. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 75. – 1882. – 13 арк. – Арк.5.

⁵С прошениями учеников, желающих поступить в семинарию. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 22. – 1876–1879. – 70 арк.

⁶О результатах переводных и выпускных испытаний воспитанников учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 72. – 1883. – 9 арк. – Арк.3.

⁷О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк.

було 74, а зараховано 40 осіб¹. Таким чином, можна простежити, що з року в рік кількість бажаючих навчатися у семінарії поступово збільшувалася.

Не зважаючи на зростання популярності учительських семінарій серед населення та збільшення кількості бажаючих навчатися у таких навчальних закладах, кількість семінаристів, що були врешті зараховані до закладу, залишалася майже не змінною (див. таблицю 2.2). Таку фіксовану та незмінну кількість учнів можна пояснити елементарною нестачею класів, устаткування та навчальних посібників. Слід звернути увагу на те, що в першому класі (згідно даних таблиці 2.2) число казенних стипендіатів складало близько десяти чоловік, але вже у другому і третьому класах кількість казенних стипендіатів збільшувалася на 50% від норми (10 чоловік) і складала вже 15 чоловік. Отже не змінюючи число семінаристів, а подекуди навіть зменшуючи його, кількість казенних стипендіатів зростала в залежності від року навчання.

Таблиця 2.2.

Кількість учнів, що навчалися в Коростишівській учительській семінарії з 1895 по 1900 навчальні роки².

Роки	I клас		II клас		III клас	
	Усього учнів	Казенні стипендіати	Усього учнів	Казенні стипендіати	Усього учнів	Казенні стипендіати
1895 – 1896	40	10	33	15	37	15

¹С расписанием переводных и выпускных экзаменов Глуховского учительского института, учительских семинарий и городских училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 60. – 1893. – 22 арк. – Арк.16.

²Общая ведомость Коростышевской учительской семинарии об успехах и поведении учеников за 1895–1896, 1896–1897, 1897–1898, 1898–1899, 1899–1900 учебные года. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 212. – 1895–1900. – 146 арк. – Арк.104.

1896 – 1897	43	11	38	15	32	14
1897 – 1898	42	10	44	15	36	15
1898 – 1899	42	10	41	15	42	15
1899 – 1900	42	10	42	15	39	15

Майбутні семінаристи повинні були проживати та харчуватися за власний рахунок, до того часу, коли деякі з них не будуть зараховані на казені стипендії. Ті, хто не витримав іспиту, а отже не вступив до навчального закладу, повинні були повернутися до місця проживання, знову-таки за власний рахунок. Найкращі учні, які склали вступний іспит, які мали високі оцінки в атестаті та хороший фізичний стан, мали можливість просити Раду учительської семінарії про казену стипендію. При призначенні казенної стипендії Рада семінарії приймала до уваги матеріальний стан вихованця, рекомендацію інспектора народних училищ та дозвіл попечителя учбового округу¹.

У семінаріях могли навчатися вихованці, що утримувалися за власний кошт (вони називалися власнокоштними вихованцями), казені стипендіати та земські стипендіати. Плата за навчання для власнокоштних вихованців складала близько 120 рублів на рік – стільки ж, скільки і стипендія казенних стипендіатів. Власнокоштні вихованці окрім плати за навчання повинні були бути спроможні утримувати себе впродовж часу навчання: купувати підручники та посібники, оплачували житло та харчування². Якщо казенні стипендіати не дотримувалися умов, за якими вони мали право на отримання стипендій, в семінарії з'являлися вакантні казенні місця. На ці

¹Протоколы педагогического совета Коростышевской учительской семинарии с 1869 по 1882 год включительно. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 1а. – 1869-1872. – 258 арк. – Арк.7.

²С перепискою по разным текущим вопросам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 58. – 1894. – 52 арк.- Арк.34.

місця могли потрапити власнокоштні вихованці за умови, що їх навчання та поведінка були відмінними¹.

Навіть за умови, що навчання семінариста було кращим, ніж поведінка, клопотання про зарахування його у казені стипендіати було неможливим. Рішення про переведення семінаристів з власнокоштних у державні приймалося на засіданні педагогічної ради семінарії. Так, у 1895 році селянин Трохим Леберда у своєму листі до попечителя Київського учбового округу пояснює, що його син, навчаючись у Дедеркальській учительській семінарії за власний кошт з 1894 року був переведений до другого класу, але не казеннокоштним вихованцем, як було обіцяно педагогічною радою, і просить зробити розпорядження, завдяки якому його сина Федота буде переведено на казенний кошт. На це директор семінарії відповів, що за відзивами наставників семінарії поведінка Федота Леберди була „не досить бездоганною”, тому він не може бути казеним стипендіатом². За погане навчання та непристойну поведінку семінаристів виключали з семінарії³.

На початку свого існування семінарії були лише чоловічі, згодом стали відкриватися і жіночі. Поряд із учителями у народних школах працювали й вчительки, але учительські семінарії не могли задовольнити потреби початкових шкіл у вчителях і вчительках. Деяку кількість учительок початкових шкіл готували жіночі гімназії з восьмим (педагогічним) класом.

¹Прошения воспитанников о принятии их на казенное содержание. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 77. – 1882. – 26 арк. – Арк.13.

²С перепискою по учительским семинариям. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр. 17. – 1895. – 72 арк. – Арк.49-50.

³О выбывших из семинарии до окончания курса в 1889 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 112. – 1887-1889. – 38 арк. – Арк.28.; О выбывших из семинарии до окончания курса в 1887 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 111. – 1887. – 42 арк. – Арк.31.; О выбывших воспитанников из семинарии до окончания курса в 1883 г. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 54. – 1880-1884. – 44 арк. – Арк.16.

Учительки, що закінчили цей клас, мали більшу загальну освіту, але меншу педагогічну підготовку, порівняно з учителями, що пройшли учительську семінарію. Учительська семінарія, порівняно з гімназією чи реальним училищем давала меншу кількість загальноосвітніх знань.

Позитивною стороною учительських семінарій була педагогічна підготовка учнів. В семінаріях викладалася педагогіка з елементами психології та історії¹, методика викладання в початковій школі російської мови та арифметики². Педагогічну практику вихованці семінарій проходили в існуючих при них зразкових школах.

Знання семінаристів оцінювали за п'ятибальною системою оцінювання у таких аспектах: увага, поведінка, старанність та успіхи з предметів, що викладалися в семінарії. Оцінки за поведінку означали:

- Оцінка „5” означала „відмінно”,
- Оцінка „5-” (з мінусом) означала „дуже добре”,
- Оцінка „4” означала „добре”.

З оцінкою „4” учень „терпівся” у закладі до першої ж провини, яка призводила до зниження оцінки. При зниженні оцінки учня виключали з семінарії.

Оцінки за навчання мали такі критерії: „5” та „4” – досить задовільно; „3” – задовільно; „2” – посередньо; „1” – погано. Ті семінаристи, які за дві чверті поспіль мали оцінки „2” та „1” з будь-яких предметів також виключалися з семінарії.

По закінченні кожної чверті, а потім і в кінці року кожен вихованець семінарії отримував табель з оцінками за навчання і поведінку, який називався „Відомість про поведінку, увагу, старанність та успіхи вихованця ____ класу” (додаток 3). Такий табель повинен був бути поверненим класному наставнику з

¹С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.51.

² Там само. – Арк.58.

підписом батьків про те, що вони повідомлені про успіхи своєї дитини. Якщо батьки були не писемні, підпис мав поставити настоятель місцевої приходської церкви.

Казені стипендіати повинні були мати з кожного із головних предметів: Закону Божию, педагогіці, російській та церковнослов'янській мовах, арифметиці, геометрії та співах в середньому бали вище „3” і з решти предметів – не менш ніж „3”, в іншому разі вони позбавлялися стипендії. Ті семінаристи, які не мали успіхів з предмету „співи” могли бути переведені до наступного класу лише з дозволу Попечителя учбового округу за особливим клопотанням педагогічної ради¹.

Наприкінці кожного навчального року семінаристи повинні були скласти перевідні іспити з основних предметів: у I класі складали іспити з математики, російської мови (письмово і усно), географії, Закону Божому, історії, природознавства та співів; у II і III класах складали іспити з тих самих предметів, що і в I класі, але у II класі семінаристам потрібно було витримати усний іспит з педагогіки, а у III класі – усний та письмовий іспити з педагогіки та фізику².

Навчання у семінарії закінчувалося складанням випускних іспитів³. Наприклад, по закінченню Коростишівської учительської семінарії випускники складали іспити з таких предметів: твір російською мовою, Закон Божий, співи, письмовий та усний екзамен з геометрії, фізику, російську мову, педагогіку, історію та географію. Усі іспити, окрім письмового іспиту з геометрії приймала комісія у складі чотирьох осіб, серед яких обов'язково були присутні директор

¹С *перепискою* по разным текущим вопросам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 58. – 1894. – 52 арк. – Арк.28-29.

²С *перепискою* по учительскому институту и учительским семинариям. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 62. – 1900. – 126 арк. – Арк.6-7.

³*Расписание переводных и выпускных испытаний*. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 64. – 1880-1900. – 73 арк.

та законовчитель. Письмовий екзамен з геометрії приймали два наставники¹.

Після закінчення курсу навчання у семінарії випускники отримували свідоцтво, яке засвідчувало той факт, що вихованець віднині має звання учителя початкового училища. Слід вказати, що форма свідоцтва дещо змінювалася впродовж усього часу існування учительських семінарій, але зміни були не значними (див. додаток К).

Директор Коростишівської учительської семінарії у 1884 році запропонував внести зміни до форми свідоцтва про закінчення семінарії. На його думку було важливо вказувати у свідоцтві походження випускника, його дату та місце народження й період навчання у семінарії (див. додаток Л).

У 1895 році ж випускники отримували той самий документ, що й у 1884 році, лише з деякими змінами, а саме: в документі не лише констатувався факт навчання співам, гімнастиці та ремеслам. Ці предмети входили до переліку предметів, що вивчалися у семінарії, отже вони мали оцінюватися так само, як і решта предметів (див. додаток М).

Значна частина юнаків, які бажали навчатися у семінаріях, проживала в навколишніх селах, тому не мала змоги щодня повертатися додому після навчання. Виникла потреба у створенні гуртожитків (інтернатів) для вихованців семінарії. Згідно архівних документів перші гуртожитки (інтернати) були створені лише на початку ХХ століття. Цей факт можна пояснити тим, що з кожним роком популярність учительських семінарій зростала і бажаних навчатися у них ставало більше².

¹С перепискою по учительским семинариям. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 33. – 1905. – 54 арк. – Арк.26.

²Прошения не принятых в семинарию в 1886 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 107. – 1886. – 83 арк.

Робота інтернатів при учительських семінаріях відбувалася за „Примірним планом діяльності гуртожитку при учительських семінаріях“, де було чітко визначено структуру, головні напрями роботи та обов'язки працівників та учнів, які мешкали у гуртожитку. Згідно цього плану в гуртожитку мали право мешкати безкоштовно вихованці семінарії, які навчалися за казенний кошт, інші – вносили сплату за гуртожиток. Гуртожитки мали включати в себе спальні, кімнати для вмивання, кімнати для зберігання майна учнів, їдальню, кухню, підвал та лазню з пральнею. Ліжко, матрац, подушка, тумбочка біля ліжка, стіл – були необхідним інвентарем для гуртожитків. Посуд мав належати семінарії. Усі витрати на експлуатацію гуртожитку (ремонт приміщення, плату за освітлення та опалення) мали нести учні, які проживали в ньому. Окрім того, мешканці гуртожитку вели господарство під наглядом директора чи чергового наставника семінарії¹.

Щороку директор повинен був звітуватися про роботу семінарії перед Попечителем учбового округу. Його звіт повинен був включати усі аспекти роботи семінарії, а саме: особистий склад семінарії та училища при ній; кількість учнів, що навчалися у семінарії за звітний період та кількість учнів училища; відомості про успіхи у навчанні та поведінку учнів (окремо по 1, 2 та 3-му класах); кількість пропущених викладачами семінарії уроків; стан навчальних посібників та рух коштів у семінарії².

¹Степанюк О. Роль гуртожитків учительських семінарій у формуванні майбутніх учителів народних шкіл (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Степанюк // Рідна школа. – 2004. – № 10. – С. 58–61.

²С *ведомостями* об успехах и поведении учеников I, II и III классов. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 120. – 1889–1890. – 100 арк.; С *четвертными* и годовичными отметками семинаристов. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 182. – 1894–1895. – 73 арк.; *Ведомости* об успехах и поведении учеников 1, 2, 3 класса Коростышевской учительской семинарии. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 109. – 1887. – 57 арк.; *Годичные отчеты* о состоянии Коростышевской учительской семинарии с 1870 по 1881 год включительно. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 4. – 1870–1881. – 163 арк.

Як вказувалося раніше, однією з найвідоміших та найбільших учительських семінарій в Україні другої половини XIX – початку XX століття була Коростишівська учительська семінарія, або Учительська семінарія Південно-Західного краю. Це був навчальний заклад інтернатного типу з трирічним терміном навчання, утворений на базі Київської педагогічної школи, яка перестала функціонувати. Діяльність цієї школи пов'язана з такими іменами як І. Нечуй-Левицький, П. Гулак-Артемовський, М. Драгоманов та ін. Через занадто демократичні погляди педагогів та учнів школи її було закрито і на її місці 22 жовтня 1869 року утворилася Учительська семінарія Південно-Західного краю, яку зрештою в серпні 1873 року було перенесено за 100 кілометрів від столиці в м. Коростишів Радомисльського повіту Київської губернії й перейменовано в Коростишівську учительську семінарію¹. Семінарія відносилась до відомства Міністерства народної освіти і безпосередньо підпорядковувалась управлінню Київського навчального округу.

Прийом у перший клас проводився один раз на рік. Конкурс був по 8-10 чоловік на місце. Статистика говорить, що якщо в 1869 році серед вихованців були представники лише Київської та Чернігівської губерній, то вже в 1891 році в семінарії навчалися юнаки з Чернігівської, Київської, Волинської, Полтавської, Подольської губерній. Заняття в учительській семінарії розпочиналися 7 серпня і закінчувалися 15 червня. Під час Різдва і Пасхи семінаристам відводилось по два тижні „позакласного часу”. На заняття в рік відводилось не менше 38 тижнів, включаючи і час екзаменів².

¹Лавринович М. І. Демократичні традиції Коростишівського педучилища / М. І. Лавринович // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. праць в 2 ч./ за ред. В. О. Єршова. – Житомир : Вид-во „Волинь”, 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 54–58. – С.56.

²Демченко А. М. Коростишівське педагогічне училище : з історії становлення / А. М. Демченко // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. праць в 2

У семінарії систематично здійснювався облік успішності учнів. Наприкінці кожного року в загальну відомість успіхів та поведінки семінаристів I-III класів вписувалися данні на кожного вихованця. Така відомість включала в себе оцінки з усіх предметів та оцінку за поведінку впродовж чотирьох місяців – жовтень, грудень, березень, травень – а також результати екзаменів. Крім того, відомість мала включати усі особисті відомості про семінаристів, а саме: де та коли народився, звання та стан батьків, рік вступу до семінарії, а також у графі „зауваження” інформацію про переведення семінарста до наступного класу чи про надання йому свідоцтва, якщо це випускник семінарії¹.

Отже, характеризуючи діяльність учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX століття, слід зазначити, що головним завданням учительських семінарій було виховати педагогічні кадри для сільської місцевості. Семінарії були досить популярними чоловічими навчальними закладами в другій половині XIX – на початку XX століття, тому кількість бажаючих навчатися у них зростала з кожним роком. Юнаки, які навчалися у семінарії мали надію, якщо не вирватися із оточуючого середовища, то хоча б повернутися до власного села освіченою, а отже і поважною людиною.

Для зарахування у вихованці семінарії потрібно було скласти вступний іспит. Конкурс серед вступників був великий, тому до навчального закладу потрапляли розумні юнаки. Для отримання свідоцтва загального зразка про закінчення семінарії потрібно було закінчити три класи семінарії, витримуючи по закінченню кожного класу перевідні

ч. / за ред. В. О. Єршова. – Житомир : Вид-во „Волинь”, 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 24–43. – С.41.

¹Общая ведомость Коростышевской учительской семинарии об успехах и поведении учеников за 1895–1896, 1896–1897, 1897–1898, 1898–1899, 1899–1900 учебные года. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 212. – 1895–1900. – 146 арк. – Арк.94.

іспити з усіх предметів. Бажання про подальше навчання випускників семінарії переважним чином не підтримувалося, натомість випускник повинен був відпрацювати необхідний термін на посаді народного учителя в сільській народній школі.

2.2. Організаційно-методичні засади та кадрове забезпечення діяльності учительських семінарій України у др. пол. XIX – на поч. XX століття

Визначені нами вище тенденції розвитку народної школи в Україні досліджуваного періоду детермінували й вимоги до професійної кваліфікації вчителя народних шкіл, які можна представити в єдності двох площин:

- 1) зовнішньої – яка визначала вимоги до підготовки вчителя з огляду на загальнодержавні тенденції розвитку освіти, що концентрувалися у вигляді соціального замовлення;
- 2) внутрішньої – яка вміщувала бачення ролі і місця вчителя народної школи з огляду на запити досить незалежної і на загал малоосвіченої селянської і робітничої маси.

Тому проблема змісту освіти, представлена у цьому параграфі, також може вивчатися з огляду на його окреслення:

- а) *процесуальне* (зміст освіти як перелік навчальних дисциплін, що вивчалися у учительських семінаріях);
- б) *результативне* (зміст освіти майбутнього вчителя народної школи як сукупність необхідних для практичної діяльності знань, умінь і навичок);
- в) *прогностичне* (зміст освіти в учительських семінаріях як сукупність знань, призначених для передачі учням народних шкіл).

Ситуація з підготовкою вчителя народних шкіл в окреслений період, як уже зазначалося, ускладнювалося тим, що самі українські селяни не відчували необхідності в здобутті

освіти для майбутнього. Крім того, як свідчать історико-педагогічні джерела, школа була чужою для українського народу через російську мову навчання і навчально-методичного забезпечення народних шкіл, а також через ігнорування українських традицій, звичаїв, культури тощо¹. Думку про обов'язковість загального навчання мали донести до широких народних мас народні вчителі, які працювали в сільській місцевості і дуже часто виконували не тільки свої прямі обов'язки, але й вважалися найосвіченішими людьми на селі, до яких можна було звернутися із будь-якою проблемою: чи то медичною, чи то сільськогосподарською, чи суто побутовою. Проте цих учителів не вистачало, виникла потреба у достатній кількості кадрів для навчання селян грамоті.

Зауважимо, що проблема змісту освіти визначалася, крім того, ще й регіональними характеристиками освітнього процесу. При цьому вказана регіональна специфіка детермінувалася соціально-політичними (третій поділ Польщі і введення Правобережжя в освітній простір Російської імперії – початок ХІХ ст.) й соціокультурними (введення земств, переважно на Лівобережжі і Слобожанщині – середина ХІХ ст., поширення громадсько-педагогічного руху) чинниками. Так, на території Правобережжя виникла нагальна потреба впровадження російських народних училищ. Внаслідок цього, за розпорядженням попечителів Віленського та Київського навчальних округів на особливо відпущені з державного казначейства кошти було відкрито декілька народних училищ; в 1863 році було видано тимчасові правила для народних училищ Віленського навчального округу, і в 1864 році відкрито учительську семінарію в містечку Молодечно, Віленської губернії, з двохрічним навчальним курсом, „з метою надати

¹Історія педагогіки / [за ред. проф. М. В. Левківського, проф. О. А. Дубасенюк]. – Житомир : Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с.

педагогічну освіту молодим людям усіх станів православного віросповідання, що бажають присвятити себе вчительській діяльності в народних училищах Віленського учбового округу¹".

Після видання „Положення про початкові народні училища” 14 липня 1864 року, при деяких повітових училищах влаштовувалися двохрічні педагогічні курси для підготовки вчителів в народні училища в тих повітах, на які поширювалося „Положення”. Але такі педагогічні курси мали занадто малі кошти для достатньої підготовки добре освічених учителів початкових шкіл, і необхідність в особливих самостійних закладах, що були б призначені для такої мети, відчувалася дедалі сильніше. Наступник міністра народної освіти А.Головіна, граф Д.Толстой пояснював необхідність цих навчальних закладів так: „Складно вказати будь-які достатні причини до того, щоб сумніватися в корисності відкриття учительських семінарій. Навпаки, користь та необхідність такого роду навчальних закладів для успішного розвитку народної освіти з усією очевидністю доводить багаторічний досвід розвинених країн Західної Європи, а саме: Німеччини, Англії, Бельгії, Швейцарії та ін. В цих державах, де здавна існують правильно організовані системи народних училищ, з усіх способів підготовки учителів, що були випробувані впродовж довгого часу, найбільш правильним і, дійсно, задовільним є відкриття навчальних закладів під назвою учительські семінарії²".

Відомо, що в Західній Європі до кінця XVIII століття народна школа забезпечувала дітям, насамперед, уміння читати, писати й рахувати; тому при таких потребах довгий час не виникало думок про необхідність створення спеціальних

¹Вессель Н. Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России / Н. Вессель // Русская школа. – 1891. – Т. 1. – Кн. 7-12. – С. 25-44. – С.32.

² Там само – С.38.

закладів для підготовки вчителів. На Заході, як і в стародавній Русі ледь письменна людина могла в той час стати вчителем народної школи. Однак згодом відомий швейцарський педагог Й.Песталоцці своїми працями зробив справжній переворот в поглядах на завдання народної школи та обов'язки народного учителя. З кінця XVIII століття повільно починають з'являтися учительські семінарії як заклади, що готували вчителів народних шкіл. Але перші європейські учительські семінарії відрізнялися багатопредметним навчальним планом, що давало семінаристам лише поверхневі знання, які швидко забувалися. Рівень знань та розвиток народних учителів довгий час був невисоким; його не вважали за потрібне і навіть побоювалися підвищувати. Зарубіжний досвід професійної підготовки вчителя, однак, не може бути окреслений як спрямований на загальноосвітню підготовку вчителя. Наприклад, у Німеччині дотримувалися тієї точки зору, що зайві знання шкодять народу і відволікають від звичних занять. Крім того, освітній рівень населення пов'язувався з небезпекою соціальних заворушень. У зв'язку з цим пруський міністр освіти рекомендував обмежитися при підготовці народних учителів лише ретельним вивченням курсу початкової школи та практичною методикою викладання предметів¹. Зазначимо, що така позиція міністра освіти зустріла різкий опір з боку суспільства та друкованих видань і через короткий час уряд відмовився від такого розпорядження. Разом зі змінами політичних та соціальних умов життя змінилося й ставлення західного суспільства до народних учителів та народні школи. До підготовки народного учителя стали ставитися як до важливої та відповідальної справи. Врешті від такого учителя,

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я.Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44. – С.19.

при загальному обов'язковому навчанні, майже 90% населення країни отримують перші основи своєї розумової освіти, а також релігійного, громадянського та державного виховання. Для таких задач одного курсу початкової школи та техніки викладання не досить.

За словами А.Дістервега, народний учитель повинен мати не гіршу підготовку, ніж випускник університету. Західно-європейські педагоги вважали, що таку необхідну для народного вчителя педагогічну підготовку, поєднану з багатобічною освітою може дати лише вчительська семінарія, а не будь-яка інша школа. Семінарія повинна реалізувати професійно-педагогічні завдання, а загальну освіту має давати школа.

Число семінарій росло всюди, і коли в 70-х роках ХІХ століття на території Російської імперії лише розпочинали створювати ці навчальні заклади, Прусія мала їх близько 100, Франція – 70, Італія – 120. Відомий німецький педагог, Г.Кершенштейнер, що мав великий успіх в Росії на той час, так визначав завдання семінарії: „Вони повинні дати народному вчителю чітке розуміння навчального матеріалу народної школи, її цілі, значення й положення окремих предметів в загальній постановці виховання; чітке розуміння цілей, задач та засобів виховання, розуміння розвитку дитячого духовного життя, тепле, повне самопожертви відношення до дитини та твердий характер¹”.

Початковий етап становлення учительських семінарій в Україні не відрізняється від аналогічних процесів у західно-європейських країнах. Від російської народної школи в 70-х роках ХІХ століття також вимагалось лише дати селянським

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я.Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1-44. – С.23.

дітям вміння читати, писати, рахувати й знати Закон Божий. За такими вимогами й мали бути підготовлені народні вчителі, тому „Положення” про учительські семінарії 17 березня 1870 року ставило дуже скромні вимоги до своїх вихованців, як у сфері загальноосвітньої, так і професійної підготовки. Праця народного учителя оплачувалася мізерно, закон не передбачав ніяких пільг чи кар’єрного росту для випускників семінарій¹. Такий стан речей диктувався життєвою необхідністю, з одного боку, а з іншого, знаходив собі підтримку у визначенні соціокультурного образу народного учителя: скромного, невимогливого, вихідця з тих самих прошарків суспільства, де він мусить працювати.

Щодо учнів семінарії, то слід зазначити, що й їх рівень підготовки не був занадто високий. Бажаючих вступити до семінарії в перші роки їх відкриття було мало; це були переважно дорослі люди, в яких залишилось мало знань від школи. За таких умов зміст освіти у учительських семінаріях не міг бути науково зорієнтованим; доводилось ігнорувати зв’язок між освітою та методикою викладання і всю увагу зосереджувати на останньому. З часом характер народної школи, як і учительської семінарії змінився і учнями семінарій ставали розвинені, обдаровані та підготовлені люди².

Завдяки досить великому досвіду (порівняно з вітчизняним) західно-європейських країн у розповсюдженні учительських семінарій, в Російській імперії було популярним відряджати педагогів до Німеччини та Швейцарії з метою перейняття досвіду. За рівнем викладання вітчизняні

¹Об определении Н. Оранского младшим учителем в Словянское приходское училище. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 735. – 1873. – 1 арк.; О выдаче пособий разным лицам. – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1880. – 164 арк.

²Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44. – С. 38.

вчительські семінарії відставали, скажімо, від таких само в Німеччині, тому у 1872 р. Міністерством народної освіти було дозволено відряджати за кордон директорів та викладачів учительських семінарій з метою запозичення досвіду. Граф Дмитро Толстой писав у своєму звіті після перевірки Віленського учбового округу в 1873 році: „ ... Прошу про відрядження за кордон директорів та викладачів учительських семінарій Міністерства народної освіти в Німеччину, для ознайомлення їх з прийомами викладання в тамтешніх учительських семінаріях ... наші вчительські семінарії тільки тоді можуть досягти мети своєї установи – підготовки хороших учителів для народних училищ, коли в них буде введено належний для того метод викладання ... Між тим, на існуючих у наших учительських семінаріях прийомах викладання, не можна сподіватися на досягнення такого результату¹”.

Вітчизняні вчительські семінарії 80-х рр. ХІХ століття надавали досить посередню (за якістю) професійну підготовку майбутнім учителям та навички педагогічної практики в школі, знання ж основ науки в учнів були недостатніми. Не існувало і відповідної матеріальної бази для навчання.

Згідно з „Положенням про початкові народні училища” 1864 року вся відповідальність за розвиток народної освіти на території Російської імперії лягала на духовенство, натомість Міністерство народної освіти повинно було допомагати духовенству педагогічними порадами, спостерігати за ходом навчання, забезпечувати навчальні заклади посібниками та підручниками. Духовенство, окрім заснування шкіл, повинно було забезпечувати навчальні заклади законовчителем і спостерігати за рівнем вивчення Закону Божого в навчальних

¹О командировании за границу директоров и преподавателей учительских семинарий для ознакомления их с преподаванием в тамошних учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 61. – 1873. – 10+1 арк. – Арк.7.

зкладах. Такий розподіл обов'язків між духовенством та Міністерством народної освіти зустріло неабиякий опір з боку найбільш сановних священиків, які хотіли підпорядкувати абсолютно всі навчальні заклади Церкви, тому відкриття учительських семінарій на території усієї країни було призупинене, хоча зрозуміло, що маючи лише 8% письменного населення, ця затримка пішла не на користь державі¹.

Однак, уже перші зразки діяльності учительських семінарій в Російській імперії довели їх необхідність і великий потенціал в забезпеченні народних шкіл кваліфікованими кадрами². Наприклад, за результатами роботи Молодечненська учительська семінарія довела, що учительські семінарії такого типу є надійними виховнимикладами для учителів народних шкіл. Відгуки керівництва Віленського учбового округу, директорів та інспекторів народних училищ того регіону були лише позитивними: вчителі працювали із знанням справи, користувалися довірою населення, місцевих громад, батьків та учнів. Такі самі відгуки про роботу учителів народних шкіл надходили і з інших губерній, де працювали випускники семінарій. Така інформація з різних губерній усієї Російської імперії та неодноразові виступи графа Д.Толстого в Міністерстві народної освіти сприяли тому, що вже в 1880 році учительських семінарій на території усієї країни було 45 з 2500 учнями, а в 1892 – 55 з кількістю вихованців, що перевищувала 3000, з яких щорічно успішно закінчували курс з правом бути вчителями народних училищ 900 чоловік зауважимо, що навіть такі середні показники на той час були недостатні для того,

¹ Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44. – С.38.

² Об определении Г. Власовского сверхштатным учителем Харьковского приходского училища. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 734. – 1873. – 2 арк.

щоб дійсно підвищити рівень письменності й загальної освіченості населення¹.

Необхідність відкриття дедалі більшої кількості учительських семінарій зростала з кожним роком. Наприклад, інспектор народних училищ Полтавської губернії Амвросій Добротворський писав у своєму звіті до попечителя Київського учбового округу, що вільних учительських місць в усіх училищах губернії (а їх було 525 в 1873 році) було 36, а місць, що займали особи, які не відповідали учительському стану і були тимчасово допущені до виконання таких обов'язків – 94. Крім того, були ще місця (10-20), які займали вчителі, що не закінчили повного курсу семінарії, тому могли також вважатися вакансіями. Ці факти, на думку інспектора, свідчили про необхідність відкриття в Полтавській губернії учительської семінарії: „Прямим завданням учительської семінарії повинна бути підготовка для народних шкіл (міністерських, земських, громадських та тих, що утримуються приватними доброчинцями) хороших учителів, яких дуже потребує Полтавська губернія, тому що з кожним роком училища додаються в ній десятками²”, - писав А.Добротворський до попечителя округу. Загальні відомості про потреби губернії в кваліфікованих педагогічних кадрах подано в табл. 2.3³.

Як свідчать відомості з таблиці 2.3, найбільша потреба в педагогічних кадрах для народних шкіл існувала в Прилуцькому повіті (24), де була відповідно і найбільша кількість шкіл (28 – земських, 36 – сільських громад, 5 – церковноприходських, 1 – міська, 1 – за рахунок утримання за

¹Вессель Н. Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России / Н. Вессель // Русская школа. – 1891. – Т. 1. – Кн. 7-12. – С. 25-44. – С.26.

²Об открытии учительской семинарии в Полтавской губернии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 242. – 1873. – 51 арк. – Арк.32.

³Об открытии учительской семинарии в Полтавской губернии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 242. – 1873. – 51 арк. – Арк.33.

кошти приватної особи). Співвідношення між кількістю навчальних закладів і вчительськими кадрами подана на рисунку 2.1.

Як свідчить рис. 2.1, не можна простежити прямої залежності між кількістю навчальних закладів і наявністю вчительських вакансій. Це дозволяє зробити висновок про регіональний характер кадрових проблем в системі народної освіти, детермінований можливостями місцевих громад в утриманні вчителів на свій кошт чи оплаті за його навчання в семінарії.

У науковій теорії та громадській думці середини XIX століття встановилося два головні підходи до підготовки народного вчителя, з яких витікали різні вимоги щодо його діяльності в народній школі. Згідно одного з них вчитель повинен був мати невеликий запас добре засвоєних знань, які за обсягом і змістом мало відрізнялися від змісту освіти в тій школі, де йому доведеться працювати. Інші вважали, що вчитель повинен бути всебічно розвинутою особистістю з достатньо широкою загальною, та ґрунтовною науково-педагогічною освітою¹.

¹Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева]. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.

Таблиця 2.3.

Загальна кількість учительських місць в Полтавській губернії станом на 1873 рік

№	Повіти Полтавської губернії	Загальне число училищ	Число училищ за джерелами їх утримання								Учительські вакансії	Учителі без прав
			Мін. Нар. Освіти	Міських громад	Земські	Сільських громад	Ті, що утримуються за рахунок приватних осіб, добродійниці	Приватних учителів	Церковноприходських	Церковних попечителів		
1	Полтавський	29	«	1	24	2	«	1	1	«	1	5
2	Кременчузький	31	«	2	15	6	«	«	6	2	3	5
3	Ролинський	27	1	1	20	«	2	»	3	«	4	6
4	Зеньковський	35	«	1	14	9	«	»	9	2	2	4
5	Хорольський	34	1	1	«	10	2	6	13	1	2	3
6	Константиноградський	39	1	1	«	26	6	«	3	2	15	6
7	Прилуцький	71	«	1	28	36	1	»	5	«	«	24
8	Пирятинський	20	«	1	1	10	«	»	8	»	«	2
9	Переяславський	34	1	1	11	«	1	»	20	»	«	2
10	Золотоноський	53	«	1	32	«	«	1	19	»	2	8
11	Гадячський	31	1	2	22	5	«	1	«	»	1	7
12	Кобелякський	37	«	1	13	2	2	4	13	2	2	3
13	Миргородський	22	«	1	6	11	«	«	4	«	«	3
14	Лубенський	26	«	1	8	4	2	5	6	»	«	4
15	Лохвитський	36	1	1	8	18	«	2	6	»	4	12
	Усього	525	6	17	202	139	16	20	116	9	36	94

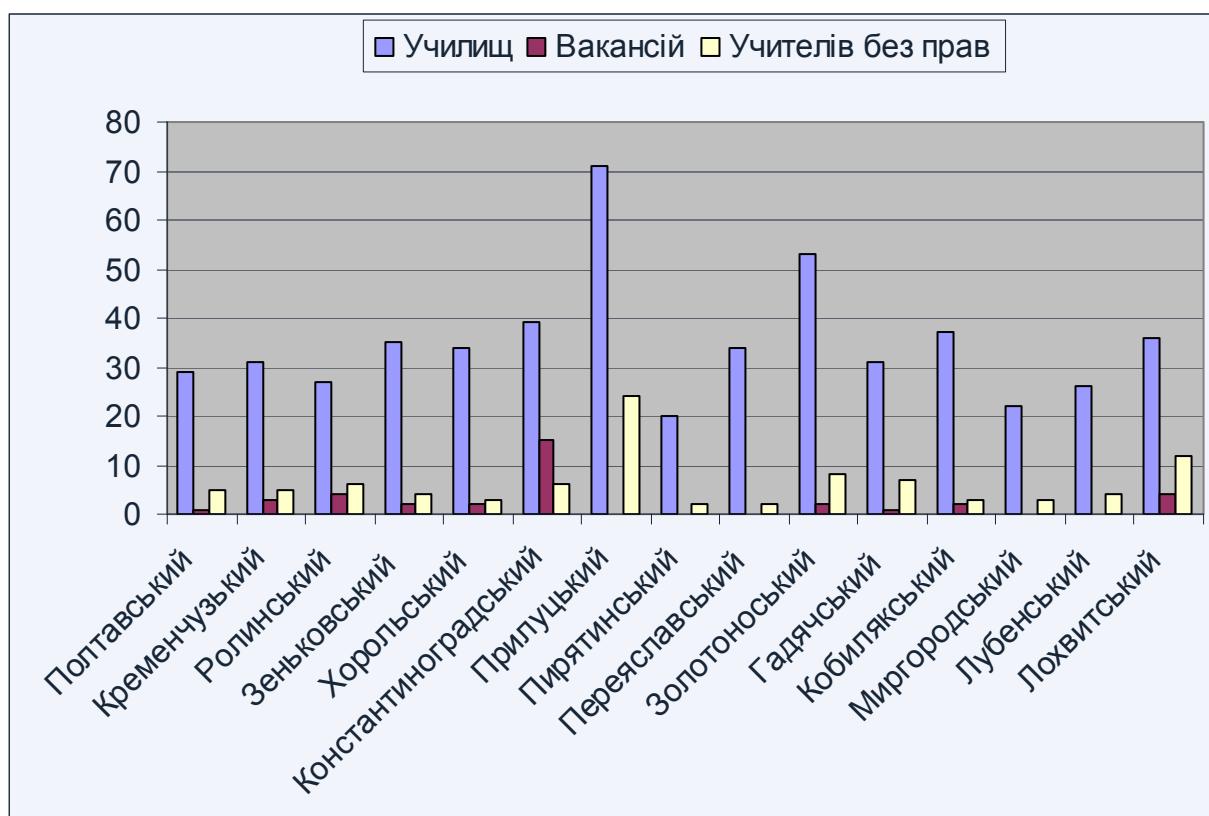

Рис. 2.1. Співвідношення між кількістю народних шкіл і потребою у вчительських кадрах у Полтавській губернії (1873р.)

Цими двома підходами детермінувалося також бачення цілей і завдань народної освіти. При цьому перший з вказаних підходів ми окреслимо як *традиційний*; його було запозичено з європейської педагогіки кінця XVIII століття і він цілком відповідав чиновницько-бюрократичному тлумаченню місця і ролі вчителя в системі освіти для народних мас. Натомість другий підхід, який ми визначаємо як *народницько-демократичний*, пов'язується зі становленням в Україні широкого громадсько-педагогічного руху, що ґрунтувався на принципах народності, рідномовності, культуровідповідності, природовідповідності. Сама розробка цих принципів в педагогічній науці визначала зміну освітньої парадигми на користь зростання рівня освіченості широких народних мас, з одного боку, і перебудови системи професійної підготовки вчителя – з іншого.

Для реалізації другого підходу необхідним кроком була нормативно-правова формалізація розвитку народних шкіл, та демократизація системи управління освітою.

Однак, консервативність імперської системи управління народною освітою визначала звуження мети й завдань народної школи, яка була зорієнтована на виховання політично толерантної, релігійно однозначної особистості. Тому, зміст освіти, відповідаючи такому соціальному замовленню, обмежувався знаннями та вміннями, корисними для практичного повсякденного життя. Крім цього випускник народної школи не мусив би претендувати на більш високе становище в соціальній ієрархії, а вчитель – професійної. Основною метою такого ставлення до початкової освіти було збереження становості в країні, тобто створити школу лише для простого люду, і ті, хто після закінчення такої школи хотів продовжувати навчання в семінарії, чи в іншому навчальному закладі, повинні були бути готовими повернутися до своїх станів¹.

На думку властей, для сільських народних шкіл найбільш вигідним і дешевим мав бути вчитель – виходець із селян, адже призначенням семінарій було готувати не висококваліфікованих педагогів, недорогих учителів, які б мали бажання жити народним життям і не прагнули панства й чиновництва. „Призначення семінарій – бути розсадниками істинних народних учителів й провідниками в народонаселення через цих учителів істинних же начал російської народності, віри православної й любові до Царя та Вітчизни”, - писав Михайло Гневушев, наставник Острозької

¹О введении обучения садоводству в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 100. – 1881. – 10 арк. – Арк.2.

учительської семінарії у записці до „Бібліотеки Південно-Західного краю¹”.

Згідно зазначеної вище мети та задач народної школи можна визначити вимоги, яким мала задовольняти загальноосвітня та науково-педагогічна підготовка народного учителя. Головне завдання учительських семінарій офіційна педагогічна наука того часу бачила в тому, щоб шляхом теоретичного навчання та практичного застосування навичок викладання предметів у школах, що були засновані при семінаріях, підготувати майбутніх народних учителів до простого й плідного викладання релігії, читання, рідної мови, письма, рахування, співів та природознавства². Водночас методична підготовка випускників учительських семінарій до учительської діяльності, як свідчить аналіз історичних джерел, була найсильнішою стороною в роботі учительських семінарій.

Головною метою вчительської семінарії була підготовка вчителя-майстра, але було зрозуміло, що цієї мети не можна досягнути лише за допомогою заучування теорії, отже головним завданням семінарії стала належна практична підготовка семінаристів. Досягнути цього можна було кількома шляхами. Наставники учительських семінарій домагалися того, щоб весь уклад навчальної та виховної роботи в самих учительських семінаріях був зразком майбутньої учительської діяльності своїх вихованців. Головним завданням змісту навчання було детальне вивчення обсягу знань, що давався в народній школі. Завдяки такому підходу вчитель мав змогу здобути відмінні знання з тих предметів, які йому доведеться викладати у народній школі, але, на жаль, таким обсягом знань обмежувалася вся освіта майбутнього народного учителя,

¹О выпуске книг и учебных пособий для учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 57. – 1884. – 36 арк. – Арк.3-22.

²Третьяков Н. Старый народный учитель / Н. Третьяков // Русская школа. – 1909. – № 5-8. – С. 78-88. – С.80.

тобто, майбутній учитель не мав бути всебічно розвиненою і освіченою особистістю¹.

На думку провідних педагогів-теоретиків того часу, для досягнення належного професійного рівня майбутній народний учитель повинен був отримати хоча б фрагментарні знання з різних галузей знань, пов'язаних з педагогічною діяльністю: психології, історії педагогіки, педагогічної майстерності, педагогічної практики, педагогічного аналізу та ін., а саме:

- 1) для вчителя, який хотів досягти успіхів у своїй справі з вищої, отже, професійної точки зору, необхідно було *знати психологію* в контексті вивчення розумових здібностей підростаючого покоління. Окрім розуміння психологічних особливостей дитячого організму, вчителю, насамперед, необхідно було володіти такими почуттями, як симпатія та любов до власних учнів. Ці два фактори (знання дитячої психології та любов до дітей), викладені в педагогічній пресі були визначальними чинниками успішної підготовки вчителя початкової школи;
- 2) важливим елементом підготовки молодого вчителя було *вивчення досвіду* попередніх поколінь учителів і вихователів у своїй та в інших країнах, тобто педагогічного досвіду;
- 3) для того, щоб бути успішним учителем та вихователем, майбутній учитель повинен був розвинути в собі *навички та уміння розповідати та розпитувати*. Учитель мав бути актором для свого класу, він повинен був володіти мистецтвом розповідати так, щоб учні, які його слухали, не пропускали жодного слова. Але, водночас, учитель повинен був передавати зміст своєї розповіді ясно і точно. Цей зміст або план повинен був відображати всі основні

¹Вессель Н. Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России / Н. Вессель // Русская школа. – 1891. – Т. 1. – Кн. 7-12. – С. 25-44. – С.25.

події розповіді, крім того, його слід було записати на класній дошці, щоб учні застосовували його в своїх власних розповідях; отже, майбутній педагог, на думку вчених, повинен був володіти основами акторської майстерності¹;

- 4) *уміння розповідати* було тісно пов'язане із *умінням говорити*, що також було важливим для майбутнього вчителя. Для того, щоб оволодіти такими навичками, необхідно було дотримуватися лише трьох правил: говорити повільно; робити паузи в деяких місцях, тобто правильно групувати слова та робити наголос на потрібному слові; майбутній учитель мав пам'ятати, що правильно говорити для нього було не менш важливим, ніж правильно писати;
- 5) *щодо уміння розпитувати*, то воно допомагало учням вчитися мислити, і від того, наскільки учитель був вправним розпитувачем, він пізнавав предмет, про який ішлося, з усіх сторін; добре поставлене запитання, як вважали педагоги XIX століття, було кращою складовою знання². Можна сказати, що рівень кваліфікації учителя залежав від кількості і якості запитань, заданих ним щодо проблеми вивчення, підтримуючи учня, але не направляючи його;
- 6) *педагогічний аналіз* вимагав розділяти предмет, якому навчав вчитель, згідно віку та індивідуальних особливостей учня. Це вміння дозволяло розташувати компоненти змісту навчального предмета у вигляді сходів, за допомогою яких учень разом із учителем долав крок за кроком. Володіння аналізом допомагало навчитися такому складному умінню, як пояснення;

¹Демков М. Интерес преподавания / М. Демков // Вестник воспитания. – 1890. – № 6. – С. 42–60. – С.42.

² Там само – С.43.

- 7) молодий учитель, окрім акторських здібностей, повинен був також *володіти талантом винахідника*, тобто знаходити можливість пояснити необхідний матеріал з будь-якого предмету за допомогою всіх підручних засобів: діаграм, малюнків, прикладів, карт, планів та ін. Використання зазначених засобів допомагало дітям наочно сприймати матеріал, що викладався учителем. Найбільш сприятливою є зорова пам'ять, тому, користуючись цим феноменом людського організму, учитель мав бути підготовлений до такого виду діяльності при роботі з учнями як малювання, тобто використовувати такі зорові засоби запам'ятовування, як діаграми, малюнки, приклади, карти, плани та ін. і виконувати їх безпосередньо у класі, на дошці;
- 8) планування подальшої роботи було ще однією навичкою, якою необхідно було володіти вчителю; це допомагало не тільки правильно визначати мету та завдання викладання предмета, але й оцінити розміри та значення кожного його компонента з тою метою, щоб навчання розпочиналося з більш важливого розділу; в будь-якому разі, для того, щоб існувала економія часу та розумової праці, кожен предмет мав бути розпланований та розділений на розділи й етапи;
- 9) головною умовою, якої мав дотримуватися учитель у викладанні, був загальний зв'язок предметів між собою, що, насамперед, ґрунтувався на *асоціативній пам'яті*; тобто дитина краще запам'ятовувала матеріал, якщо пригадувала щось схоже з власного життєвого досвіду і пов'язувала ці події між собою. На такому принципі мало ґрунтуватися вивчення предметів у початковій школі. Майбутній вчитель повинен був уміти знаходити зв'язок предметів між собою, а не викладати матеріал, відриваючи його від життя, вважали теоретики педагогічної науки

кінця XIX століття¹.

10) викладання, для того, щоб бути плідним та розвиваючим, мало бути ще й цікавим для учнів; отже, вихованці семінарії повинні були за роки навчання в педагогічному закладі навчитися робити свої уроки не тільки змістовними, а ще й цікавими. Засобом досягнення цієї мети було збудження *уваги учня до матеріалу*, що вивчався на уроці, та утримання її протягом усього уроку, тому питання про цікавість викладання тісно пов'язане з питанням про вміння спрямовувати увагу учнів, володіти класом, знати, що може привернути увагу класу, а що залишить їх байдужими. Особливо це стосувалося початкової школи, куди дитина приходила з сім'ї, не підготовлена до постійного стану зосередженості, міркуючи про речі, не пов'язані зі школою. Майстерність учителя мала проявлятися саме таким чином, щоб зосередити учнівську увагу на предметах і знаннях, які, на перший погляд, здавалися абсолютно нецікавими для учнів. Тут могли стати у пригоді такі засоби, як наочність, порівняння, ілюстрація за допомогою прикладів, а також жвавість та послідовність розповіді. Одноманітне та уривчасте викладання матеріалу критикувалося в педагогічній науці і вважалося ознакою низького рівня професійної підготовки вчителя².

Таким бачили педагоги того часу майбутнього вчителя народної школи – наполегливого, жвавого, завзятого, люблячого учнів і своїх колег, але, на жаль, дуже часто прагнення прогресивної педагогічної громадськості розходилися з реальним станом професійної підготовки вчителя в учительських семінаріях.

¹Демков М. Интерес преподавания / М. Демков // Вестник воспитания. – 1890. – № 6. – С. 42–60. – С.44.

² Там само – С.45.

Ще одним чинником, що гальмував швидкий розвиток професійної педагогічної освіти в Україні, особливо в другій половині XIX століття, був *соціально-економічний*. Специфіка соціально-економічної ситуації досліджуваного періоду не сприяла розвитку державного фінансування підготовки педагогічних кадрів для народних шкіл. Витрачаючи на це кошти з державної казни, імперська влада отримувала натомість небезпеку створення окремого прошарку освічених людей – вчителів народних шкіл. Вони мали б тоді стати чиновниками певного рангу (наставник семінарії мав чин колезького радника), претендувати на збільшення заробітної плати, ріст службового становища і т.д.¹

У семінарії, як і в будь-якому іншому закладі, від вихованців вимагалось дотримання чітких правил поведінки і ставилися вимоги до їх морально-дисциплінарного, релігійного та організаційного характеру. Серед них були такі:

„– Заклад, що виховує і навчає учнів, встановлює той порядок, якого повинні дотримуватися ті, що навчаються. Учні, які вступили до семінарії повинні діяти відповідно до інструкції семінарії, інакше вони будуть виключені з неї. Учительська семінарія – це навчально-виховний заклад, який розвиває в учнях силу волі та витримки. Необережність в діях з боку вчителя може свідчити про результат недоліків виховання у семінарії. Сільський вчитель має виховне значення у своїй школі тільки тоді, коли він не втрачає своєї етичної величі, в іншому випадку школа стає порожньою і діти її не люблять. Кожен вихованець учительської семінарії як майбутній керівник у народній школі повинен виховувати у собі глибоке релігійне почуття і бути ревним виконавцем вимог

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я.Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44. – С.29.

православної християнської віри: без цього щирого почуття та істинної віри ніхто не може бути народним вчителем¹".

За недотримання цих правил і невиконання вимог семінаристів виключали із семінарії, або, принаймні, включали в „особливо представлені” списки, що подавалися до Міністерства народної освіти. Випускникам, що входили до таких списків, учительських місць не надавали. Наявність таких списків була серйозним моральним стимулом; Міністерство народної освіти виконувало певне соціальне замовлення – виховати й підготувати пристойного, високоморального народного вчителя.

Водночас семінаристам надавали рекомендації щодо необхідної поведінки за місцем призначення після закінчення навчального закладу: „Жоден учитель народного училища не повинен вважати себе незалежним і самостійним господарем школи. Він повинен знати, що перше і найважливіше значення у школі має законоучитель. З ним народний учитель повинен бути завжди у найбільш мирних відносинах, до всіх його вказівок, порад і вимог він повинен ставитися з повагою, але ні в якому разі не з нехтуванням. Не менш миролюбним має бути ставлення і до сільських властей, від яких залежить благоустрій училища²".

Такі факти ще раз свідчать про те, що Міністерство освіти неохоче виділяло кошти на фінансування семінарій, хоча популярність їх зростала з кожним роком і бажаючих навчатися було багато. Навчальні заклади мусили якомога більш раціонально використовувати кошти, які були в їх розпорядженні, для більш-менш пристойного їх існування.

¹С ведомостями о числе уроков, пропущенных преподавателями учительских семинарий и института. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 20. – 1885. – 20 арк. – Арк.16.

² Там само.

Але, поряд із позитивними надбаннями у методиці й практиці професійної підготовки вчителів, існувала й низка принципових недоліків, що доводить нашу думку про те, що семінарії готували народних учителів для простого народу і мали на меті повернути всіх своїх семінаристів туди, звідки вони прийшли в семінарії – в „народ”. Як відомо, основоположним законом початкової освіти є те, що регулююча функція принципів науковості і доступності виявляється в тому, що будь-який зміст навчання, який викладається у початковій школі, незважаючи на його елементарність, не повинен суперечити науковому розумінню понять і явищ¹.

Щодо представлення цих принципів у семінаріях, то в правилах викладання навчальних предметів було зазначено: „Викладайте предмет відповідно до розвитку дитини, елементарно, і ні в якому разі не науково²”. Ця теза, на нашу думку, суперечить будь-яким методико-педагогічним засадам, відомим сьогодні. Крім того, семінаристів вчили не розширювати коло знань учнів, повертатися до того самого матеріалу знову і знову, їм наполегливо пропонували викладати один і той самий матеріал якомога довше, повторювати його постійно і в кожній наступній частині матеріалу викладати старий: „Залишайтеся довше на елементі предмета і не рухайтесь далі, поки ці елементи не будуть засвоєні ... Поділяйте предмет на частини і системно повторюйте кожну попередню частину ... Розподіляйте матеріал так, щоб у наступній частині предмета, викладався старий матеріал³”. Зрозуміло, що при цьому педагог мав діяти за принципом наступності і послідовності; однак ми вважаємо,

¹Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

²С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.24.

³ Там само – Арк.25.

що такі вимоги до змісту методичної підготовки вчителів мають соціокультурне підґрунтя. Так, селянські діти, не пройшовши переважно „материнської школи” (за Я.Коменським), мусили в народній школі здобувати начатки письма (наголосимо – російськомовного), і арифметики. Фактично переважна більшість дітей на початку навчання знала лише елементи Закону Божого, і то не завжди. Тому принцип наступності і послідовності ставав базовим для методики викладання; він активно критикувався в педагогічній теорії кінця XIX – початку XX століття, що рекомендувала педагогам застосування індивідуального підходу, повідомлення учням новітніх наукових знань і т. п. Але обмеженість наукових знань вчителя народної школи не вимагала нічого надзвичайного і від його методичних умінь і навичок. Ця думка обстоюється також і в інших правилах, що стосувалися викладання предметів:

- „Повертайтеся до перших основних положень предмета.
- Викладаючи кожну частину предмета, потрібно позначати деякі елементи наступної частини; застосовуйте штучне заохочення до навчання через сутність духовної насолоди.
- Поєднуйте споріднені за змістом предмети між собою; виконуйте різноманітні вправи над одним матеріалом.
- Переходьте від самої речі або предмета до точного його значення; використовуйте термінологію та зображення зрозумілих слів моделями¹”.

На таких теоретичних засадах базувалося викладання педагогічної практики. Цю теорію семінаристи мали втілювати

¹С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.26.

в свою роботу на практичних заняттях, що вони проводили в училищах при семінаріях.

Методичну літературу для учительських семінарій другої половини ХІХ – початку ХХ століття, можна було замовити у дирекції народних училищ кожної губернії для бібліотеки семінарії. Літературу було поділено на книжки для вчителів і книжки для учнів (див. таб. 2.4). Зазначимо, що перелік навчальних посібників, підручників, журналів, а також художня література, які пропонувалися для використання вчителями та учнями, був єдиний для дирекцій народних училищ усіх губерній. Але оскільки народні школи мали тісний зв'язок з семінаріями, а також тому, що метою семінарій була підготовка сільського народного учителя з обмеженням можливостей його подальшого навчання ми можемо зробити висновок, що цією літературою користувалися також викладачі й учні семінарій¹.

Таблиця 2.4.

Список книжок для дирекцій народних училищ²

Найменування книжок для учнів	Найменування книжок для учителів
➤ Євангеліє російською мовою ➤ Молитвеник ➤ Життя святих ➤ Про Божу Літургію. Белюстіна	➤ Навчання читанню й письму. Кочетова ➤ Таблиці. Золотова ➤ Фізичне земледення. Печоріна Космос по Керберу
➤ Азбука. Золотова ➤ Главінського ➤ Вправи в читанні та	➤ Дитячий світ. Ушинського І і ІІ ч. ➤ Хрестоматія. Басистова

¹Об утверждении преподавателей наставниками и распределении между ними преподавания предметов. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 668. – 1872. – 5 арк.

²О приобретении книг и рассылках оных по народным училищам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 5. – 1865. – 169 арк. – Арк.105.

розумовому розвитку.
Золотова

- Байки, вибрані з Хемницера й Крилова
- Прописи. Золотова
- Наочне навчання. 9 картин з текстом
- Праця людину годує. Олександрова
- Про лікування замовляннями. Граннікова.
- Суд людський і Божий
- Земля і що на ній є
- Про те, що відбувається у повітрі
- Про природу та її явища
- Бесіди. Бекетова
- Світознавство. Золотова
- Оповідання з Російської історії. Водовозова
- Дозвільне читання. Золотова
- Казка про рибака й рибку
- Перше читання тітки Настасії
- Арифметика. Золотова
- 54 розмальовані картини з Священної історії. Золотова

- Про церковне Богослужіння. Белюстина
- Життя людини та її призначення. Раппе
- Людина і суспільство. Його ж
- Ключ до науки. Брюера
- Бесіди з дітьми про віру. Соколова
- Фізика. Крюгера
- Стародавня історія. Шульгіна
- Середня історія. Його ж
- Нова історія. Його ж
- Лекції анатомії. Рончевського
- Російська історія. Соловйова
- Географія. Вержбиловича I і II ч.
- Географія. Корнеля з 10 картами
- Географія. Кузнецова
- Російська граматики. Новаковського
- Природнича історія. Баумана
- Пояснення Православного Богослужіння. Михайловського
- Євангеліє на славянському й

➤ Історія Росії в картинах ➤ Граматика для простолюдинів. Новаковського ➤ Карта Росії. Ільїна	російському наріччі ➤ Журнал для дітей. Чистякова за 1862 ➤ за 1863 ➤ Азбука. Шарловського ➤ Карта Росії. Ільїна ➤ Хрестоматія для простолюдинів. Новаковського ➤ Відлюднене житло Майн-Ріда Мандрювання по луговим степам. Марієта

Аналізуючи перелік видань, які пропонувалися для використання вчителями можна зазначити, що вчителі мали змогу використовувати літературу духовного, природознавчого, історичного й гуманітарного спрямування. Окрім даного переліку найменувань книжок існували додаткові списки літератури, які розповсюджували видання та типографії. Так у 1865 році в Київському учбовому окрузі існувало „Товариство розповсюдження корисних книжок”. Воно випускало листівки зі списком літератури для використання при навчанні у народних школах, гімназіях і учительських семінаріях. Список, який вони пропонували налічував близько 40 найменувань та включав у себе твори духовного змісту, навчальні посібники, оповідання з Російської історії, життєпис відомих людей, землеведення й подорожі, художню та природознавчу літературу. Цей список відрізнявся від попереднього більш конкретизованим змістом видань¹.

¹О приобретении книг и рассылках оных по народным училищам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 5. – 1865. – 169 арк. – Арк.107.

Окрім книжок учительські семінарії виписували періодичні видання, а також нормативно-правові акти, що регулювали систему педагогічної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Періодичні видання, так само як і навчально-методична література були рекомендовані окремо для вчителів і учнів. До вчительських періодичних видань відносилися: журнали „Освіта”, „Віра й розум”, „Церковний вісник”, „Церковні відомості”, „Урядовий вісник”, „Журнал Міністерства народної освіти”, „Російська школа”, „Російська старовина”, „Російський початковий учитель”, „Нива”, „Історичний вісник”, „Природа і люди”, „Мир Божий”, „Мандрівник”, „Плодівництво”, газети „Киянин”, „Народне читання”. До учнівської бібліотеки замовляли такі періодичні видання: „Читальня народної школи”, журнали „Дитячий відпочинок”, „Дитяче читання”, „Джерело”, „Юний читач”, „Навколо світу”. Щодо нормативно-правових актів, учительські семінарії, так само як і народні школи виписували „Циркуляр з Управління Київським навчальним округом” та „Настільну книгу по народній освіті. Закони, розпорядження, правила, інструкції, устави й інші відомості з шкільної освіти” Г.Фальборка і В.Чарнолуського¹.

Вище вказані видання надсилалися директорам учбових закладів, отже у кожному з закладів існували бібліотеки. У бібліотеках великих учительських семінарій налічувалося від 6300 томів при 3400 назвах до 7600 томів при 3700 назвах періодичної й навчально-методичної літератури. Звичайно кількість видань у щойно відкритих семінаріях, а також у невеликих семінаріях була значно менша, але згодом бібліотечний фонд семінарій поповнювався². Працівники

¹О приобретении для учебных заведений книг и учебных пособий и других предметов на счет специальных средств и штатной суммы училища. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 3. – Ч. II. – 1904. – 236 арк. – Арк.61.

²Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1904 год. – К., 1905. – 546 с.; Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии

бібліотек сліdkували за станом літератури і у разі необхідності директор навчального закладу міг просити дозволу Попечителя округу виключити примірники, що були у поганому стані, з обігу користування¹. Іншою причиною вилучення підручників з обігу була незручність їх у користуванні як учнями, так і вчителями через неналежний рівень методичного забезпечення та відсутність корисної інформації².

В учительських семінаріях України другої половини ХІХ – початку ХХ століття використовувалися навчальні посібники з географії, математики, співів, музики, малювання, креслення, наочного навчання, які були затверджені Вченим комітетом Міністерства народної освіти і Духовним відомством. Так, наприклад, серед підручників були: „Короткий курс природничої історії” Н.Ізноскова (викладача природознавства в Казанському учительському, жіночому Родіоновському інститутах та Маріїнській жіночій гімназії), „Предметні уроки по думці Песталоцці” (посібник для занять з дітьми у школі й дома), „Курс педагогіки для учительських інститутів, вищих жіночих курсів та педагогічних класів жіночих гімназій” (М.Демков), „Переможці в життєвій боротьбі” (А.Бьоклей), „Вірші та листи А.В. Кольцова” (Арс.І. Введенського)³.

учебных заведений округа” за 1905 год. – К., 1906. – 618 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1906 год. – К., 1907. – 590 с.; *Отчет* попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа» за 1907 год. – К., 1908. – 567 с.

¹*Об исключении* по ветхости и негодности к употреблению книг и учебных пособий и других предметов из наличности имуществ учебных заведений. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 2. – 1904. – 168 арк. – Арк.101.; *О приобретении* книг и учебных пособий для училищ, имеющих в Управлении учебного округа деньги на книги и на счет %% с капиталов, хранящихся в управлении округа и об уплате по счетам за высланные книги. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 3. – Ч. І. – 1904. – 88 арк. – Арк.33.

²*Об изъятии* книг из библиотек народных училищ по неудобству их для преподавания. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 26. – 1876. – 5 арк. – Арк.4.

³*Краткий курс* естественной истории. / [сост. Н. Износков]. – Казань : Типо-литография Императорского университета, 1899. – 482 с.; *Предметные уроки* по мысли Песталоцци. – С.-Петербург, 1862. – 367 с.; *Курс педагогика* для учительских институтов, высших женских

Проаналізуємо зміст деяких підручників, які використовувалися в учительських семінаріях України досліджуваного періоду. Так, „Короткий курс природничої історії” – сучасною мовою це підручник з географії. Зміст підручника поділено на три частини, в яких вивчається земля, рослини і тварини відповідно. Ця книга, за словами автора, поєднує три підручника – мінералогію, ботаніку, зоологію. Мета підручника у стислій формі ознайомити учнів з навколишнім середовищем, уникаючи деталізований опис деяких явищ природи, характерний для спеціальних курсів. Така деталізація ускладнює розуміння і відбиває інтерес до навчання. Автор мав на меті змалювати в уяві учнів цілісну картину трьох царств природи за допомогою зв’язної розповіді, спроможної зацікавити і відволікти слухача. Підручник було рекомендовано для використання переважно жіночими навчальними закладами через достатню кількість часу, виділеного такими закладами на вивчення даного предмету. Але, як ми зазначали раніше, семінарії мали змогу обирати підручники згідно своїх програм і потреб закладу¹.

Підручник „Предметні уроки по думці Песталоцці” був складений у формі довідника, у якому даються початкові знання про предмети, пов’язані між собою за певними ознаками: відчуття, пряності, метали, рідини і т.і. Дану у підручнику інформацію рекомендувалося використовувати як додатковий матеріал в одному з фрагментів уроку. Підручник створено за такою структурою: книгу поділено на 5 частин,

курсов и педагогических классов женских гимназий : Ч. II. Теория и практика воспитания / [сост. М. И. Демков]. – Москва–Петроград : Издание товарищества „В. В. Думнов, наследники Бр. Салаевых”, 1915. – 357 с.; *Бёклей А.* Победители в жизненной борьбе. Великая семья позвоночных с 98 рисунками / А. Бёклей ; [пер. с англ. с изменениями и доп. В. Н. Львова]. – Москва : Издание М. и С. Сабашниковых, 1900. – 347 с.; *Стихотворения и письма А. В. Кольцова* / [полное собрание под ред. Арс. И. Веденского]. – С.-Петербург : Издание А. Ф. Маркса, 1906. – 308 с.

¹ *Краткий курс естественной истории.* / [сост. Н. Износков]. – Казань : Типо-литография Императорского университета, 1899. – 482 с.

кожна частина описує кілька фрагментів уроків. У кожному з уроків певний предмет описується за якостями, притаманними йому, потім учитель у формі діалогу спілкується з учнями про поєднання даного предмету з іншими, його класифікацію, проводить аналогії, дає приклади сам і очікує прикладів від учнів¹.

Отже, аналіз архівних документів та деяких підручників, які використовувалися у системі народної освіти України другої половини XIX – початку XX століття, дає змогу зробити висновок, що для учительських семінарій досліджуваного періоду не існувало спеціалізованої навчально-методичної літератури, яка б задовольняла потреби наставників семінарій у підготовці вчителів народних шкіл. Викладачі користувалися літературою, рекомендованою для навчання дітей у народних школах, а також гімназіях різних типів, пристосовуючи її до навчальних програм та змісту освіти учительських семінарій.

Щодо правил поведінки, що їх мали дотримуватися майбутні вчителі, слід відзначити, що семінаристів учили бути енергійними, цікавими, освіченими, що допомагало б заохотити учнів до відвідування школи і навчання з великим інтересом. „Намагайтесь зробити викладання цікавим для учнів, результатом цього буде любов учня до справи; навчальна справа залежить від особистості викладача, від його внутрішньої жвавості. Представляйте предмет із різних сторін ... Викладання повинно бути енергійне; розвивайте силу та волю характеру в учнях, що залежить від наявності таких рис у самого вчителя ... Ніколи не зупиняйтесь самі у своїй власній освіті, адже зупинитися на одному й тому самому пункті означає рухатися назад. Освіта – це неперервний процес і вдосконалення, а успіх залежить від особистості вчителя²”.

¹*Предметные уроки по мысли Песталоцци.* – С.-Петербург, 1862. – 367 с.

²*С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.27.

Звичайно, від учительських семінарій не очікували негайного вирішення всіх шкільних проблем, що існували на той час. З одного боку, сім'я завжди відігравала важливішу роль у справі виховання, і не можна покласти виховання дитини лише на вчителя, але з іншого – важливим є й особистість вихователя, який бере на себе відповідальність навчати й виховувати. Навчання – це вільне мистецтво, яке кожна людина обирає індивідуально, згідно зі своїм покликанням, і це покликання повинно було знайти необхідний досвід, відвертість і розуміння в тих закладах, метою яких було підготувати людей до майбутньої роботи з дітьми, особливо на початковому етапі навчання, навчити їх ставитися до школи та до дітей як до власної сім'ї, як до одного цілого з тою сім'єю, з якої вони прийшли до школи. В даному випадку важливими є такі якості як природній дар, здібність до викладання, педагогічний такт, спостережливість накопичується роками, а на виховання таких тривалих навичок в семінаріях не було часу.

Якщо порівняти цей список вимог і правил із сучасними підручниками з теорії та методики виховання, дидактики та загальної педагогіки, можна зробити висновок, що поряд із безсумнівно корисними рекомендаціями можна помітити і ті, що заважали результативному навчанню. Вже в 70-х роках ХІХ століття семінаристів, майбутніх учителів, учили враховувати психологічні та природні особливості учнів, їх здібності, при викладанні навчального матеріалу. Педагоги рекомендували застосовувати ігри та наочність на уроках, що є основою будь-якого навчання. Народний учитель повинен був викладати предмет доступно, зрозуміло, так, щоб учень запам'ятав і міг сам зробити висновки. Семінаристів учили бути активними, енергійними, займатися самоосвітою, спілкуватися з колегами та обмінюватися досвідом. Але разом із тим учителі повинні

були тлумачити учням один і той самий матеріал, системно повторюючи його й не заглиблюючись у нього.

За більш ніж 30 років, починаючи з кінця XIX і до початку XX століття, зміст освіти й організація навчально-виховного процесу в учительських семінаріях були незмінними. Час від часу робилися спроби навчати семінаристів сільському господарству, медицині, ручній праці і навіть ремеслам, але так як тривалість навчання і штати семінарій залишалися незмінними, звичайно, такі спроби були малоефективними. Знання, що їх отримували семінаристи, були дуже поверховими й обмеженими. Загалом випускники робили висновки, що роки навчання в семінарії дозволили їм отримати невеликі знання, котрі вони могли застосувати в житті: багато хто з випускників семінарії не знав, що таке геометрія, мало розумів алгебру, плував сторінки вітчизняної історії з всесвітньою, а деякі навіть робили грубі помилки, листуючись; натомість під час практики вони демонстрували високий рівень підготовки і могли здивувати досвідчених вчителів¹.

Отже, зміст освіти в учительських семінаріях України другої половини XIX – на початку XX століття був спрямований на формування у майбутніх учителів народних шкіл певної суми знань, умінь, навичок і особистісних якостей, як це показано в таблиці 2.5.

¹Губкин И. Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя / И. Губкин // Русская школа. – 1906. – № 10. – С. 98–116. – С.115.

Таблиця 2.5.

**Знання, уміння, навички та особистісні якості
майбутніх учителів народних шкіл у контексті змісту освіти
в учительських семінаріях України другої половини ХІХ –
початку ХХ століття**

Знання, уміння, навички та особистісні якості	Їх зміст і сутність
<i>Знання</i>	• основи педагогіки (дидактика, теорія, виховання) • історія педагогіки (переважно німецькі педагогічні теорії) • основи психології • основи методики викладання предметів у народній школі
<i>Уміння</i>	• реалізувати головні принципи навчання • використовувати індивідуальний підхід до учнів, встановлювати доцільні стосунки • педагогічного аналізу • стимулювати і мотивувати учнів • організувати навчальний процес у народній школі
<i>Навички</i>	• роботи з текстом • використання наочності • педагогічного аналізу • керівництва навчальним процесом у народній школі • акторської майстерності

	• слухання і правильної постановки запитань і завдань
<i>Особистісні якості</i>	• любов до дітей • глибока релігійність • зацікавленість педагогічною діяльністю • миролюбність, терплячість • примирливе ставлення до свого соціального статусу • педагогічний такт, спостережливість

Завдання, що ставила перед собою семінарія, вчитель, якого вона мала за мету підготувати – це водночас портрет ідеального сучасного вчителя. Ті вимоги, які стояли перед учителями народної школи в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, не втратили своєї актуальності і тепер. Виховати вчителя-актора, відданого своїй справі, який вмів би викладати предмет чітко, ясно, із визначеним змістом і метою навчання; вчителя, що вміє слухати, правильно ставити запитання; вчителя, що любить свій клас і свою справу і вміє викласти навіть сухий навчальний матеріал цікаво – ось мета будь-якого закладу, що готує майбутнього педагога. Як видно, сучасний ідеальний образ вчителя мало чим відрізняється від такого само образу в досліджуваний період.

Професійна підготовка вчителя в учительських семінаріях базувалася на основних принципах педагогічної діяльності і потребувала у навчанні індивідуального підходу до кожного учня, до спонукання їх розмірковувати над запитаннями і самим доходити до висновків, розвитку у дітей любові до справи навчання; робити заняття якомога більш цікавими. Учителів вчили бути енергійними для того, щоб зробити навчання цікавішим; навчати так, щоб учень не втратив своїх здібностей через відсутність інтересу до навчання як пізнавального процесу.

Організація навчального процесу в учительських семінаріях України багато в чому залежала від рівня кадрового забезпечення семінарій кваліфікованими викладачами.

До учительських семінарій вступали учні, переважним чином, з міських училищ за Положенням 1872 року та сільських двокласних училищ і навчання будувалось на основі п'ятирічної школи. Безкоштовна освіта, надія на стипендію та потяг до знань приваблював в семінарії таку кількість молоді, яку вони не спроможні були вмістити. На кількість місць 25-30 з'являлося зазвичай 100-150 і, навіть 200 осіб. Основними предметами вступних іспитів були російська мова та арифметика. Завдяки екзамєну з російської мови, найчастіше це був переказ, можна було оцінити й загальний рівень знань абітурієнтів.

Таблиця 2.6.

**Результати вступних іспитів до Коростишівської
учительської семінарії (1884-1885 н.р.р.)¹**

Прохань про прийняття до семінарії було подано	5
Серед тих, що подали прохання, не з'явилися на іспити	3
Складали вступні іспити	2
Склали іспити досить задовільно та прийняті до першого класу семінарії	5
З двома тими, що залишилися на повторний курс, число тих, хто буде навчатися в першому класі в 1884-1885 навчальному році складає	1
	8
	2
	3
	0

¹О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. - ЦДІАУК. - Ф. 707. - Оп. 207. - Спр. 133. - 1884. - 23 арк. - Арк.5.

З таблиці 2.6 ми бачимо, що при можливості навчати 28 осіб в 1885 році бажаючих навчатися було майже вдвічі більше, конкурс між вступниками до навчального закладу був доволі великий і для успішної здачі іспитів потрібно було пройти серйозне випробовування. Отже, на основі даного документу можна робити висновок про досить велику популярність учительських семінарій. Якщо ж взяти такі самі дані за 1893 рік, можна побачити помітну тенденцію до збільшення як бажаючих навчатися, так і можливості навчати – семінарія на той час була в змозі навчати вже на 10 осіб більше (таблиця 2.7).

Особлива увага приділялася фізичному стану здоров'я учнів, що бажали навчатися в семінарії, а також перевірі їх голосу та слуху. Молодих людей зі слабким здоров'ям та тілесними недоліками не приймали до семінарій, мотивуючи це тим, що вчителі у школах повинні викладати гімнастику, та й тяжка вчительська праця потребує великого запасу сил та здоров'я. Щодо співів, то оскільки вони були введені до програми навчання в народній школі й займали відповідне місце в змісті освіти вчительських семінарій, то при рівних умовах абітурієнтів музичним здібностям вступників повинна була надаватися перевага.

Таблиця 2.7.

**Результати вступних іспитів до Коростишівської
учительської семінарії в серпні 1893 року¹.**

Прохань про прийняття до семінарії було подано	7
	4
Серед тих, що подали прохання не з'явилися на іспити	5
Складали вступні іспити	6
Не склали іспити	9

¹ О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.19.

Не прийняті через нестачу місць	1
Прийнято	2
В тому числі на державні стипендії	1
	7
	4
	0
	10

У процесі навчання у семінарії уроки співів проводився в кожному класі – I-му, II-му та III-му – два, а в деяких семінаріях і по три уроки на тиждень (див. таб. 2.11, 2.12).

Всі семінаристи можуть бути умовно поділені на три категорії:

- 1) *своєкошті*, тобто такі, за навчання яких сплачували батьки;
- 2) *казенні*, оплачувані з державної казни;
- 3) *земські або фондушові* стипендіати, які утримувались за кошти земств або з приватних пожертв.

Кількість семінаристів, які навчалися за свій рахунок була такою самою, а іноді й набагато більшою за кількість казенних стипендіатів¹. Слід зазначити, що своєкошті стипендіати не платили за навчання (навчання в семінаріях було безплатним), вони оплачували житло, харчування, підручники й приладдя, не отримуючи стипендій.

Однією з можливостей отримати освіту для вихованців семінарії були іменні стипендії. Наприклад, в 1885 році Новозибківська повітова громада виступила з клопотанням до міністерства народної просвіти з тим, щоб заснувати в Коростишівській учительській семінарії стипендію імені покійного гласного повітової громади Сілакова. Стипендія

¹С *ведомостями* о числе уроков, пропущенных преподавателями учительских семинарий и института. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 20. – 1885. – 20 арк. – Арк.13.

призначалася для одного з незаможних гідних вихованців семінарії, виключно вихідців Новозибківського повіту або дітей осіб, що служили в Новозибківському земстві. Стипендія мала складати 500 рублів, але міністерство освіти відхилило дану пропозицію через недостатню суму грошей. В свою чергу, міністерство рекомендувало підвищити суму до 2000 рублів для здійснення означеної пропозиції. Стипендія для вихованця мала призначатися з відсотків пожертвованої суми або призначеної земством (у розмірі 100 рублів), що зберігалася в місцевому казначействі. Згідно „Положення про стипендію” (див. додаток Б) стипендіат імені Сілакова зобов’язаний був після закінчення навчального курсу в семінарії, на вимогу земської управи, прослужити не менше трьох років на посаді народного учителя в Новозибківському повіті за визначену земською громадою платню¹.

Попечителі учбових округів систематично звітувалися перед департаментом народної освіти щодо результатів діяльності вчительських семінарій. Так, у листі попечителя Київського учбового округу до департаменту народної освіти визначається число учнів, що навчалися в Острозькій та Коростишівській семінаріях упродовж п’яти років (з 1878 по 1882 рр.) і число учнів, які реально закінчили повний курс навчання (таблиця 2.8).

Ті випускики, що закінчили курс навчання, майже всі зайняли вільні вакансії вчителів початкових народних училищ².

Таблиця 2.8.

Відомості про учнів та випускників Коростишівської та Острозької вчительських семінарій з 1878 по 1882 рр.¹

¹По ходатайству Новозыбковского уездного земского собрания об учреждении при одной из учительских семинарий стипендии имени покойного гласного этого собрания Силакова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 82. – 1885. – 21 арк. – Арк.17.

²О числе учащихся в учительских семинариях с 1878 по 1882 г. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 73. – 1883. – 8 арк. – Арк.8.

<i>Роки</i>	<i>Острозька семінарія</i>		<i>Коростишівська семінарія</i>	
	<i>Учні</i>	<i>Випускники</i>	<i>Учні</i>	<i>Випускники</i>
1878	30	13	100	30
1879	32	14	115	46
1880	40	14	126	37
1881	43	8	136	33
1882	40	9	134	33

З даного листа видно, що Коростишівська семінарія навчала втричі більше вихованців. За п'ять років роботи семінарії видно, що з кожним роком кількість учнів, що навчалися в Острозькій семінарії, збільшувалася в середньому від 7 до 43%, а в Коростишівській семінарії – від 15 до 36%.

Як зазначалося раніше, семінаристи навчалися за різними формами фінансування: державною, своєкоштною, земською та приватною. Існувала умова, яку слід було виконати семінаристам, що переходили з одного курсу на інший для того, щоб зберегти форму навчання: казені стипендіати для збереження за собою державних стипендій повинні були отримати за результатами перевірних іспитів з головних предметів – Закону Божого, російської та церковнослов'янської мов та математики – лише „дуже задовільно”, а з решти предметів – „задовільно”; земські та приватні стипендіати повинні були отримати такі самі результати з, щонайменше, двох головних предметів; своєкоштні стипендіати мали право залишитися на навчання в семінарії за умови абсолютної старанності, зразкової поведінки та „досить задовільних” оцінок з усіх предметів. Якщо умова не виконувалися, семінаристи залишалися на повторний курс навчання².

¹ Там само – Арк.7.

²О результатах переводных и выпускных испытаний воспитанников учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 72. – 1883. – 9 арк.- Арк.8.

Часто в учительських семінаріях був завеликим контингент учнів, що робило роботу викладачів семінарії досить складною. Так, директор Коростишівської семінарії Давидович писав у листі до попечителя Київського учбового округу 16 червня 1883 року: „Усього в семінарії в наступному році навчатиметься 105 учнів (замість досі існуючого їх числа - 135) і це число може зменшитися через вибуття тих, що не мають коштів для життя та слабких за успіхами, так що загальне число учнів приблизиться до вказаних Вашим Превосходительством норм, що полегшить і працю не чисельного педагогічного персоналу і забезпечить кращу постановку учбової та виховної роботи в закладі¹”.

Після закінчення курсу навчання в семінарії випускники, тобто молоді народні вчителі мали права та обов'язки, які були притаманні людині, що мала звання народного учителя. Наприклад, впродовж навчання в семінарії вихованці були звільнені від військової служби. Якщо після закінчення закладу молодий народний учитель працював за фахом, тобто у сільському початковому народному училищі, він був також звільнений від військової повинності допоки працював на такій посаді. Якщо ж випускник семінарії не працював за фахом, він мав прослужити в армії три роки, а потім залишатися в запасі протягом 20 років. Крім посади народного вчителя, випускники семінарій мали право служити також помічниками класних наставників у середніх навчальних закладах. Після успішної роботи на посаді народного учителя в сільському початковому народному училищі впродовж дванадцяти років вони отримували звання „особистого шанованого громадянина”. При влаштуванні на вакансії народних учителів державні стипендіати учительських семінарій мали перевагу

¹ О результатах переводных и выпускных испытаний воспитанников учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 72. – 1883. – 9 арк.- Арк.7.

перед всіма іншими, а стипендіати сільських громад та приватних осіб перед власнокоштними. Державні стипендіати повинні були прослужити на посаді народного учителя щонайменше чотири роки за призначенням попечителя учбового округу. Ті ж державні стипендіати, які не бажали працювати народними учителями в сільських початкових народних училищах вказане число років, могли бути звільнені від даного обов'язку за умови, що вони повернуть всю суму, що була видана їм у вигляді стипендій впродовж їх навчання в учительській семінарії (см. додаток В)¹.

Семінаристам, що були розподілені за місцем роботи на учительські місця в початкових сільських народних училищах, гроші, що були витрачені на дорогу поверталися державою².

Враховуючи умови, за якими повинні були навчатися державні стипендіати (державні стипендіати повинні були мати з основних предметів відмінні оцінки, а з решти предметів – хороші оцінки), загальний рівень успішності випускників семінарій був досить високий. Наприклад, в 1896 році Коростишівську семінарію закінчило 16 семінаристів, що навчалися за державні кошти. Середній вік випускників – 19-21 рік, з 16 семінаристів лише один мав задовільні оцінки з усіх предметів, шестеро навчалися на добре й відмінно, а решта мали високі оцінки з таких предметів: Закон Божий, педагогіка, російська мова, церковнослов'янська мова, математика, історія, географія, природознавство, співи, чистописання, практика викладання, гімнастика³.

¹Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк. – Арк.12.

²Об исходатайствовании прогонных денег окончившим курс учения в учительских институтах и семинариях при назначении их на учительские места. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 26. – 1894. – 36 арк. – Арк.32.

³С документами казеннокоштных воспитанников учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 220. – Спр. 98. – 1896. – 82 арк. – Арк.30.

Будь-які навчальні заклади вирізняються не навчальними програмами та інструкціями, а, перш за все, висококваліфікованим педагогічним складом. Особливо такі вимоги стосувалися учительських семінарій, де наставники (так офіційно називалися викладачі учительських семінарій) повинні були сформувати професійно-педагогічну спрямованість майбутніх учителів народних шкіл. Всі якості та прийоми навчання наставників учительських семінарій вихованці запам'ятовували і переносили в училища, на свою практичну діяльність.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в учительських семінаріях та народних школах не вистачало висококваліфікованих викладацьких кадрів. Викладачі учительських семінарій досить часто змінювалися через доволі низьку заробітну платню, що було однією з причин низького освітнього рівня семінарій. Кількість викладачів, що працювали в семінарії складала шість чоловік, один з яких був директор семінарії, законовчитель і чотири наставники. Кількість годин на ставку коливалася від 22 до 18 уроків у викладачів, 15 уроків у законоучителя та 7 уроків у директора семінарії та залежала від звання викладача¹.

Наставники учительських семінарій отримували 1200 рублів платні на рік і державну квартиру. Порівняно з платнею учителя гімназії, котрий отримував 750 рублів, або, після п'ятирічного стажу – 900 рублів за 12 уроків, без квартири, – платня наставника семінарії здавалася пристойною. Насправді ж заробітна платня наставників семінарій була на порядок нижче утримання учителів гімназій: у наставників учительських семінарій не 12 уроків, а значно більше – у наставника російської мови – 21 урок, включаючи практичні

¹О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДДАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.3.

уроки в початковому училищі; математики – 16, географії та природознавства – 15. В деяких семінаріях ті самі наставники викладали ще правопис, малювання та креслення. Крім уроків, кожен наставник виконував виховні функції, тобто два рази на тиждень, а в неділю щодвятижні, вони повинні були добу чергувати в семінарії, якщо при ній був гуртожиток; якщо ж гуртожитку не було – впродовж уроків відвідувати квартири та брати активну участь в житті вихованців семінарії, особливо своєї групи безоплатно. Крім того, кожен з наставників семінарії завідував: один – учительською бібліотекою, інший – учнівською бібліотекою, третій – складом підручників, а ще один – був секретарем педагогічної ради. Потрібно додати, що наставники семінарій не мали вихідних на свята та під час канікул. В цей час вони повинні були чергувати в семінарії при учнях, що залишилися в семінарії, відвідувати засідання педагогічної ради, спостерігати за ходом ремонтних робіт в приміщеннях семінарії. Із цього видно, що становище наставників учительських семінарій було значно гіршим, ніж становище учителів гімназій¹.

Викладачі семінарій отримували в рік від 2000 рублів – директор семінарії, і до 500 рублів – вчителі співів, креслення та природознавства, з цих коштів приблизно 40% складали „столові” гроші. В 1906 році Міністерство народної освіти прийняло рішення про надання учителям, що працюють в учительських семінаріях надбавки до заробітної плати у розмірі 20% від її розміру. Однак, таку надбавку мали право отримувати лише штатні працівники, тобто учителі співів, рукоділля та гімнастики її не отримували оскільки були вільнонайманими працівниками. Крім того, Міністерство народної освіти наказувало керівникам семінарії повідомляти

¹Руднев Я. И. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. И. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 129-168. – С.129.

про будь-які зміни у кадровому складі негайно з тим, щоб вчасно внести корективи щодо виплат 20% надбавки¹.

Кошти утримання кадрового складу Коростишівської семінарії подано в таблиці 2.9.

Такі само відомості по Дедеркальській учительській семінарії подано в таблиці 2.10.

З таблиць 2.9 і 2.10 видно, що директори семінарій подавали у списках тих, що повинні отримати надбавки до заробітної плати усіх учителів, що працювали в семінаріях, тобто в це число входили і вчителі співів та креслення.

Для порівняння фінансового статусу викладачів семінарії і вчителів народних шкіл порівняємо їх заробітну плату: зарплата учителя школи складала 300 рублів, що в три рази менше, ніж отримували вчителі семінарії².

Кадрове забезпечення професійної підготовки вчителів в учительських семінаріях відбувалося з двох позицій: в семінаріях працювали викладачі, що безпосередньо викладали семінаристам і вчителі, які працювали при семінарських школах – керівники практичної підготовки семінаристів. Завдяки позитивному відношенню керівництва семінарії до роботи вчителів при її школах, підбір таких учителів вівся досить ретельно.

¹20% прибавка к содержанию педагогического персонала учительского института, семинарий и городских училищ. – Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 45. – 1906. – 14 арк. – Арк.7.

²Заключение, положение, инструкции, планы и программы учительских семинарий, составленные комиссией по преобразованию учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 151. – 1886. – 183 арк. – Арк.3.

Таблиця 2.9.

Список працівників Коростишівської семінарії та їх заробітна платня з 20% надбавкою в 1906 році¹

№ по порядку	Найменування осіб, що не отримують пенсій	Річний оклад утримання	Річна 20% прибавка
1.	Директор семінарії Михайло Кудрицький	2000	400
2.	Законоучитель священик Микола Ганицький	1320	264
	Наставники		
3.	Російської та славянської мови Дмитро Савицький	1200	240
4.	Математики та природознавства Олексій Карпенко	1200	240
5.	Історії та географії Петро Турченко	1200	240
6.	Учитель креслення й чистописання Василь Маковський	500	100
7.	Учитель співів Іоакім Парфілов Учителя двокласного при семінарії училища	500	100

¹Именной список лиц, служащих в учительском институте, семинариях и народных училищах, коим причитается 20% прибавка к жалованию. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 45а. – 1906. – 415 арк. – Арк.316.

8.	Йосиф Костирь	450	90
9.	Іван Балюра	450	90
Усього		8820	1764

Учительські семінарії прагнули запрошувати в семінарські школи найкращих учителів. В 70-ті роки ХІХ століття, коли вчителі початкової школи отримували від 80 до 240 рублів в рік, за штатами учительських семінарій заробітна платня учителя семінарської початкової школи визначалася в 450 рублів¹.

Хоча режим роботи й становище учительських семінарій і шкіл при них не створювали задовільних умов для роботи учителів (погане приміщення, перевантаження класів дітьми, обов'язкові для вчителів семінарської школи уроки з праці й чергування в семінарії), проте у більшості з них працювали досвідчені викладачі з великим стажем, добре обізнані у своїй справі.

Таблиця 2.10

Список працівників Дедеркальської семінарії та їх заробітна платня в 1906 році²

№	Найменування осіб	Належить до сплати	Належить в

¹Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России / А. Арсеньев // Советская педагогика. – 1938. – № 9. – С. 91–109. – С.101.

²Именной список лиц, служащих в учительском институте, семинариях и народных училищах, коим причитается 20% прибавка к жалованию. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 45а. – 1906. – 415 арк. – Арк.295.

		В рік зарплат ні	В рік столових	Усього	рік 20% прибавки до утримання
1.	Законоучителю священнику Андроніку Міхалевичу Йому ж по двокласному училищу	650 100	550 -	1200 100	240 20
2.	Наставнику математики Кол. Сов. Михайлу Яворському	650	550	1200	240
3.	Наставнику історії й географії Кол. Сов. Костянтину Маневичу	650	550		240
4.	Наставнику російської мови Павлу	650	550	1200	240
5.	Воскресенському Учителю чистописання й малювання Андроніку Лазарчуку	300	200	1200	100
6.	Учителю співів Матвію Луковському	300	200	500	100
7.	Учителю другого класу двокласного початкового при семінарії училища Павлішину Георгію	450	-	500	90
8.	Учителю першого класу двокласного початкового при семінарії училища Петру Бойко	450	-	-	90

Особливо слід відзначити, що вчителі співів в учительських семінаріях не користувалися належною повагою, хоча важливість даного предмету не раз зазначалася в рекомендаціях Міністерства народної освіти й в періодичній педагогічній пресі. Наставник співів стояв нижче всіх решти наставників за відзнаками пошани. Йому не давали прав державної служби й призначили платню у розмірі 300 рублів. В деяких семінаріях наставники співів не були навіть зараховані до штату співробітників, а були вільнонайманими працівниками. Для утримання його на місці роботи йому дозволялося викладати уроки гімнастики¹.

Загалом, можна сказати, що держава економила деякі кошти за рахунок учительських семінарій, тому що для декількох предметів не існувало окремої вакансії в учительських семінаріях. Для таких предметів як креслення, співи, малювання, гімнастика державою не передбачалося окремих вчителів. Ці предмети розподіляли між собою ті викладачі, які вже мали навантаження в семінарії.

Плинність кадрового складу, яка відбувалася за рахунок недостатнього рівня забезпечення наставників учительських семінарій та інших, зазначених вище причин, можна помітити впродовж всього терміну існування учительських семінарій як навчальних закладів. Викладачі переходили з одної семінарії в іншу, з семінарії у школу або в гімназію².

Таким чином, кадрове забезпечення вчительських семінарій України визначало рівень професійно-педагогічної

¹Руднев Я. И. Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях / Я. И. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 129–168. – С.163.

²Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1912 год. – К., 1913. – 564 с.

підготовки майбутніх учителів народних шкіл. Проте наше дослідження доводить, що викладацький склад семінарій не був почасти достатньо кваліфікованим, а за своїм статусом викладачі семінарій знаходилися навіть нижче, аніж вчителі гімназій, що не сприяло ефективній професійній підготовці вчителів народних шкіл в семінаріях України.

2.3. Зміст освіти в учительських семінаріях України др. пол. XIX – початку XX століття

Як зазначалося у п. 2.2., учительські семінарії України другої половини XIX – початку XX століття були спрямовані на підготовку вчителя, який би відповідав тодішньому соціальному замовленню і надавав учням елементарні знання, володіючи базовими навичками методики викладання і фрагментарними педагогічними вміннями. Однак навіть не надто завищені вимоги до кваліфікації та знань майбутнього вчителя народної школи вимагали відповідного насичення змісту освіти в учительських семінаріях.

Порівняно із загальноосвітньою, професійна підготовка майбутніх учителів була до деякої міри кращою. В семінаріях викладався курс педагогіки, який включав в себе й історію педагогіки. Семінаристів також навчали елементам методики викладання та теорії виховання; принципам та методам навчання; формували у них необхідність врахування психолого-педагогічних особливостей дитини при викладанні предметів, дотримання певних правил поведінки щодо учня. Особлива увага зверталася на вивчення зарубіжної педагогіки, насамперед, німецької – теорій Й.Песталоцці, Ф.Фребеля, А.Дістервега. Аналіз архівних джерел свідчить, що при вивченні курсу педагогіки досить велика увага з боку викладачів приділялася засвоєнню майбутніми вчителями

принципів навчання. В програмах з педагогіки і методичних рекомендаціях викладачів, що складали ці програми, можна знайти майже всі принципи навчання, відомі у сьогоденні:

– **принцип природовідповідності організації навчання** („Навчайте відповідно до природи”; „Враховуйте природні ступені людського розвитку; застосовуйте фізичну та розумову діяльність учня, ігри, цікавість дитини, її фантазію та здібність до спостереження; використовуйте такі предмети занять як казки, біографії, дивовижні риси відомих осіб та біблійські історії”; „Виховуйте в учнях уявлення, думки та прагнення вихованої людини, справжнього громадянина своєї батьківщини¹”).

– **принцип наступності і перспективності** („Починайте викладання з тієї точки, на якій знаходиться учень; виявіть в якому стані знання учня до початку викладання, уникайте переучування, але застосовуйте поступовість та неперервність занять; навчайте якомога менше, але ґрунтовно; повторюйте предмет при навчанні; уникайте змішаних понять і не робіть готових висновків за учня²”).

– **принцип систематичності навчання** („Переходьте від близького до далекого, від легкого до складного, від відомого до невідомого; навчайте елементарним, а не науковим або догматичним способом”; „Намагайтесь досягти того, щоб учні пам’ятали все, чому навчилися; повторюйте попередній матеріал, обговорюйте зміст приказок, пісень і віршів, розвивайте пам’ять у дітей³”).

– **принцип наочності** („Потрібно навчати наочно; це правило є основою будь-якого навчання дітей та юнаків; починайте викладання предмета з факту, а не з принципу⁴”).

¹С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.32.

² Там само

³ Там само – Арк.33

⁴ Там само

– **принципи доступності** („Не навчайте того, що учень не може зрозуміти (політиці); істина, що заучена, але не зрозуміла, є шкідливою; бадьорість та бажання вчитися є ознакою розуміння; лінощі та апатія народжуються через нерозуміння справи ... Викладайте доступно, так, щоб учень міг сам розповісти те, чому навчився¹”).

– **принцип індивідуалізації і диференціації навчання** („Беріть до уваги особистість учня, його індивідуальні особливості; зберігайте природжені здібності та обдарування учнів²”).

Окрім принципів навчання, від семінаристів вимагалось враховувати вікові та психологічні особливості розвитку дитини при навчанні у початкових народних училищах: „Беріть до уваги знання людської природи взагалі та природи учня зокрема; психологічні особливості дитячої та юнацької природи ... Навчання повинно відповідати тому ступеню розвитку, на якому знаходиться учень у даний час; не вчіть нічого передчасно; вивчення напам'ять шкідливо; виховуйте інтерес до знання науки та істини ... Розвивайте силу мислення, дар слова та увагу при елементарному навчанні; дотримуйтеся багатогранності у викладанні; елементарне навчання повинно носити характер єдності, а також повинно викладатися одним учителем³”).

„Кошти для заснування народних шкіл – двоякого роду: одні – матеріальні, представником яких є гроші, інші – духовні, представником яких є сама людина, і в цьому випадку – наставник, учитель⁴”.

¹ С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.34.

² Там само

³ Там само

⁴ Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – 1988. – 492 с. – С.76.

У періодичній пресі того часу іноді з'являлися статті, що стосувалися деяких аспектів організації навчального процесу, наприклад, розкладу занять. В училищах складали розклад занять за принципом – від складніших предметів до простіших. Наприклад, математика була складнішим предметом і мала включатися у розклад першим уроком, а співи як простіший предмет – ставився останнім. Такий розподіл предметів за ступенем їх складності викликав неоднозначну оцінку. Деякі автори вважали, що не можна робити оцінку складності предмета так категорично тому, що для деяких дітей математика може бути простішим предметом, ніж співи, і навпаки. Крім того, особливу увагу звертали на стиль поведінки та одягу вчителя, посилаючись знову-таки на асоціативне сприймання дитини – чим більш приємне враження учня про вчителя, тим охочіше він вчиться¹.

Деякі педагоги в своїх статтях в періодичній пресі звертали увагу громадськості на важливість глибшого вивчення окремих предметів, таких як, наприклад, математика та природознавство. Вони зазначали, що майбутній народний учитель повинен був володіти ними повною мірою для того, щоб бути спроможним викладати їх у школі. Щодо природознавства, то важливо було навчити дітей прислухатися до природи, вміти спостерігати за нею, помічаючи буденні явища природного середовища².

Курс навчання в учительських семінаріях тривав три роки і був занадто коротким для того, щоб надати семінаристам достатню загальноосвітню та спеціальну підготовку. Основним завданням учительських семінарій було релігійне виховання,

¹Ф. М. О расписании ежедневных уроков в наших учебных заведениях / Ф. М. // Вестник воспитания. – 1894. – № 5. – С. 58–80. – С.77.

²Руднев Я. И. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. И. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 129–168. – С.163.

що сприяло формуванню особистості народного учителя в дусі покірності та відданості престолу та церкві. Так, „Правилами для вступників у Коростишівську учительську семінарію і тих, хто навчається в ній”, опублікованими в 1882р., передбачалося дисциплінарне покарання аж до виключення з навчального закладу тих, хто нехтує виконанням релігійних обов’язків¹. Однак учні часто порушували цей параграф, завдаючи чимало клопоту начальству. Зокрема, у звіті за 1876 р. директор цієї семінарії відзначав занепад релігійних почуттів учнів, зауважуючи при цьому, що це привноситься здебільшого дітьми церковнослужителів². У 1900 р., наприклад, за постановою педагогічної ради учительської семінарії чотирьом вихованцям було знижено оцінку з поведінки за ухилення від богослужіння. Такі заходи покарання вживалися часто. Ще в 1875 р. було затверджено „Інструкцію учительським семінаріям Міністерства народної освіти”, де особлива увага приділялася вихованню майбутніх учителів у дусі відданості престолу і церкві³.

Оцінюючи зміст освіти у вчительських семінаріях досліджуваного періоду, ми виділяємо в ньому такі змістові блоки:

- 1) суспільно-духовний: богослов’я, священна історія, катехідик, вітчизняна історія;
- 2) мовний: російська й церковнослов’янська мови;
- 3) природничий: географія, природознавство, математика;

¹Правила для поступающих в Коростышевскую учительскую семинарию и для учащихся в ней. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 75. – 1882. – 13 арк. – Арк.11.

²Годичные отчеты о состоянии Коростышевской учительской семинарии с 1870 по 1881 год включительно. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 4. – 1870–1881. – 163 арк. – Арк. 66-67.

³Поліщук М. С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 54–60. – С.59.

4) спеціальний: історія педагогіки, методика початкового навчання (рис. 2.2.)

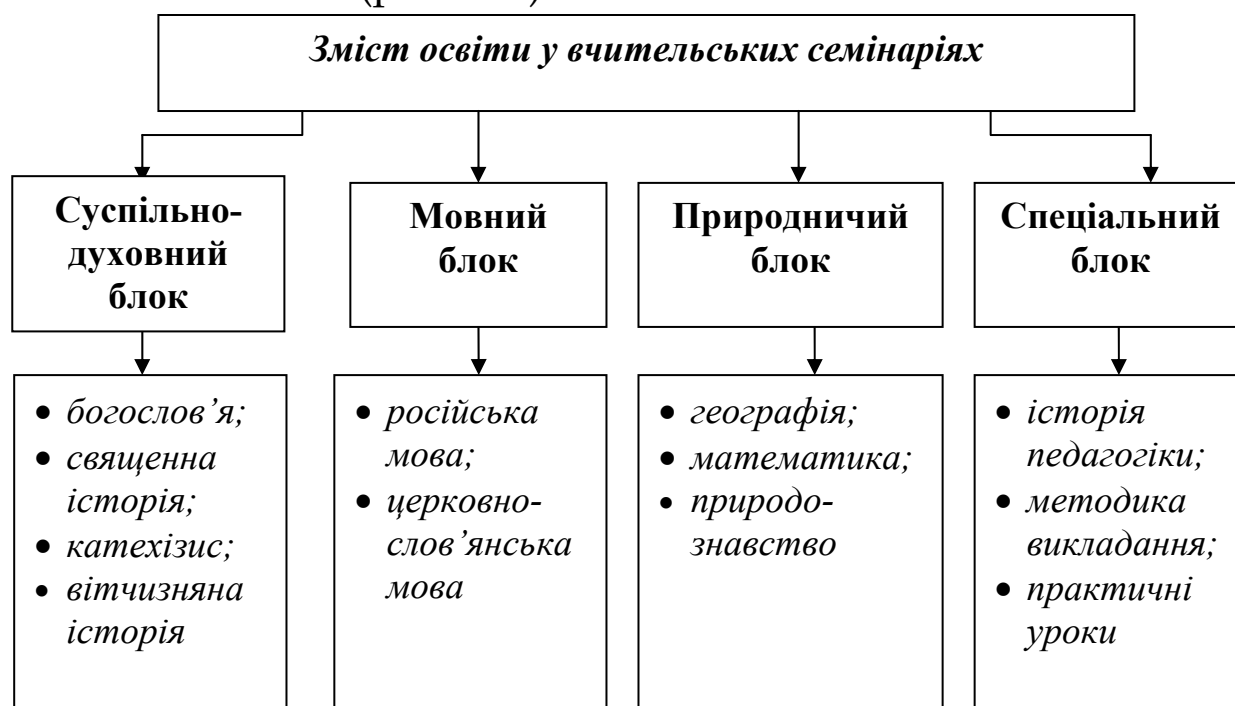

Рис. 2.2. Структурні компоненти змісту освіти в учительських семінаріях України в другій половині XIX – на початку XX століття

Серед предметів, які вивчалися семінаристами в 1878 – 1879 навчальному році були: російська мова, церковно-словянська мова, історія, арифметика, геометрія, вчення про богослужіння, катахізис, священна історія, вітчизняна історія, географія, природознавство, історія педагогіки та методика початкового навчання. Навчальні програми з усіх цих предметів склалися наставниками та викладачами семінарій. Викладач предмету „Закон Божий” складав програми з трьох предметів: з „Закону Божого”, катахізису та з священної історії. Він також брав участь у складанні навчальної програми з вітчизняної історії. Учительські семінарії забезпечувалися деякими педагогічними журналами та посібниками: „Народна школа”, „Сімейні вечори”, збірник дитячих одноголосних пісень та танцювальних ігор, шкільна гімнастика, карта священної історії. Така навчально-методична література

допомагала викладачам у створенні навчальних програм з предметів, що вивчалися в семінарії¹.

Щодо священної історії, то цей предмет являв собою фактичне вивчення Біблії; програму з цього предмета було розроблено таким чином, щоб охопити всі головні події, пов'язані зі Святим Письмом. Програма з вітчизняної історії включала в себе вивчення семінаристами всіх основних фактів з історії розвитку держави, починаючи з часів Петра I й до правління Миколи I. Всі чотири навчальні дисципліни, а саме: богослов'я, катахидік, священна історія та вітчизняна історія викладалися семінаристам в дусі найвищого боголюбства та шанування духовних цінностей².

Щодо природничих наук, а саме, географії, природознавства й математики, ці предмети викладалися з першого по останній роки навчання й охоплювали досить великий обсяг матеріалу. Програма з географії була побудована таким чином, щоб дати майбутньому народному учителю загальне поняття про будову землі. В старших класах матеріал викладався більш предметно, але був побудований лише на європейській географії. Цією частиною світу обмежувались географічні уявлення семінаристів. В цей же курс входили й елементарні поняття з астрономії: календар руху планет, руху місяця й т.і.

Програма з природознавства складалася, як і всі решта програм, на весь термін навчання, тобто на три роки. В першому класі учням давалися лише елементарні поняття про землю, воду та рослини. В другому та третьому класі семінаристи вивчали такі розділи, як анатомія та фізіологія

¹О *высылках* Департаментом Народного Просвещения книг и журналов в учительские семинарии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 18. – 1875. – 64 арк. – Арк.8.

²С *утверждением* программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк.

людини, фізика, ботаніка, світло, гідростатика, електрика та ін. Крім того, в третьому класі в навчання вводився такий розділ предмету, як „про викладання...”, тобто методика викладання¹.

Щодо історії педагогіки, то навчальна програма з цього предмету ґрунтувалася на вченнях стародавніх вчених та досвіді сучасних (для того часу) німецьких педагогів через брак теорії й розвитку вітчизняної педагогіки (див додаток А). Слід зазначити також, що згідно з цією програмою, семінаристи виховувались як перші ініціатори загального навчання, тобто вони, як народні учителі, самі повинні були залучати широкі маси населення до отримання освіти.

Проте, як свідчить аналіз, зміст освіти у вчительських семінаріях України другої половини ХІХ – початку ХХ століття міг бути певним чином трансформований залежно від реальних умов (кадрових, наприклад) тієї чи іншої семінарії. Так, виходячи з розкладу Острозької та Коростишівської учительських семінарій², деякі навчальні курси із складових обов’язково передбачуваних предметів стали самостійними навчальними дисциплінами. Також циркулярним розпорядженням Міністерства народної освіти 22 вересня 1879 року вважалося необхідним вказувати у свідоцтвах вихованців, що закінчили курс навчання в семінарії відмітки про успіхи вихованців з співів³. Зокрема, успіхи вихованців з математики також відзначалися з трьох предметів: арифметики, геометрії та землеметрії. Це свідчить про відносну автономність змісту освіти в учительських семінаріях, що детермінувалася

¹С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.38.

²О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.20.

³Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк. – Арк.10.

регіональними вимогами, спрямовану на формування всебічно розвиненої особистості вчителя народної школи в досліджуваний період. Тим паче, що прогресивні громадсько-педагогічні концепції того часу вимагали переорієнтувати зміст професійної підготовки вчителя з обмеженого релігією, мовними та природничими елементарними знаннями на широке коло загальноосвітніх дисциплін.

Зміст професійної підготовки вчителів для народних шкіл визначався також віковими й індивідуальними особливостями семінаристів. Так, до вступних іспитів у вчительські семінарії допускалися діти віком від 14 років, молоді люди 18-21 року, а також дорослі. Закінчивши вчительську семінарію, 18-річний вчитель народної школи, безперечно, не міг вважатися соціально і професійно досвіченим¹.

Серед предметів, що викладались у Коростишівській семінарії, були Закон Божий, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, геометрія, російська і загальна історія, російська і загальна географія, природознавство, письмо, малювання, основи педагогіки, гімнастика, співи та практичні заняття у школі. До розкладу занять семінарії було включено тільки основні предмети, які майбутні народні вчителі самі й мали викладати в народних школах. Про те, щоб розвивати їх всебічно, не йшлося. Наприклад, такий навчальний предмет як іноземні мови у розкладі учительської семінарії був відсутній, що, на нашу думку, доводить намір Міністерства народної освіти сформувати в майбутніх народних учителях лише елементарну освіченість, а не всебічно розвинену особистість².

Семінаристи навчалися шість днів на тиждень; навчальний процес тривав з 9.00 до 14.20. Вони мали по шість

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1-44. – С.25.

² Там само – Арк.19.

уроків щодня, при чому перші три уроки тривали по 55 хвилин з перервою в 5 хвилин після кожного уроку, а після третього уроку всі три класи мали урок гімнастики, який тривав 25 хвилин. Після уроку гімнастики було ще два уроки по 55 хвилин. Варто зазначити, що деякі предмети в розкладі, наприклад, Острозької учительської семінарії відсутні, хоча в архівних документах збереглися програми з цих предметів. Це тим більш цікаво, що йдеться про навчальні дисципліни, офіційно не передбачені в змісті підготовки народних учителів. Так, космографія не була вказана в розкладі занять даної семінарії, але програма викладання космографії в III класі Острозької семінарії збереглася¹. Цей факт дає можливість припустити, що окрім основного розкладу предметів, у семінарії були ще й факультативні, які семінаристи відвідували за власним бажанням після 14.20, тобто після шести обов'язкових уроків².

Розклади уроків семінарій частково різнилися між собою. Візьмемо для порівняння Острозьку та Коростишівську учительські семінарії. В першому класі Коростишівської учительської семінарії вивчалися такі предмети: російська мова та Закон Божий (4 рази на тиждень); математика – арифметика та геометрія (щодня); історія, слов'янська мова, правопис та гімнастика (2 рази на тиждень), причому гімнастика завжди стояла останнім уроком; природознавство (1 раз на тиждень); географія та співи (3 рази на тиждень). В другому класі додавався урок педагогіки (2 рази на тиждень) за рахунок математики (5 разів на тиждень) та географії (її стало на один урок менше); співів також стало на один урок менше, але додався один додатковий урок природознавства. В третьому

¹О *выпуске* книг и учебных пособий для учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 57. – 1884. – 36 арк. – Арк.6

²О *распределении* учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.3.

класі семінаристи щодня мали практичний урок та три рази на тиждень урок педагогіки. Решта предметів, окрім правопису залишилися незмінними, хоча й зазнали певних скорочень у годинах (див. таб. 2.11, 2.12).

Загалом перелік предметів семінаристів Острозької і Коростишівської семінарії не набагато відрізнялися. Різниця була в назві одного з предметів – в одній семінарії він називався „слов'янська мова”, а в іншій – „церковнослов'янська мова”, але йдеться про один і той самий предмет. В архівному документі, що містить в собі перелік предметів „Інструкції для учительських семінарій” існував предмет „слов'янська мова”, але в пояснювальній записці директор Коростишівської семінарії називає цей предмет „церковнослов'янська мова”¹.

У розклад Острозької вчительської семінарії було введено також креслення, яке проводилося в усіх класах двічі на тиждень, але II і III-й класи об'єднувалися при проведенні цього уроку. Щодо навчальних планів, то різниця між даними двома семінаріями була досить помітною. В першому класі Острозької учительської семінарії вивчалися: російська мова, математика – арифметика та геометрія – та Закон Божий (5 разів на тиждень); церковнослов'янська мова (4 рази на тиждень); географія (3 рази на тиждень); історія, співи, креслення та чистописання (2 рази на тиждень). Природознавство не вивчалось у першому класі. Гімнастика, як зазначалося раніше, проводилася щодня по 25 хвилин у всіх класах спільно. Порівнюючи розклади занять перших класів двох семінарій, можна побачити значні відмінності в навантаженні семінаристів Коростишівської семінарії (див. таб. 2.11, 2.12).

¹С распределением учебных часов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 109. – 1882. – 32 арк. – Арк.23.

Таблиця 2.11.

Розклад уроків Острозької учительської семінарії 1884/5 навчальний рік¹

День	Кл.	9 – 9ч. 55	10 – 10ч. 55	11 – 11ч. 55	11ч. 55 – 12ч. 20	12ч. 20 – 1ч. 15	1ч. 20 – 2ч. 20
Понеділок	I	Арифметика	Географія	Російська мова	Гімнастика	Історія	Співи
	II	Закон Божий	Арифметика	Геометрія		Співи	Російська мова
	III	Географія	Практичний урок	Співи		Російська мова	Історія
Вівторок	I	Арифметика	Церковнослов. м.	Закон Божий		Російська мова	Креслення
	II	Закон Божий	Арифметика	Географія		Історія	Чистописання
	III	Педагогіка	Закон Божий	Практичний урок		Природознавство	Російська мова
Середа	I	Церковнослов. м.	Закон Божий	Географія		Креслення	Російська мова
	II	Педагогіка	Церковнослов. м.	Російська мова		Історія	Церковнослов. м.
	III	Геометрія	Арифметика	Практичний урок		Церковнослов. м.	Історія

¹О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.7.

Четвер	I	Закон Божий	Церковнослов. м.	Географія		Російська мова	Співи
	II	Арифметика	Педагогіка	Геометрія		Співи	Чистописання
	III	Географія	Практичний урок	Співи		Природознавство	Російська мова
П'ятниця	I	Арифметика	Геометрія	Закон Божий		Історія	Чистописання
	II	Закон Божий	Російська мова	Географія		Російська мова	Креслення
	III	Педагогіка	Закон Божий	Практичний урок		Геометрія	
Субота	I	Арифметика	Церковнослов. м.	Закон Божий		Російська мова	Чистописання
	II	Церковнослов. м.	Церковнослов. м.	Російська мова		Історія	Креслення
	III	Педагогіка	Арифметика	Практичний урок		Природознавство	

Таблиця 2.12.

Розклад уроків Коростишівської учительської семінарії 1885/6 навчальний рік¹

День Клас	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
I клас	Російська мова Арифметика Історія Природо- знавство Співи	Історія Російська мова Геометрія Слов'янська мова Гімнастика	Географія Арифметика Російська мова Закон Божий Чистописання	Історія Співи Закон Божий Чистописання Арифметика	Російська мова Географія Арифметика Закон Божий Співи	Слов'янська мова Гімнастика Географія Закон Божий Геометрія
II клас	Історія Російська мова Арифметика Географія Слов'янська мова	Арифметика Педагогіка Історія Співи Чистописання	Геометрія Російська мова Закон Божий Співи Слов'янська мова	Арифметика Географія Природо- знавство Закон Божий Гімнастика	Гімнастика Російська мова Закон Божий Історія Геометрія	Закон Божий Російська мова Педагогіка Природо- знавство Чистописання

¹ *О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.10.

ІІІ клас	Арифметика Історія Практичний урок Російська мова Гімнастика	Російська мова Геометрія Практичний урок Географія Співи	Закон Божий Історія Практичний урок Природо- знавство Слов'янська мова	Закон Божий Педагогіка Практичний урок Слов'янська мова Російська мова	Педагогіка Арифметика Практичний урок Закон Божий Природо- знавство	Геометрія Педагогіка Практичний урок Географія Співи

Для переходу з одного класу в інший семінаристи повинні були складати перевідні іспити. Вихованці, що закінчували I клас за умовами переведення до II-го класу відрізнялися лише кількістю необхідних екзаменів: вони повинні були складати на один екзамен менше – 9, семінаристи ж II класу, так само, як і випускники складали по 10 екзаменів у кінці року. До переліку екзаменів входили: математика (письмово та усно), російська мова (письмово та усно), історія, природознавство, географія, співи та чистопописання. В другому класі до цього списку додавали ще педагогіку, а в III класі замість чистопописання потрібно було скласти педагогіку усно та письмово¹.

В учительських семінаріях практикувалось також допускати семінаристів, які не склали успішно перевідні іспити, до перескладання екзаменів з даних предметів, але таке відбувалось нечасто, тобто як виключення шляхом клопотання педагогічної ради та директора семінарії до попечителя учбового округу. Таке клопотання подавалось, якщо семінарист виявляв зразкову поведінку, старанність, працьовитість і подавав надії на принесення користі своєму народові як народний учитель². Такі перескладання іспитів призначалися лише в першому та другому класах; в третьому класі перескладання не призначалися³.

Зміст навчальних предметів, що вивчалися у семінаріях, був насичений великою кількістю фактичного матеріалу, майже не зв'язаного між собою, засвоїти який можна було методом простого запам'ятовування, а здебільшого зазубрювання. Крім того, через зміни у навчальних програмах

¹С расписаниями экзаменов и уроков в учительских семинариях и городских училищах. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 60. – 1893. – 22 арк. – Арк.9.

²О разрешении учительским семинариям допускать воспитанников к передержке экзаменов. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 46. – Спр. 64. – 1877. – 13 арк. – Арк.7.

³ Там само – Арк.10.

у семінаристів не вистачало часу на те, щоб займатися самоосвітою, а щодо вільного часу, то його майже не було¹.

У визначенні системи навчальних практик учительські семінарії спиралися на великий досвід ремісничого учнівства і використовували набутий доробок досить ретельно: спочатку спостереження зразків роботи проведення уроків досвідченими вчителями, потім пробне проведення уроків під керівництвом вчителя і лише після цього – самостійна практика. Відповідно до цього учительські семінарії в передостанньому класі запроваджували обов'язкове відвідування вихованцями уроків досвідченого учителя, з першого півріччя випускного класу починалися пробні уроки і тільки з другого півріччя – самостійна практична робота самих вихованців².

Спостереження за зразками уроків мало починатися із загального знайомства зі справою (який порядок у школі, які уроки проводяться, які виховні засоби застосовує учитель на уроці) і лише після цього вихованці переходили до вивчення окремих питань викладання предметів.

Самостійна практика вихованців починалася з епізодичної допомоги вчителю. В другому півріччі передостаннього класу семінарії під час чергування у школі вихованці брали участь у спостереженнях за самостійною роботою молодших учнів, в перевірці їх письмових робіт, в підготовці уроків з окремими учнями.

¹О введении обучения садоводству в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 100. – 1881. – 10 арк. – Арк.6.

²Нейфельд А. Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений / А. Нейфельд // Вестник воспитания. – 1891. – № 2. – С. 39–67. – С.43.; Степанюк О. Практична підготовка вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) / О. Степанюк // Рідна школа. – 2004. – № 5. – С. 66–69. – С.59.

Закінчувалася педагогічна практика самостійним поданням уроків вихованцями та виконанням усіх обов'язків учителя впродовж цілого дня.

Така послідовність переходу від спостереження до практичної роботи в загальній системі практики, від загальних спостережень до ретельного вивчення деталей, від виконання найпростіших елементів педагогічної роботи до виконання всього обсягу практичної діяльності, включаючи в кожний наступний крок досвід, вміння та навички, здобуті завдяки ретельному виконанню попередніх умов, являла собою найкращий приклад застосування теоретичних знань на практиці.

Учительські семінарії виконували всі вищезазначені умови ретельно: практика розпочиналася в другій половині курсу навчання; одночасно з проходженням практики вивчалася педагогіка та методика, забезпечувалося постійне керівництво практикою з боку досвідчених педагогів¹.

На педагогічну практику в учительських семінаріях відводилося небагато часу. Так, вихованці II класу семінарії, в групах по 2-3 учні, впродовж другого півріччя по черзі відвідували уроки вчителя початкового училища, при цьому на кожного вихованця приходилося 10-12 днів перебування у школі. Ці відвідування мали на меті накопичення практичного матеріалу до уроків з дидактики та методики, вивчення яких також починалося з другого півріччя II класу; одночасно семінаристи готувалися до проведення самостійної роботи у школі.

Кожна група семінаристів відвідувала школу два-три дні з тим, щоб не відриватися на довгий час від поточних класних занять у семінарії і щоб усі вихованці по черзі встигли

¹Нейфельд А. Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений / А. Нейфельд // Вестник воспитания. – 1891. – № 2. – С. 39-67. – С.48.

отримати практичні спостереження до уроків дидактики й методики. За весь час відвідування початкової школи групами вихованців у семінарії продовжувалися звичайні класні заняття з іншим складом класу. Вихованці, котрі відвідували початкову школу, не звільнялися від післяобідніх уроків в семінарії, а ввечері займалися підготовкою до уроків нарівні зі своїми товаришами та виконували усі письмові роботи. Все, що було пояснено у класі наставниками, вони дізнавалися від товаришів¹.

Вихованці III класу подавали пробні уроки в початковому училищі. На пробні уроки відводилося 6 годин на тиждень, у тому числі: 2 години на російську та церковнослов'янську мови, 1 година – на пояснювальне читання статей історичного, географічного та природно-історичного змісту, 2 години – на арифметику, 1 година – на правопис та співи. Кожен вихованець семінарії за весь рік повинен був дати самостійно 5-6 пробних уроків, бути присутнім та брати участь в розборі 150-200 уроків, проведених іншими вихованцями семінарії.

Щотижнево двоє вихованців III класу семінарії несли чергування в початковій школі. В їх обов'язки входило: слухати всі уроки учителя, допомагати учителю в проведенні уроків, самостійно проводити уроки з окремими групами учнів початкової школи. Рекомендувалося, щоб черговий вихованець давав уроки через день, а інший день використовував для підготовки уроків, які проводилися в семінарії під час його відсутності. Загальне число уроків обох чергових вихованців за тиждень мало бути не менше 12.

Всього з даного виду практики на кожного вихованця приходилося 2-3 тижні чергування у школі. За цей час він проводив самостійно 15-20 уроків. За всі півтора року практики

¹Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России / А. Арсеньев // Советская педагогика. – 1938. – № 9. – С. 91-109. – С.105.

на кожного семінариста приходилося близько 80 днів безпосереднього перебування у школі, тобто близько 15% із усього часу перебування в учительській семінарії. Протягом цього часу йому потрібно було: бути присутнім на уроках учителя, а також частково допомагати йому впродовж 4 тижнів; прослухати та брати участь в обговоренні 140 – 200 уроків інших вихованців; дати самотійно, в присутності наставника семінарії, учителя початкової школи і всіх вихованців III класу семінарії 5-6 уроків; дати самотійно, в присутності тільки учителя початкової школи, 20-22 уроки¹.

Необхідно відзначити, що вже у семінаріях майбутніх народних учителів навчали не тільки займатися самоосвітою, але й спілкуватися з колегами, ділитися досвідом і результатами роботи: „Необхідно спілкуватися у науковій справі з іншими особами, що мають відношення до цього предмету. Вчитель повинен відчувати покликання і любов до своєї справи і отримувати етичну насолоду від результатів роботи²”.

Перш ніж переходити до проведення власних уроків у школі, семінаристи спостерігали за роботою досвідченого учителя. Такий вид роботи є дуже важливим з точки зору методики й дидактики, коли вихованці семінарії, майбутні вчителі, спостерігають за педагогічними правилами в дії, запам'ятовуючи такі уроки як зразки для своєї власної майбутньої роботи. В. Флєров, директор однієї з учительських семінарій, писав: „Уроки вчителя, його відношення до дітей, його прийоми навчання, підтримання порядку, виховання, самі його манери, за якими спостерігають вихованці, мають на

¹ Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России / А. Арсеньев // Советская педагогика. – 1938. – № 9. – С. 91–109. – С.98.

²С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.58.

них надзвичайний вплив і, стаючи зразками, залишаються у їхній пам'яті на все життя¹”.

Теоретично семінаристи повинні були, вивчаючи дидактику, спостерігати її на уроках досвідченого учителя в початковій школі при семінарії, але на практиці виходило часто так, що коли з дидактики вивчали правила проведення бесід з учнями, то на практиці семінаристам доводилося бути присутніми на екскурсіях. Тому почасти теоретична підготовка семінаристів і їх практична професійна діяльність під час навчальних практик не були узгоджені між собою. Непродуманою була також система завдань з педагогічного спостереження, результати якого фактично не обговорювалися. Тому робота семінаристів обмежувалася лише фіксуванням фактів у щоденниках про те, що проходили учні на уроці: яких учнів опитували, як вони відповідали, поведінка учнів на перерві, проступки учнів та прийняті до них заходи, обов'язки чергового на уроці, зауваження щодо окремих учнів (старанність, лінощі), запізнення та пропуски учнів².

Ще одним суттєвим недоліком в організації навчальної практики в семінарії була фактична відсутність спілкування семінаристів з учнями. тому ми окреслюємо роль семінариса-практиканта в цей час як *статично-споглядальну*, таку, що не сприяла формуванню професійно-педагогічних умінь і навичок, надаючи лише елементарні методичні навички ведення уроків у народній школі. Відомо, що якщо вчитель не сприймає дітей як особистостей, не цікавиться їх інтересами, не спостерігає за їх поведінкою, схильністю до тих чи інших

¹Флеров А. П. К вопросу об организации педагогической подготовки учителей средней школы / А. П. Флеров // Русская школа. – 1909. – № 5-8. – С. 123-146. – С.127.

²Руднев Я. И. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. И. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 129-168. – С.167.

занять, він не відчуває ні любові ні поваги з боку учнів і сам ставиться до викладання як до рутинної роботи.

Аналізовані негаразди навчальної практики є тим більш суттєвими, що впливали на формування у семінаристів уміння створювати у школярів пізнавальний інтерес. Проблема розвитку й активізації пізнавального інтересу стала в той час активно розроблятися в науково-педагогічній теорії.

У періодичній педагогічній пресі кінця XIX століття з'являлися статті, автори яких піднімали проблеми формування пізнавального інтересу і пропонували шляхи вирішення їх. Так, М. Демков визначав чинники, які б сприяли інтересу до навчання. На думку вченого, пізнавальний інтерес був тісно пов'язаний з умінням учителя спрямовувати увагу учнів, постійно володіти аудиторією. Для привернення уваги учнів до навчання зміст пропонованого вчителем матеріалу мав замінити відірвані від навчання уявлення, якими була зайнята свідомість учня, що приходить до школи. Увага учителя мала бути спрямована на те, щоб зробити навчання якомога зрозумілішим і цікавим. У такому випадку використовувалися наочні засоби навчання. Але надмірне захоплення ними, на думку педагогів, також не було продуктивним у досягненні головної мети – знання учнями викладеного матеріалу; тому наочність слід було чергувати з іншими методами, які сприяли заохоченню учнів. У цьому зв'язку посилюється значення особистості вчителя, який спроможний знайти безліч засобів та методів для розвитку пізнавального інтересу своїх учнів. Один і той же метод чи прийом викладання може забезпечувати різні результати у різних викладачів. Тільки той учитель, метою якого є не стільки навчити кожну дитину, скільки виховати в неї любов до навчання, може досягти найкращих результатів¹.

¹Демков М. И. Педагогическая и философская подготовка учителя средних учебных заведений / М. И. Демков // Русская школа. – 1891. – № 2. – С. 57-75. – С.60.

На формування пізнавального інтересу учня, як вважали науковці досліджуваного періоду, серйозний вплив справляли особистісні якості вчителя народної школи. Серед них важливою якістю педагога називалася його комунікабельність, дружелюбність, здатність відповідати на питання, які виникають у школяра протягом усього часу навчання. Задача вчителя – не ігнорувати ці запитання, а ретельно відповідати на них, стимулювати подальший пізнавальний інтерес. Манера, в якій учитель відповідає на запитання, вважали вчені теж є важливою. Занадто тихий, або, навпаки, занадто різкий голос, монотонність, уривчастість у викладенні інформації – це головні недоліки цікавого викладу матеріалу. Зрештою учитель, на думку вчених-педагогів, повинен викладати матеріал так, ніби повідомляє цікаву новину, застосовуючи засоби порівняння, стимулюючи допитливість учнів¹.

Для здійснення цієї мети – підготовки вчителя, який би відповідав усім вище зазначеним вимогам, – у педагогічній науці було окреслено три основні вимоги: потужна теоретична підготовка майбутніх учителів, ознайомлення зі зразковою школою та навчальна практика в ній; власний досвід роботи зі школярами (будучи вихованцями семінарій – під пильним керівництвом наставників, а вступаючи у власне професійне життя – спираючись на теоретичні знання)².

Для забезпечення ефективності навчання у народній школі, вчительські семінарії мали можливість відходити від прописаних міністерських інструкцій. Тому у семінаріях прагнули організувати педагогічне спостереження під час практики та більш тісно пов'язати їх з теоретичними заняттями

¹Демков М. И. Педагогическая и философская подготовка учителя средних учебных заведений / М. И. Демков // Русская школа. – 1891. – № 2. – С. 57–75. – С.63.

²Нейфельд А. Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений / А. Нейфельд // Вестник воспитания. – 1891. – № 2. – С. 39–67. – С.41.

з педагогіки; в період підготовки до самостійних уроків вони ставили вихованців учительської семінарії в ситуації педагогічного спілкування з учнями народної школи. Для організації педагогічної діяльності вихованців семінарії використовувалися: тематичні спостереження за роботою вчителя; підготовка семінаристів за матеріалами уроку, який передбачався для відвідання; організація запису конспектів уроків, що спостерігалися; детальне обговорення результатів відвідання уроків вихованцями. Обговорення, зазвичай, велося у такий спосіб: вихованець звітував про те, що викликало у нього здивування на уроці та які запитання виникли у нього протягом прослуханих уроків, а викладач педагогіки, роз'яснював ці питання та здивування¹.

11 березня 1902 року було видано дійсне Положення про учительські семінарії, згідно якого було вирішено перейти до поступового переведення семінарій з трирічним терміном навчання на чотирирічний. У семінаріях нового типу було введено навчання ручної праці та сільського господарства (див. таб. 2.13).

¹Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России / А. Арсеньев // Советская педагогика. – 1938. – № 9. – С. 91–109. – С.101.

Таблиця 2.13.

**Приблизний тижневий навчальний план з таблицею
уроків для чотирікласних учительських семінарій за
Положенням 1902 року¹**

Назва предметів	Підготов- чий клас	I клас	II клас	III клас	Всього
Закон Божий з церковно- слов'янським читанням	3	3	3	3	12
Російська та церковно-слов'янська мова з коротким курсом словесності й методики	5	5	4	3	17
Педагогіка	-	-	3	3	6
Арифметика й геометрія з методиками викладання цих предметів	5	4	4	4	17
Історія Росії та короткий курс всесвітньої історії	2	2	2	2	8
Російська та загальна географія з методикою викладання	2	2	2	1	7
Природознавство з відомостями про гігієну	3	3	2	2	10
Фізика	2	2	2	-	6
Правопис	2	2	2	-	6
Малювання та креслення	2	2	2	2	8
Ручна праця	4	4	3	3	14
Співи	2	2	2	2	8
Практичні уроки	-	-	-	12	12
Всього	34	34	33	39	140

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44. – С.40.

Не зважаючи на доданий додатково четвертий рік навчання за Положенням 1902 року, на зміст освіти у вчительських семінаріях це фактично не вплинуло, про що може свідчити порівняння таблиць 2.11, 2.12 і 2.13. Отже, навчальний матеріал трьох років навчання було розподілено на чотири роки з метою зміцнення знань, отриманих учнями семінарій ще в школі. Згідно з таблицею 2.13, у випускному класі вихованці мали відвідати 39 уроків, в тому числі 12 практичних, якщо додати до цієї кількості ще 4-5 годин для розбору 12 практичних уроків, то отримаємо 43-44 години класних занять, тобто стільки, що вихованцям зовсім не залишалося часу для самостійної роботи, читання та відпочинку.

Директори деяких семінарій ще в 1881 році подавали клопотання до Міністерства народної освіти про збільшення терміну навчання з трирічного на чотирирічний через абсолютну нестачу часу у вихованців¹. Але не всі семінарії могли дозволити собі навчати вихованців на один рік довше через нестачу приміщень та штатних вчителів. Збільшення кількості учнів вимагало додаткових затрат з боку Міністерства народної освіти, на що воно йшло неохоче.

В 1911 році В Державній Думі Російської імперії виник ще один проект, за яким пропонувалося продовжити термін навчання в семінарії до п'яти років та додати такі предмети як логіка, психологія, детальне вивчення дидактики, методики, факультативне вивчення деяких предметів, серед яких і іноземні мови, та ряд інших предметів. Вже на початку ХХ століття ініціатором збільшення терміну навчання в учительських семінаріях виступало Міністерство народної освіти, але на той період така ідея не знайшла підтримки у

¹О введении обучения садоводству в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 100. – 1881. – 10 арк. – Арк.2.

директорів семінарій, насамперед, через брак приміщень, учительських кадрів і фінансування¹. Така вітчизняна учительська семінарія дедалі більше б нагадувала німецьку семінарію на початку її становлення, коли семінаристи отримували крихти знань з безлічі предметів, а фактично нічого не знали. Варто зазначити, що у проєктованих семінаріях початку ХХ століття вихованці не мали б достатнього часу для самоосвіти, не кажучи вже про відпочинок. Врешті, такий проєкт міг залишатися лише на папері, тому що будь-які зміни, а тим більше зміни такого характеру, потребували від держави неабиякого втручання, особливо матеріального, а в плани уряду на той час не входило забезпечення народної освіти, а саме учительські семінарії та народні школи, необхідними коштами для змін такого рівня².

Якщо врахувати той факт, що прогресивні громадські діячі й просвітницькі організації бажали зробити свій внесок у розвиток учительської семінарії і виховання ідеального народного вчителя, то навіть п'ятирічний термін навчання в цьому закладі був би замалий. Наприклад, російська спілка любителів садівництва в 1881 році звернулася до Міністерства народної освіти з проєктом зобов'язати вихованців семінарії вивчати садівництво як обов'язковий предмет. На їхню думку (і Міністерство підтримало її), таке заняття було б вкрай корисним для семінаристів, тому що воно спрямовувало би їхні думки на народне життя, і протидіяло б їх прагненню до панства та чиновництва. Директори Острозької та

¹Переписка Министерством Народного Просвещения и дирекциями народных училищ об открытии училищ, введении пятилетнего курса обучения в учительских курсах семинарии, увеличении количества инспекторов народных училищ, привлечении к ответственности учителей за нанесение побоев ученикам и по другим вопросам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 261. – 1911. – 126 арк.- Арк.18.

²Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1-44. – С.13.

Коростишівської семінарії відповіли на таку пропозицію позитивно, але зазначили, що їхні семінарії не можуть втілити такий проект у життя через наступні причини: 1) у вихованців семінарії практично немає часу, щоб добре готуватися до занять, не кажучи про садівництво, 2) учитель, який повинен вести цей предмет – учитель природознавства, але в нього і так багато уроків, тому виникає проблема часу, 3) немає коштів на придбання насіння для саду¹.

Не сприймаючи ідею п'ятирічної семінарії, провідні педагоги пропонували поліпшити рівень навчання у чотирьохрічній семінарії, і ті кошти, які потрібно було вкласти в розширення існуючих семінарій, вкласти у відкриття нових, яких не вистачало в Україні. У порівнянні з попередньою приблизною таблицею уроків була складена нова таблиця з урахуванням усіх недоліків, що існували, дотримуючись умов, які необхідно було врахувати при складанні тижневого навантаження для учнів семінарій:

1. Загальне число уроків мало забезпечити вивчення предмету в тому обсязі, який є необхідним для народного учителя з досвіду його професійної підготовки протягом усього періоду існування вчительських семінарій.

2. Число уроків з наукових дисциплін не повинно було перевищувати 24-26 годин на тиждень у кожному класі.

3. Таблиця уроків повинна бути узгоджена зі штатами семінарій й допускати деякі зміни чи комбінації уроків з виховними заходами з метою розподілення рівномірних обов'язків між спеціалістами та збереження повних окладів за штатними співробітниками (табл. 2.14).

¹О введении обучения садоводству в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 100. – 1881. – 10 арк. – Арк.7.

Таблиця 2.14.

**Таблиця уроків для учительських семінарій із
чотирирічним терміном навчання¹**

Предмети	Семінарія				Початкова школа		
	I	II	III	IV	I	II	III
Закон Божий	3	3	3	2	2	2	3
Педагогіка	-	-	3	3	-	-	-
Російська та слов'янська мови	6	5	4	3	-	-	-
Математика (арифметика, алгебра, геометрія)	5	5	5	3	-	-	-
Фізика	2	2	2	1	-	-	-
Космографія	-	-	-	1	-	-	-
Природознавство	3	3	2	2	-	-	-
Географія	2	2	2	2	-	-	-
Історія (з додатками про законодавчення)	3	2	3	2	-	-	-
Малювання та креслення	2	3	3	1	1	1	1
Правопис	1	1	-	-	-	-	-
Співи та музика	4	4	3	2	2	2	2
Гімнастика та військовий лад	2	2	2	2	2	2	2
Ручна праця	3	3	2	2	2	2	2
Сільське господарство	-	1	2	2	-	1	1
Шкільна гігієна та надання першої допомоги	-	-	-	1	-	-	-
Практичні уроки	-	-	-	7	-	-	-
Всього	36	36	36	36	-	-	-

¹Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44. – С.15.

Порівняльний аналіз таблиць 2.13 і 2.14 дозволяє дійти висновку, що найбільш раціональною, продуманою та корисною для роботи в учительській семінарії був розподіл уроків згідно з таблицею 2.15. Вона включає саме той обсяг і перелік предметів, які були необхідними для роботи народного вчителя в сільській школі, людини найбільш освіченої у селі, до якої зверталися за порадою учні та їх батьки з різних приводів. Така людина має знати основи медичних знань, розумітися в сільському господарстві, мати навички ручної праці, тому що, навіть коли вчитель потрапляв в село, де люди займалися кустарним виробництвом і їх діти були змалечку навчені такому ремеслу, селяни прислухалися, насамперед, до освіченої людини, якою і був народний учитель.

Насправді, учительська семінарія повинна була продовжувати, на скільки це було можливо, та поглиблювати курс народної школи, вивчаючи кожен предмет у такому спрямуванні, яке дозволяло б викладання у народній школі (при цьому курс кожного предмета повинен був супроводжуватися методичними та дидактичними вказівками). Найважливіша роль у цьому зв'язку відводилася педагогіці. Цей предмет мав бути об'єднувальною ланкою між усіма предметами, включаючи основи логіки та психології, систематизувати весь матеріал методичних та дидактичних вказівок, а також спостережень семінаристів, що вони їх виносили з відвіданих практичних занять у зразковій школі.

Слід зазначити, що учительські семінарії України другої половини XIX – початку XX століття існували й розвивалися протягом 56 років, тому характеристика форм і методів викладання у даних закладах освіти не може бути сталою. На початку існування учительських семінарій семінаристи були занадто завантажені навчанням і майже не мали вільного часу. Але впродовж років робота семінарій впорядковувалася і як

результат на кінець XIX століття Україна мала заклад освіти для підготовки вчителів початкової школи, де навчанню і вихованню учнів приділялася неабияка увага.

Основною формою роботи в учительських семінаріях був урок. Роботу наставників можна розділити на аудиторну і поза аудиторну.

Аудиторна робота включала в себе уроки, які проводилися згідно розкладу, активну і пасивну педагогічну практику семінаристів. Практичні заняття семінаристів, які відбувалися у зразкових училищах при семінаріях, мали на меті практичну підготовку майбутніх народних учителів для роботи в народних школах. У випускному класі семінаристи мали обов'язково впродовж року відвідувати уроки наставників, вести щоденник спостережень та проводити власні уроки. Перед проведенням уроку слід було скласти письмовий конспект пробного уроку на задану тему, який перевірявся наставником, а після необхідних поправок семінарист допускався до проведення уроку. Інші вихованці спостерігали за ходом уроку, робили свої нотатки та зауваження. Один раз на тиждень відбувалася конференція, на якій обговорювалися уроки, проведені вихованцями семінарії. На конференції були присутні всі семінаристи випускного класу, директор семінарії, наставник з предмету, учитель початкового училища. На основі своїх нотаток вихованці робили детальний розбір і оцінку даних уроків, а директор, наставник і учитель доповнювали, виправляли помилки й неточності. Наприкінці навчального року семінаристи проводили заліковий урок, за який отримували оцінку¹.

¹*Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1896 год.* – К., 1897. – 587 с.; *О преобразовании Трояновского одноклассного приходского училища Житомирского уезда Волынской губернии в двухклассный состав.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 151. – 1886. – 18 арк. – Арк.3.

Пасивна практика розпочиналася у другому семестрі передвипускного класу, тривала пів року і включала в себе педагогічне спостереження за одним з учнів у класі та спостереження за методами роботи наставника на уроці. Результатом такого виду практики була розгорнута педагогічна характеристика учня й нотатки уроків наставників, оформлені згодом у звіти про відвідання початкового училища, в яких семінаристи вказували прийоми викладання, аналізували і потім обговорювали їх на конференції¹.

Позааудиторна робота мала освітньо-виховну мету і включала в себе відвідання церковних служб, виконання обрядів православної церкви, самостійну роботу учнів, факультативні заняття, вечірні читання, заняття музикою, літературно-вокально-музичні вечори, екскурсії, сільськогосподарську трудову практику, перевірку зошитів учнів зразкового початкового училища. Слід зазначити також тісний зв'язок наставників семінарії зі своїми вихованцями. Кожен клас семінарії мав наставника-вихователя (куратора), який викладав один з предметів в даному класі, а також повинен був виконувати виховну роботу з семінаристами: слідкувати за дисципліною у класі, відвідувати гуртожиток, чергувати у приміщенні семінарії та гуртожитку². Виховна робота наставників семінарій з семінаристами полягала перш за все у розвитку морального виховання, як то поважне ставлення до людей, почуття відповідальності, ведення здорового способу життя, розвиток сили волі і твердості

¹ *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1896 год.* – К., 1897. – 587 с.; *О преобразовании Трояновского одноклассного приходского училища Житомирского уезда Волынской губернии в двухклассный состав.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 151. – 1886. – 18 арк. – Арк.8.

² *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1905 год.* – К., 1906. – 618 с.

характеру¹. Директор семінарії теж міг бути куратором одного з класів.

Самостійна робота учнів полягала в складанні рефератів з суспільних наук, читанні додаткової поза класної літератури з учнівської бібліотеки за вибором учителя з подальшим обговоренням прочитаного з наставниками. Обговорення проходило у формі бесіди. Учні семінарії ретельно знайомили зі змістом учнівської бібліотеки².

Семінаристи робили порівняльний аналіз навчально методичної літератури, яка використовувалась у початкових народних училищах (підручники з азбуки, арифметики, рідної мови, правопису), вивчали методи, запропоновані в посібниках, порівнювали їх зміст і обговорювали у формі діалогу з наставниками семінарії.

Раз у тиждень вихованці семінарії писали письмову роботу з російської мови, а раз на місяць – твір-судження про прочитаний художній твір. Будь-який вид письмової роботи слід було виконувати ретельно, акуратно, з урахуванням усіх вимог правопису і чистописання. При проходженні теми „Синтаксис російської мови”, одним з навчальних методів роботи семінаристів було підбирати приклади з хрестоматій та складати власні приклади. Такі види роботи допомагали семінаристам розвивати творчі здібності, а також уважність при переписуванні з підручників³.

¹Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий” за 1891 год. – К., 1892. – 515 с.

²О преобразовании Трояновского одноклассного приходского училища Житомирского уезда Волынской губернии в двухклассный состав. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 151. – 1886. – 18 арк. – Арк.7.; Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1909 год. – К., 1910. – 587 с.

³О преобразовании Трояновского одноклассного приходского училища Житомирского уезда Волынской губернии в двухклассный состав. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 151. – 1886. – 18 арк. – Арк.15.

Обов'язковим завданням з географії для семінаристів було креслення географічних карт. Практичне ознайомлення семінаристів з сільськогосподарським приладдям відбулося на факультативних заняттях. Факультативні заняття в семінаріях проводилися лише з сільськогосподарських дисциплін, як то садівництво, городництво, бджільництво, столярне та палітурне ремесло. Метою таких занять було як заохочення вихованців семінарії до праці, так і господарська допомога семінарії при утриманні вихованців.

Вечірні читання та заняття музикою допомагали розвитку творчих здібностей у вихованців семінарій. Деякі семінарії організовували хор і оркестри, де вихованці могли проявити свої здібності.

Екскурсії були одною з необхідних форм позааудиторної роботи семінаристів і були освітньо-виховним напрямком роботи семінарій. Вони мали науково-пізнавальний характер і мали на меті розширити кругозір вихованців. Завданням екскурсій було ознайомити учнів з навколишнім середовищем, рослинним та тваринним світом регіону, з пам'ятками культури. Вихованці семінарій разом з директором і кількома наставниками їздили у Москву, Київ, Петербург, Вільно, Одесу, Крим де відвідували пам'ятки культури, історичні місця, театри. Основною метою екскурсій було збагачення знань вихованців новими уявленнями та враженнями, розвиток спостережливості, застосування на практиці теоретичних знань, набутих під час навчання в семінарії¹.

Одною з форм позакласної роботи в учительських семінаріях України другої половини XIX – початку XX століття було метеорологічне спостереження. Майже в кожній семінарії цей вид роботи виступав як обов'язковий. Завдяки роботі на

¹Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1908 год. – К., 1909. – 607 с.

метеорологічних станціях семінаристи отримували метеорологічні знання і застосовували їх у науково-практичній діяльності. Так, наприклад, Коростишівська семінарія досягла великих успіхів в організації метеорологічної станції, засновником якої був один з наставників семінарії М.Кудрицький.

Взаємозв'язок форм і методів навчання в учительських семінаріях України другої половини ХІХ – початку ХХ століття ми відобразили в рисунку 2.3. Вихованці семінарій, які навчалися за казенний кошт проживали у гуртожитках при семінаріях, які називалися інтернатами. Це були спеціальні приміщенні утворені по типу сучасних профілакторіїв, де учні мали власні житлові кімнати, а також кімнати для занять. Харчувалися семінаристи теж у інтернатах. Їх обід складався з двох страв, а у святкові дні з трьох; сніданок – з одної страви. Семінаристи їли м'ясні, а у піст рибні страви раз на день, хліб випікався на кухні інтернату, а решта продуктів: мука, сало, крупа, цукор куплялася з перших рук. Деякі продукти семінарія мала з власного господарства: капуста, картопля, мед. На одного семінариса на харчування в місяць витрачалося близько 9 руб. Залишок від 10 руб. стипендії витрачався на прання білизни, яку віддавали прати місцевим жителям; на купівлю частини підручників та письмового приладдя, на ремонт та поновлення посуду інтернату та ін. Про всі витрати директор семінарії доповідає педагогічній раді семінарії, а рада періодично перевіряла усі рахунки¹.

Отже, аналіз історичних матеріалів дає змогу зробити висновки, що наставники учительських семінарій України другої половини ХІХ – початку ХХ століття виконували не лише навчальну роботу. Окрім навчального навантаження наставники

¹ *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1908 год. – К., 1909. – 607 с.*

проводили виховну роботу з семінаристами, стежили за дисципліною під час занять та у гуртожитках, організовували чергування, перевіряли стан учнівських кімнат у гуртожитках і найманих квартир семінаристів, організовували позакласну роботу учнів: екскурсії, вечірні читання, конференції, літературні й музичні вечори.

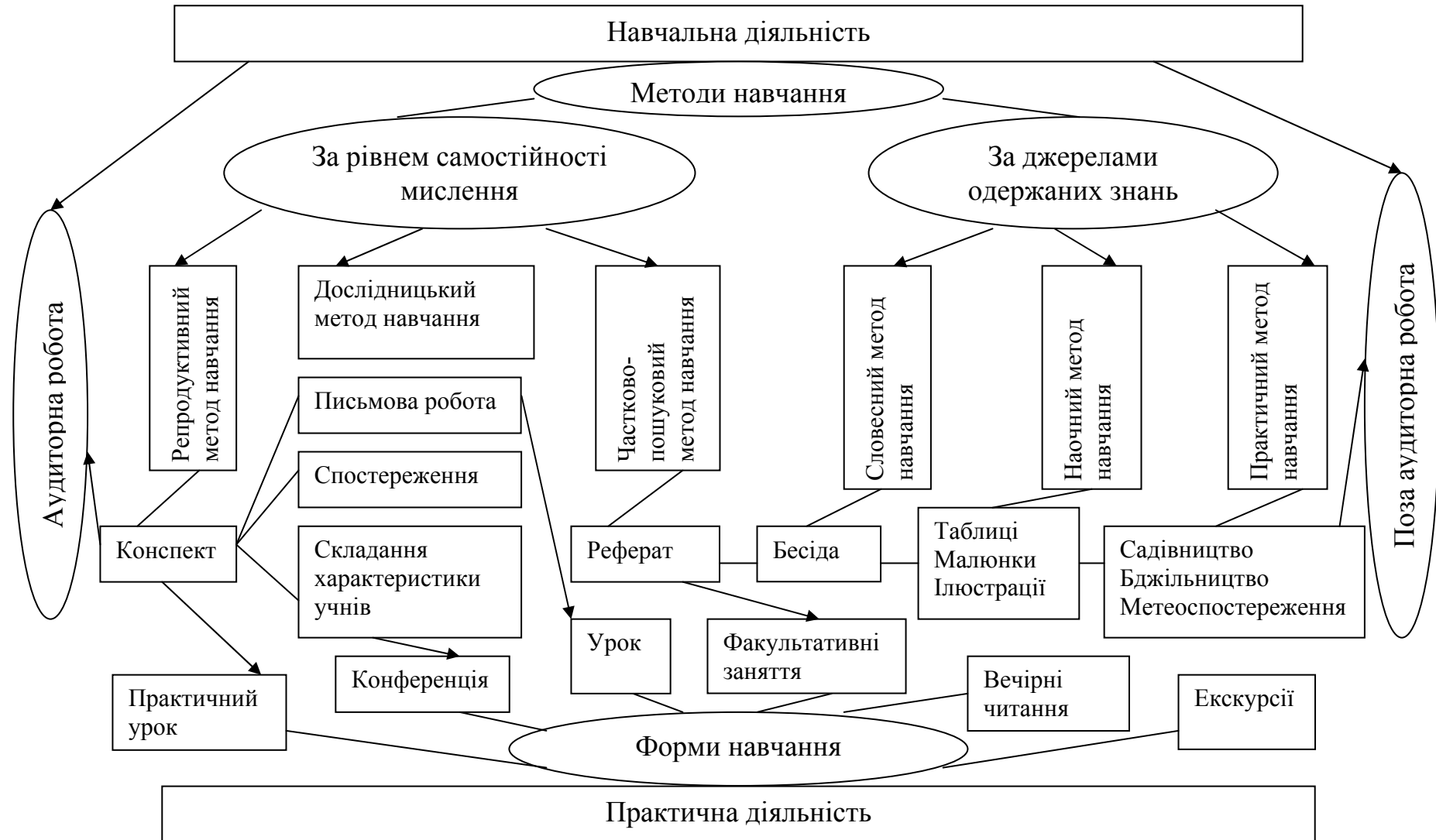

Рис. 2.3. Взаємозв'язок форм і методів навчання в учительських семінаріях України другої половини XIX – початку XX століття

На початку ХХ століття, а саме з 1911 року почали відкриватися жіночі учительські семінарії на території України в досліджуваний період. Умови існування жіночих семінарій і вимоги щодо навчання і виховання майбутніх народних учительок не відрізнялися від чоловічих семінарій.

Окрім практичних педагогічних знань і навичок, майбутні учителі повинні були бути готовими до вирішення цілого ряду соціальних питань. Як зазначалося нами раніше, народний учитель був чи не останньою людиною в селі за соціальним статусом. Перед ним стояли місцеві чиновники, духовенство (в особі законоучителя, передусім), місцеві громади. Старання та сумлінного ставлення вчителя до своєї справи було недостатньо для здорового функціонування школи через певні непорозуміння між, наприклад, інспектором і конторою поміщиків у селі. Училище знаходилося між двох вогнів: з одного боку, воно залежало від розпоряджень контори поміщиків, а з іншого – від вимог інструкцій училищного начальства. У таких випадках, зазвичай, попечитель округу ставав на захист школи, давав розпорядження інспекторові народних училищ владнати конфлікт, мотивуючи своє рішення неабиякою користю, що її приносила школа для даної місцевості¹.

Час від часу Міністерство Народної освіти намагалося змінити предметне навантаження семінаристів, тобто додавати до переліку предметів, що вивчалися, деякі дисципліни, які на думку Департаменту, були необхідні для майбутнього народного учителя. Такими предметами були ручна праця, гігієна, співи, садівництво. Як зазначалося вище, метою Міністерства народної освіти було підготувати учителя, придатного до життя в сільській місцевості, тобто тісно знайомого не тільки з розумовою працею, а й з фізичною.

¹С *перепискою* возбуждаемою директорами учительских семинарий по различного рода вопросам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 115. – 1882. – 11 арк. – Арк.4.

Включення цього предмету відбулося не в багатьох семінаріях, але навчання ручної праці в семінаріях не було ефективним. В майбутній своїй праці в народних школах викладання цього предмету не давало учням серйозної підготовки до столярного ремісництва, більш того, подекуди самі учні вміли майструвати краще, ніж учитель, через кустарні виробництва, що існували в селищах. Крім того, введення нового предмету вимагало збільшення фінансування: додаткова вакансія, а отже й заробітна платня вчителів, додаткове приміщення (специфіка предмета вимагала окремого класу), спеціальне обладнання. Але, слід зазначити, що для досягнення мети – підготовки учителя-майстра, який би не мріяв до зміни свого соціального статусу, Міністерство готове було розширити фінансування¹.

Якщо на введення ручної праці в перелік предметів, що вивчалися директори вчительських семінарій давали неоднозначну відповідь, то на введення гігієни як обов'язкового предмету в обсязі санітарних інтересів села та сільської школи, директори народних училищ Київської, Волинської, Подольської, Чернігівської та Полтавської губерній, директор Глухівського учительського інституту, директори Велико-Сорочинської та Коростишівської учительської семінарій відреагували абсолютно позитивно, відмічаючи необхідність введення такого предмету й пропонуючи доручити викладання його місцевим лікарем або вчителем педагогіки чи природознавства, призначивши їм за це додаткову платню близько 200 руб. за рік².

¹Об учреждении в учительских семинариях должности учителя ручного труда и об отпуске средств на обучение этому предмету. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 145. – 1908. – 21 арк. – Арк.19.

²По вопросу о включении гигиены в курс учительских институтов, семинарий и курсов в качестве обязательного предмета. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 97. – 1905. – 18 арк. – Арк.8.

Щодо навчання співів, то такий предмет існував у розкладі будь-якої учительської семінарії, але, на думку чиновників, обсяг його був недостатній для належного розуміння дітьми важливості його в повсякденному житті кожної людини. Крім того, інколи в періодичній пресі з'являлися статті про те, що співи за складністю не уступають ніякому іншому предмету і те, що він стоїть в розкладі останнім не є правильним¹.

Міністерство народної освіти вимагало кращої підготовки вихованців учительських семінарій з предмету співів. Для виконання цього завдання Міністерство рекомендувало, наприклад, один з двох уроків, що давалися в третьому класі перетворити з теоретичного на практичний, тобто це заняття мав проводити один з вихованців семінарії з послідуочим обговоренням його на педагогічних зборах; крім того, було рекомендовано включати результати навчання з даного предмету у вигляді оцінки в свідоцтва про закінчення курсу навчання в семінарії. Розпорядження такого змісту було направлене до всіх семінарій округу, а директори семінарій, в свою чергу, присилали листи-звіти про впровадження таких рекомендацій в підпорядкованих ним семінаріях².

Беручи до уваги рекомендації Міністерства народної освіти щодо змін у навчальних програмах закладів, директор учительської семінарії в м. Коростишів Н. Давидович запропонував форму свідоцтва, враховуючи всі зміни й додатки (див. додаток К). Циркулярним розпорядженням Міністерства народної освіти 22 вересня 1879 року стало необхідним включення у свідоцтво вихованців семінарій, що закінчили курс, відмітку про успішність з предмету співів. Необхідно було також

¹Д. К. Подготовка молодого учителя / К. Д. // Вестник воспитания. – 1890. – № 8. – С. 41–56. – С.48.

²Об улучшении подготовки воспитанников учительских семинарий по обучению в начальных народных училищах пению. – ЦДІАУК. – Ф. 707. Оп. 225. – Спр. 53. – 1879. – 37 арк. – Арк.18-26.

змінити в існуючій формі свідоцтва фразу: „І до того ж навчався ремеслам, гімнастиці й співам”. Для окремого запису в свідоцтві необхідно було також відокремити церковнослов’янську мову від російської, арифметику від геометрії, розділити російську історію, всесвітню історію й географію, зазначити окремо успіхи з гімнастики та ремесел. З огляду на різні умови, пов’язані зі свідоцтвом про закінчення курсу учительської семінарії відносно пільг та обов’язків народних учителів необхідно було внести в свідоцтво деякі позначки: зазначити чи був вихованець державним, приватним чи своєкоштным стипендіатом; зазначити стан, з якого походить вихованець; вказати час та місце народження; термін навчання в семінарії; писати фразу: „При направленні на учительську посаду має користуватися усіма правами, що призначені для цієї посади (див. додаток Л)”¹.

У зв’язку з рекомендованими змінами кількості предметів, що викладалися в семінаріях та кількості навчальних годин деяких дисциплін, зокрема таких, як Закон Божий, російська та церковнослов’янська мови, зміни вносилися також до розподілу навчальних годин між викладачами в учительських семінаріях. При цьому слід зазначити, що чітко встановленої кількості навчальних годин на ставку для кожного викладача семінарії не існувало. Розмір заробітної плати не змінювався і залежав лише від звання та ступеню, який мав викладач. Тобто, всі зміни, що відбувалися в розкладах занять семінарій з рекомендації Міністерства народної освіти ніяк не відображалися на заробітній платні викладачів семінарій, вона залишалася незмінною².

¹Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк. – Арк.14.

²С распределением учебных часов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 109. – 1882. – 32 арк. – Арк.26.

Таблиця 2.15.

**Розподіл уроків за предметами в Коростишівській
учительській семінарії 1882 року¹**

Число уроків за таблицею «Інструкцій для семінарій»					Число уроків, запропоноване Радою семінарії на 1883-84 н.р.				
Клас	I	II	III	Усього		I	II	III	Усього
1. Закон Божий	4	3	2	9		4	4	3	11
2. Російська мова	4	4	2	10		4	4	3	11
3. Слов'янська мова	2	1	1	4		2	2	2	6
4. Всесвітня й російська історія	2	3	2	7		3	3	3	9
5. Всесвітня й російська географія	3	2	2	7		3	2	2	7
6. Арифметика	4	3	2	9		4	3	2	9
7. Геометрія	1	2	2	5		2	2	2	6
8. Природо- знавство	2	3	3	8		1	2	2	5
9. Педагогіка	«	2	3	5		«	2	3	5
10. Правопис, креслення та малювання	5	4	3	12	правопис	2	2	«	4
11. Співи	2	2	2	6		3	2	2	7
12. Гімнастика	2	2	2	6		2	2	1	5
13. Практичні заняття у школі	«	«	6	6		«	«	5	5
Усього	31	31	32	94		30	30	30	90

¹С распределением учебных часов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 109. – 1882. – 32 арк. – Арк.24.

З таблиці 2.15 видно, що число уроків у розкладі семінарії практично співпадає з числом уроків за таблицею „Інструкцій для семінарій”, але все таки є деякі відмінності: враховуючи практичний педагогічний досвід викладачів, педагогічна рада Коростишівської семінарії внесла незначні зміни в розподіл навчальних годин. Педагогічна рада в особі директора семінарії І.Давидовича знаходить пояснення щодо кожної зміни: збільшено було кількість годин з таких предметів як Закон Божий, церковнослов'янська мова, російська мова, всесвітня та російська історія, геометрія та співи; збільшення відбулися за рахунок таких предметів як креслення, малювання, природознавства та гімнастики. Такі зміни пояснюються бажанням педагогічного складу семінарії виховати більш патріотичних, духовно багатих громадян, які б добре знали церковно-богослужбні книжки, грамотно писали та знали історію Батьківщини¹.

Отже, головними характеристиками змісту освіти в учительських семінаріях України другої половини ХІХ – початку ХХ століття були такі:

- 1) зміст освіти в учительській семінарії фактично був продовженням змісту освіти в народній школі з доданням елементів дидактики й методики викладання;
- 2) специфіка змісту освіти в учительських семінаріях досліджуваного періоду полягала в стійкому переважанні професійного над загальноосвітнім компонентом;
- 3) зміст освіти в учительських семінаріях України може бути представлений у вигляді кількох основних блоків: суспільно-духовного, мовного, природничого і спеціального;

¹С распределением учебных часов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 109. – 1882. – 32 арк. – Арк.23.

- 4) протягом досліджуваного періоду вносилися деякі зміни до змісту освіти народного вчителя, але вони не були спрямовані на розвиток професійних знань, умінь і навичок педагога;
- 5) прогресивна педагогічна громадськість України на сторінках періодичної преси постійно ставила питання про перегляд змісту освіти в учительських семінаріях у бік загальноосвітньої й педагогічної підготовки народного вчителя;
- 6) особливе місце в змісті освіти в учительських семінаріях України займали „практичні уроки” (тобто проведення семінаристами уроків у народних училищах) та відвідання уроків як педагогів зі значним досвідом, так і своїх однокурсників;
- 7) у зв'язку з навчальною завантаженістю семінаристів протягом усього дня їх самоосвіті відводилася незначна увага з боку керівництва семінаріями та учбовими окретами.

Таким чином, у розділі подано аналіз професійно-педагогічної підготовки вчителя народної школи в учительських семінаріях України.

Виявлено головні характеристики діяльності учительських семінарій України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. З цієї метою проаналізовано поняття вчительської семінарії, в основу діяльності якої покладено «Проект учительської семінарії», запропонований К.Ушинським. доведено, що вчительські семінарії виникли на основі вчительських курсів у п'яти учбових округах Російської імперії, серед яких – Київський, Одеський та Харківський. Подано систематизовані відомості про вчительські семінарії, що існували в Україні в другій половині ХІХ століття. Відзначено, що кількісні дані про вчительські семінарії досліджуваного періоду не були

стабільними; частина цих навчальних закладів не існувала більш як кілька років, а то й просто не відкривалися, будучи документально організованими.

Подано аналіз організаційної структури учительських семінарій, обов'язків їх керівного складу, що визначалися відповідними інструктивними матеріалами. Виявлено головні особливості викладання в учительських семінаріях базових навчальних предметів – Закону Божого, російської словесності, арифметики, правопису, природознавства, сільського господарства та ін.

Проаналізовано організаційні засади прийому учнів на навчання до вчительських семінарій, вимоги до рівня їх знань; специфіку внутрішнього обліку та звітності семінарій перед керівними органами освіти; взаємодію вчительських семінарій з іншими навчальними закладами (наприклад, університетами); особливості організації навчання казеннокоштных, своєкоштных та земських стипендіатів у семінаріях.

У розділі визначено вимоги до професійної кваліфікації вчителя народної школи, яка повинна була формуватися під час навчання: з огляду на загальнодержавні тенденції розвитку освіти у вигляді соціального замовлення (зовнішні), та з огляду на роль і місце вчителя народної школи в малоосвіченій селянській і робітничій масі (внутрішні). Тому зміст освіти у вчительській семінарії проаналізовано у дослідженні з точки зору процесуальної (як перелік навчальних дисциплін), результативної (сукупність професійних ЗУНів майбутнього вчителя народної школи), прогностичної (сукупність знань вчителя народної школи, призначених для передачі учням). Доведено, що підготовка вчителя народної школи в Україні базувалася на традиціях європейської педагогічної освіти, але мала свою національну й соціокультурну специфіку, викликану недостатньою увагою влади до освітніх потреб

нижчих прошарків населення. Тому в роботі доведено, що темпи зростання кількості вчительських семінарій не були прямо пропорційними кількості вчительських вакансій, а зумовлювалися місцевими соціально-економічними й соціокультурними умовами.

У роботі виділено два головні підходи до підготовки вчителя народної школи в Україні у досліджуваний період – традиційний (за яким вчитель повинен був мати невеликий запас добре засвоєних знань для простої передачі їх учням), та народницько-демократичний (згідно з яким вчитель мав бути всебічно розвиненою особистістю).

На основі теоретичних розробок видатних педагогів-учених досліджуваного періоду в роботі виокремлено необхідні ЗУНи, які повинен був засвоїти майбутній вчитель народної школи у семінарії: знання психології, передового педагогічного досвіду; уміння розповідати та розпитувати; уміння говорити; навички педагогічного аналізу навчального матеріалу; акторські вміння; навички планування навчального матеріалу; вміння розвивати в учнів пізнавальний інтерес тощо.

У роботі доведено, що однією з найбільших проблем в організації діяльності вчительських семінарій другої половини XIX – початку XX століття була недостатня кількість кваліфікованих викладацьких кадрів та їх плінність у зв'язку з невисокою оплатою праці. Зазначено, що викладачі вчительських семінарій за своїм соціальним статусом знаходилися нижче вчителів гімназій, що не сприяло ефективному процесу підготовки вчителя народної школи у вчительській семінарії.

У розділі 2 проаналізовано зміст освіти у вчительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX століття; доведено, що вимоги до змістової частини підготовки вчителя народної школи знаходилися у прямій залежності від

соціального замовлення на рівень його кваліфікації, яке не було надто завищеним. Загальноосвітня підготовка майбутнього вчителя була досить обмеженою; професійно-педагогічна знаходилася в порівняно кращому стані. Вивчення майбутніми вчителями народних шкіл педагогіки зводилося, насамперед, до ознайомлення з класичними педагогічними теоріями Й.Песталоцці, Ф.Фребеля, А.Дістервега.

У процесі дослідження доведено, що зміст освіти у вчительських семінаріях може бути представлений у вигляді таких компонентів: суспільно-духовного (богослов'я, священна історія, катехізис, вітчизняна історія), мовного (російська та церковнослов'янська мови), природничого (географія, математика, природознавство), спеціального (історія педагогіки, методика викладання, практичні уроки). Подано характеристику кожного з названих блоків у змісті професійної підготовки вчителя в семінаріях. Визначено, що крім вказаних навчальних дисциплін, у деяких семінаріях вводилися додаткові: креслення, музика, співи, гімнастика тощо.

Також представлено аналіз практичної педагогічної діяльності майбутніх учителів, яка реалізувалася у вигляді навчальних практик, що проходили за певним алгоритмом: спостереження зразків роботи вчителів народних шкіл; пробна робота у класі під керівництвом вчителя; самостійна практика діяльності у класі. Встановлено, що самостійна педагогічна діяльність учнів семінарії починалася з епізодичної допомоги вчителю, спостережень за роботою молодших учнів, перевірок їхньої самостійної роботи, підготовки завдань, заданих учителем, з окремими учнями в школі. Зроблено висновок про те, що навчальна практика справляла суттєвий вплив на рівень професійної підготовленості майбутніх учителів народних шкіл до професійної діяльності. Аналіз показав, що основним недоліком в організації навчальних практик була фактична відсутність спілкування семінаристів з учнями, що дає змогу

окреслити роль майбутнього вчителя народної школи в цей час як статично-споглядальну.

Дослідження дало змогу виокремити головні вимоги до професійної підготовки вчителя народної школи, викладені в тогочасній науковій літературі та педагогічних періодичних виданнях: достатня теоретична підготовка вчителя народної школи; ознайомлення зі зразками роботи в школі та навчальна практика в ній; набуття власного досвіду роботи зі школярами. Ці вимоги призвели до прагнення педагогічної громадськості провести реформу вчительських семінарій, яка не була реалізована, але полягала, насамперед, у збільшенні терміну навчання в семінарії з трирічного до п'ятирічного.

Проведене дослідження дозволило виділити такі тенденції у підготовці вчителя народної школи у вчительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX століття:

- 1) нестабільність і відносна безсистемність підготовки вчителів для народних шкіл, що частково зумовлювалася частими освітніми реформами в галузі початкової освіти;
- 2) системне відставання педагогічної практики в галузі початкової освіти від теорії початкового навчання, розробленої видатними українськими педагогами досліджуваного періоду;
- 3) дещо збіднене навчально-методичне забезпечення з підготовки та педагогічної діяльності майбутнього вчителя народної школи;
- 4) поступове наростання ознак системності у підготовці вчителів для народних шкіл, викликане соціокультурними змінами в Російській імперії на початку XX століття.

Матеріал розділу 2 подано в кількох публікаціях автора¹.

¹Андрійчук Н. Організація навчання в учительських семінаріях України (кінець XIX – початок XX століття) / Наталя Андрійчук // Наукові записки Вінницького

Післямова

Здійснений у дослідженні історико-педагогічний аналіз проблеми підготовки вчителя для народних шкіл у другій половині XIX – на початку XX століття дозволяє зробити такі висновки:

Здійснений у роботі теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження дозволив виокремити такі головні рівні її наукового розгляду: загальнофілософський (діалектичні закони й закономірності); загальнотеоретичний (герменевтика, загальна історіографія, соціально-історичний наратив та культурологія); спеціальний (професіографічний та біографічний підходи). Джерельна база досліджена як структурована система наукових та архівних джерел, класифікованих за проблемним, джерелознавчим, хронологічним та територіальним підходами.

У результаті аналізу нормативно-правових засад розвитку народної школи другої половини XIX ст. виявлено взаємозумовленість цих нормативних документів та темпів розвитку народних шкіл в Україні у досліджуваний період, а

державного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія „Педагогіка і психологія”. – 2009. – Випуск 26. – С. 150–155.; Андрійчук Н. Соціокультурні чинники заснування учительських семінарій в Україні / Наталя Андрійчук // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2008. – № 24. – С. 126–130.; Андрійчук Н. М. Вимоги до науково-методичної підготовки вчителя народних шкіл в учительських семінаріях (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. М. Андрійчук // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Частина 2 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. – К. : Міленіум, 2006. – С. 7–12.; Андрійчук Н. М. Характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX століття / Н. М. Андрійчук // Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених [„Білі плями” в історії України у контексті світового розвитку], (Луганськ, 20 травня 2009 р.). – Луганськ, 2009. – С. 4–6.

також їх зв'язок із загальним суспільно-педагогічним рухом в Україні в 60-ті рр. XIX ст.

Подано характеристику початкової народної школи та особливостей педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності народних учителів, що дало змогу представити головні вимоги до змісту їх підготовки в учительських семінаріях України досліджуваного періоду. Доведено, що друга половина XIX ст. стала періодом бурхливого розвитку народної освіти, що спричинило необхідність підготовки вчителя для народної школи як нижчої ланки в системі освіти Російської імперії. У дослідженні визначено головні соціально-політичні та соціокультурні передумови, що вплинули на організаційні та змістові характеристики педагогічної освіти досліджуваного періоду; встановлено роль та значення земств у розвитку початкової народної освіти в Україні в другій половині XIX ст. як організаторів підготовки вчителів народних шкіл. Проаналізовано результати розвитку земської ініціативи в підготовці вчителів для початкової школи.

Доведено, що становлення й розвиток початкової народної школи в Україні в досліджуваній період відбувалися в умовах протистояння уряду й церкви, а також місцевих громад та прогресивної педагогічної громадськості. З'ясовано, що головними характеристиками розвитку народної школи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття стали: суперечливий характер організації діяльності народної школи, зумовлений неузгодженістю дії головних соціальних інститутів, що визначали її змістові характеристики (церква, імперська влада, місцева земська система самоврядування); низький соціальний статус вчителя народної школи; зростання ролі народної ініціативи в розвитку системи початкової освіти в Україні; відставання шкільної практики в народній школі від розробки її теоретичних засад видатними вітчизняними педагогами досліджуваного періоду.

У дослідженні подано характеристику педагогічної та наукової діяльності відомих українських педагогів досліджуваного періоду як організаторів народної школи та підготовки вчителя для системи початкової освіти – С. Васильченка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Корфа, Т. Лубенця, К. Ушинського та ін. Доведено, що науковці-педагоги відстоювали необхідність спеціальної освіти й самоосвіти для вчителя народної школи. У своїх роботах вчені-педагоги наполягали на врахуванні принципів народності у навчанні та вихованні, в тому числі й навчанні вчителів (К. Ушинський), необхідності навчання дітей рідною мовою і підготовки до цього вчителя (Б. Грінченко, М. Драгоманов), формуванні основ педагогічної майстерності вчителя ще під час навчання у вчительській семінарії (М. Корф), вихованні у дітей поваги до діяльності вчителя у школі (О. Духнович), залежності професійної діяльності вчителя від реальних соціокультурних умов (С. Васильченко), необхідності ґрунтовної психолого-педагогічної підготовки вчителя народної школи (Т. Лубенець).

Виявлено головні характеристики діяльності вчительських семінарій України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З цієї метою проаналізовано поняття „вчительська семінарія”, в основу діяльності якої покладено „Проект учительської семінарії”, запропонований К. Ушинським; доведено, що вчительські семінарії в Україні виникли на основі вчительських курсів. Подано систематизовані відомості про вчительські семінарії, що існували в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Відзначено, що кількісні дані про вчительські семінарії досліджуваного періоду не були стабільними; частина цих навчальних закладів не існували більш як кілька років чи не відкривалися, отримавши офіційний дозвіл на діяльність.

Наведено результати аналізу організаційної структури вчительських семінарій, обов'язків їх керівного складу, що визначалися відповідними інструктивними матеріалами. Виявлено головні особливості викладання в учительських семінаріях базових навчальних предметів – Закону Божого, російської словесності, арифметики, правопису, природознавства, сільського господарства та ін.

Визначено вимоги до професійної кваліфікації вчителя народної школи, які повинні були формуватися під час навчання: з огляду на загальнодержавні тенденції розвитку освіти у вигляді соціального замовлення (зовнішні), та з огляду на роль і місце вчителя народної школи в малоосвіченій селянській і робітничій масі (внутрішні). Зміст освіти в учительській семінарії проаналізовано з точки зору процесуальної, результативної, прогностичної. Доведено, що підготовка вчителя народної школи в Україні ґрунтувалася на традиціях європейської педагогічної освіти, але мала свою національну й соціокультурну специфіку, викликану недостатньою увагою влади до освітніх потреб нижчих прошарків населення. Доведено, що темпи зростання кількості вчительських семінарій не були прямо пропорційними кількості вакансій на посаду вчителя народної школи, а зумовлювалися місцевими соціально-економічними й соціокультурними умовами.

У монографії виділено два головні підходи до підготовки вчителя народної школи в Україні в досліджуваний період – традиційний та народницько-демократичний. Виходячи з теоретичних розробок видатних педагогів-учених досліджуваного періоду виокремлено необхідні знання (змісту освіти в народній школі, а також психології, історії педагогіки, передового педагогічного досвіду), вміння (розповідати та розпитувати, говорити; розвивати в учнів пізнавальний інтерес; акторські вміння) і навички (насамперед,

педагогічного аналізу й планування навчального матеріалу) майбутнього вчителя народної школи.

Доведено, що однією з найбільших проблем в організації діяльності вчительських семінарій другої половини XIX – початку XX ст. була нестача кваліфікованих викладацьких кадрів та їх плинність унаслідок невисокої оплати праці. Зазначено, що викладачі вчительських семінарій за своїм соціальним статусом знаходилися нижче вчителів гімназій, що не сприяло ефективному процесу підготовки вчителя народної школи. Проаналізовано зміст освіти у вчительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX ст.; доведено, що вимоги до змістової частини підготовки вчителя народної школи знаходилися у прямій залежності від соціального замовлення на рівень його кваліфікації, який не був надто високим. Загальноосвітня підготовка майбутнього вчителя була досить обмеженою; професійно-педагогічна знаходилася в порівняно кращому стані.

Відзначено, що зміст освіти у вчительських семінаріях вміщував такі компоненти: суспільно-духовний (богослов'я, священна історія, катехізис, вітчизняна історія), мовний (російська та церковнослов'янська мови), природничий (географія, математика, природознавство), спеціальний (історія педагогіки, методика викладання, практичні уроки). Подано характеристики кожного з названих блоків у змісті професійної підготовки вчителя в семінаріях. Визначено, що крім вказаних навчальних дисциплін, у деяких семінаріях вводилися додаткові: креслення, музика, співи, гімнастика тощо.

Аналіз практичної педагогічної діяльності майбутніх учителів засвідчив, що вона здійснювалася за певним алгоритмом: спостереження зразків роботи вчителів народних шкіл; пробне викладання під керівництвом наставника; самостійне проведення уроків у класі. З'ясовано, що самостійна педагогічна діяльність учнів семінарій починалася з

епізодичної допомоги вчителю, спостережень за роботою молодших учнів, перевірок їхньої самостійної роботи, підготовки завдань, заданих учителем, з окремими учнями в школі. Зроблено висновок про те, що навчальна практика справляла суттєвий вплив на рівень професійної підготовленості майбутніх учителів народних шкіл до професійної діяльності. Основним недоліком в організації навчальних практик стала фактична відсутність спілкування семінаристів з учнями, що дає змогу окреслити роль майбутнього вчителя народної школи в цей час як статично-споглядальну.

Дослідження дало змогу виокремити головні вимоги до професійної підготовки вчителя народної школи, викладені в тогочасній науковій літературі та педагогічних періодичних виданнях: достатня теоретична підготовка вчителя народної школи; ознайомлення зі зразками роботи в школі та навчальна практика в ній; набуття власного досвіду роботи зі школярами. Ці вимоги призвели до прагнення педагогічної громадськості провести реформу вчительських семінарій, яка не була реалізована, але полягала, насамперед, у збільшенні терміну навчання в семінарії з трирічного до п'ятирічного.

Проведене дослідження виокремило тенденції підготовки вчителя народної школи у вчительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX ст.: нестабільність і відносна безсистемність підготовки вчителів для народних шкіл, що частково зумовлювалася частими освітніми реформами в галузі початкової освіти; відставання педагогічної практики в галузі початкової освіти від теорії початкового навчання, розробленої видатними українськими педагогами досліджуваного періоду; відсутність спеціального навчально-методичного забезпечення підготовки майбутнього вчителя народної школи; поступове збільшення ознак системності у підготовці вчителів для народних шкіл, викликане

соціокультурними змінами в Російській імперії на початку ХХ ст.

Монографія не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого розгляду потребує науковий аналіз розвитку професійної освіти та професійної діяльності вчителів початкових шкіл в Україні в окремі періоди ХХ століття (20-30-ті рр., період II-ї світової війни, період становлення української незалежності), історико-порівняльні аспекти професійної діяльності вчителів народних шкіл в підросійській, підпольській та півдавстрійській Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма

**з історії християнської педагогіки,
з історії стародавніх російських шкіл та
з методики початкового навчання**

Програма

з історії християнської педагогіки

1. Істинне значення християнства для виховання.
2. Школи в перші часи християнства.
3. Вплив деяких отців церкви на християнську педагогіку.
4. Візантійські школи у VIII столітті.
5. Вплив арабів на європейську освіту.
6. Виховання у древніх германців під впливом західної ієрархії.
7. Виховання рицарське.
8. Міські школи.
9. Виникнення університетів.
10. Епоха відродження класицизму.
11. Реформація та вплив на виховання.
12. Лютер як педагог.
13. Період чисто-духовно-схоластичного виховання в Німеччині.
14. Стан народних шкіл.
15. Найголовніші риси.
16. Боротьба за свободу виховання.
17. Бекон Верлуамський.
18. Ян Амос Коменський, засновник сучасної педагогіки.
19. Локк.
20. Вольфганг Ратих.
21. загальний стан німецької школи у XVII столітті.
22. Яженізм у вихованні. Фенелон.

23. Пуританізм у вихованні. Мільтон.
 24. Піїтизм у вихованні. Франке.
 25. Вплив Франке на німецьку школу загалом.
 26. Боротьба між гуманізмом та реалізмом у вихованні.
 27. Деїзм. (особливо релігійне направлення)
 28. Жан-Жак Руссо.
 29. Філантропізм та представник його Базедов.
 30. Загальний стан німецької школи до Песталоцці.
 31. Перші учительські семінарії.
 32. Елементарна методика Песталоцці.
 33. Песталоцці.
 34. Найголовніші основи дидактики та методики Песталоцці.
 35. Головні предмети навчання.
 36. Німецькі школи після Песталоцці.
 37. Учительські семінарії квітучого періоду.
 38. Німецька школа в подальшому розвитку. Недільні міські школи.
 39. Гребель та його дитячий сад. Поганий вплив на нього мачухи та його відношення до селянського стану.
 40. Життя та діяльність Дістерверга.
 41. Найголовніші основи дидактики та методики Дістерверга.
 42. Правила поведінки по відношенню до учня.
1. Навчайте відповідно до природи. Знання людської природи взагалі та природи учня особливо. Вироблення психологічних відомостей дитячої та юнацької природи шляхом дедукції та індукції.
 2. Співпрацюйте з природними ступенями людського розвитку. Фізична діяльність, так само як і розумова. Діяльність зовнішніх почуттів. Ігри. Допитливість дітей. Укріплення почуттів. Духовна діяльність та фантазія. Предмети занять: казки, біографії, дивовижні риси

відомих осіб та біблійські історії. Здатність до спостереження. Час вивчення мов. Початок розвитку здорового глузду й часто навіть покликання дитини. До 10 років абстрагованості. Час розвитку з 14 років. Відсутність ідеалізму в юнацтві як хвороблива ознака. Навчання повинно починатися з повним усвідомленням та чітким розумінням. Пояснення навчального матеріалу має вигляд висновків. Моральне переконання.

3. Починати викладання з тієї точки, на якій знаходиться учень. Розвідати в якому стані знання учня до початку викладання. Уникати переучування. Поступовість та неперервність занять для учня. Вчіть якомога менше; ґрунтовність викладання. Повторюваність предмету при навчанні. Уникати змішаних понять, не робити готових висновків за учня, це йому шкодить.
4. Не навчайте нічого, що для учня не має ніякого значення. Навчання повинно відповідати тому ступеню розвитку, на якому стоїть учень у даний час. Не навчайте нічого передчасно. Вчення напам'ять шкідливе. Фальшивий доказ з боку вчителя з цього приводу. Інтерес до знання науки та істини.
5. Потрібно навчати наочно. Важливість та загальність цього правила. Правило це як основа всякого навчання дітей та юнаків. Розвиток людського духу починається зі сприйняття вражень зовнішнього світу. Утворення понять та уявлень. Дві сторони в наочності: зовнішня та внутрішня. Починати наочність із поодинокого та переходити до загального. Зображення та малюнки. Починати з факту, а не з принципу. Подальші дидактичні правила ґрунтовані на наочності.
6. Переходити від близького до далекого, від простого до складного, від легкого до важкого та від відомого до невідомого. Останнє як найважливіше.

7. Навчайте елементарним, а не науковим або догматичним чином, тобто індуктивним способом. Метода сократична.
8. Майте на увазі мету формальну, а потім уже матеріальну та з'єднайте обидві мети разом. Подвійне направлення навчання. Перевага формальної мети. Розвиток сили мислення та дару слова та уваги при елементарному навчанні. Небезпечно та шкідливо завалювати учня ще з нерозвиненими силами масою навчального матеріалу. Багатобічність у викладанні як вправління усіх здібностей. Елементарне навчання повинно носити характер єдності. Звичка та механізм. Елементарне діло слід вести одному вчителю.
9. Не навчайте того, що учень розуміти не може (політиці). Насилля та штучність. Порівняння духу зі шлунком. Шкідливість завченої, але не зрозумілої істини. Ознака розуміння: бадьорість та охота до навчання. Лінь та апатія породжуються нерозумінням справи. Збудження духу духовними, а не фізичними засобами.
10. Намагайтеся, щоб учні пам'ятали все, чого навчилися. Поняття про пам'ять. Метода до набуття ґрунтовних знань. Повторення попереднього. Зміст приказок, пісень та віршів. Засоби та мета навчання. Розвиток пам'яті.
11. Намагайся, щоб учень був сповнений такими уявленнями, думками та прагненнями, якими зумовиться його подальша самодіяльність у житті як людини та громадянина своєї вітчизни. Заперечення педагогікою раннього спеціального призначення як шкідливого у справі загальнолюдської освіти. Принцип національності по відношенню до загальнолюдськості. Перехід від загального до поодинокого. Важливі риси розвитку дитини. Підкорення особистості вихованця.
12. Беріть до уваги незвичайну особистість учня. Охорона природжених талантів та схильностей.

43. Правила, що відносяться до предмету викладання.

Три фактори: учень, навчальний предмет та учитель.

Відносно другого фактору слід звернути увагу на наступне:

1. Співставляти зміст предмету з розвитком хлопчика. Поняття про елементарне викладання. Відмінність елементарного викладання від наукового. Особистість учня.
2. Зупиняйтесь довше над елементом предмету та не рухайтесь уперед доки ці елементи не будуть засвоєні.
3. Повертайтеся до перших основних положень предмету.
4. Ділення навчального предмету на ступені та системне повторення попереднього.
5. На кожному ступені викладання визначайте частини наступного ступеню. Штучне заохочення до навчання. Сутність духовної насолоди.
6. Розподіляйте та розпоряджайтесь предметом, що викладаєте так, щоб на наступному ступені викладалося старе.
7. З'єднуйте рідні за змістом предмети між собою. Різноманітні вправи над одним матеріалом.
8. переходьте від самої речі або предмету до його очного значення, а не навпаки. зображення зрозумілих слів моделями та таке ін. Термінологія.
9. Вибір методи. Дві методи викладання: догматична та евристична, акроматична та еротична. Пояснення метод. Катехізична та сократична метода. Метода для елементарного викладання ероматична розмовна. Поділ навчальних предметів на два розряди: історичні та національні. Метода для історичних предметів. Метода генетична.
10. Розглядайте усі сторони предмета разом, а самі предмети по одному. Класифікування предмету. Метода для

викладання математики.

11. Не виводьте наступних положень шляхом загальних дій, але розвивайте їх із сутності самої речі. Математика.
12. Зміст навчального предмету в школі повинен стояти на рівні з сучасним станом науки в державі. Важливість цього правила для історичних наук.
44. Правила викладання, що відносяться до вчителя.
 1. Намагайтеся зробити викладання цікавим для учнів. Результат його – любов учня до справи. Різноманітність, живість та турбота викладача, залежність навчальної справи від особистості вчителя. Представлення предмету з різних боків. Даремність тлумачення учням про користь навчання. Внутрішня живість викладання.
 2. Викладання повинно бути енергійне. Розвиток сили та волі характеру, що залежить від таких же якостей учителя. Наслідки відсутності енергії. Поступки з боку вчителя.
 3. Навчати так, щоб учень міг легко відтворити те, що було викладено. Вимова та наголос. Відмовка учнів „я знаю, але не можу висловити”.
 4. Ніколи не зупиняйтеся самі у власній освіті. Прислів'я: зупинитися на одному й тому ж пункті означає рухатися назад. Поняття про освіту як про неперервний прогрес чи вдосконалення. Залежність успіху від особистості викладача.
 5. Необхідність спілкування у науковій справі з іншими особами, що займаються тим самим предметом. Поняття про колегіальність. Призвання та любов учителя до своєї справи. Моральне збудження. Поняття про щастя та моральну насолоду.
45. Правила викладання відносно зовнішніх обставин.
 1. Передача предметів один за одним, а не раптом, особливо на початку вчення. Центр, навколо якого потрібно групуватися, переважним чином при вивченні мов.

2. Беріть до уваги майбутнє звання учня. Обдарованість дітей. Різниця між дітьми, що готуються до отримання вищої освіти та тими, що закінчують освіту в народній школі. Теоретичне та практичне направлення.
 3. Навчати відповідно до стану сучасної освіченості, з побутом та звичаями народу та зі званням, якщо в тому немає нічого шкідливого. Мати на увазі, що викладання повинно вести до загального розвитку людини. Складність народного вчителя порівняно з іншими діячами. Пристосування до духу часу та до духу народу. Часта протиприродність направлення та допомога проти такого направлення. Взаємодія життя та школи. Сила виховання. Розмежування понять. Педагогіка. Дидактика та методика.
46. Училище ведення.
47. Коротка історія російської школи.
1. Школа Удільного Періоду.
 2. Школа під впливом європейським з характером схоластичним.

Програма з методики початкового навчання.

1. Народна школа як громадський освітній заклад.
Всезагальність народної школи. Забезпечення народної школи.
Загальна задача народної школи. Шкільна дисципліна.
Вчитель народної школи.
2. Основи початку навчання в початковій школі.
Основні положення Коменського. Основні положення Німенера, Шварца, Денце ля та Церренера. Основні положення Дістерверга. Принцип природо відповідності. Принцип культуроспільності. Необхідність піклуватися про самодіяльність та само освічуватися з розвитком та силами учня. Всебічність, постійність, єдність, відповідна форма навчання.
3. Наочність навчання.

Наочність навчання. Методика наочного навчання.

4. Читання та письмо.

Читання та письмо в елементарному класі. Читання в останніх класах, навчання письму.

5. Навчання рідній мові.

Сучасний метод навчання рідній мові.

6. Арифметика.

Сучасний спосіб навчання арифметиці.

7. Природознавство.

Викладання елементарних відомостей з хімії, фізики та технології. Хід навчання навчальний план.

8. Географія.

Курс молодшого віку. Курс старшого віку.

9. Загальна історія.

Погляд на загальну історію як на навчальний предмет. Метод викладання історії.

10. Геометрія.

Основні положення. Учбовий план.

11. Малювання.

12. Співи.

13. Гімнастика та гігієна.

14. Навчання ремеслам. Загальні зауваження.

Крім того, згідно 119 статті Інструкції, доводяться до відома вихованців при кожному слухному випадку знання про властивості душі та форми мислення, складати ж окрему програму щодо цього я вважаю зайвим. Так само буде читатися вихованцям навій устав наших народних шкіл та будуть розглядатися програми по двокласних та однокласних сільських училищах.

Директор семінарії Пасяда¹.

¹С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк. – Арк.26-33.

Додаток Б

Положення про стипендію імені покійного голосного Новозибківської повітової земської громади Михайла Івановича Сілакова

§ 1

На відсотки з пожертвованого Новозибківським земством та деякими приватними особами капіталу в дві тисячі рублів, що міститься в облігаціях Східного займу на суму 1850 рублів та готівкою 150 рублів, призначається в Корости шевській учительській семінарії, Київської губернії стипендія імені покійного голосного Новозибківської повітової земської громади Михайла Івановича Сілакова.

§ 2

Стипендіальний капітал, залишаючись завжди недоторканим, зберігається в місцевому казначействі на рахунку спеціальних коштів Корости шевської учительської семінарії, а відсотки з цього капіталу в кількості 100 рублів відаються одному з бідних та гідних вихованців семінарії, виключно з уродженців Новозибківського повіту або дітей осіб, що служать в Новозибківському земстві.

§ 3

Призначення стипендії надається довічно братам покійного: Івану та Миколаю Івановичам Сілаковим, а після їх смерті – Новозибківській повітській земській управі.

§ 4

Стипендіат імені Сілакова зобов'язується, після закінчення курсу наук в семінарії, у випадку вимоги земської управи, прослужити не менше трьох років на посаді народного учителя в Новозибківському повіті, за виділену земською громадою платню.

§ 5

Залишки з відсотків даного капіталу, що можуть утворитися внаслідок тимчасового не заміщення стипендії, або за інших обставин, вживаються на придбання нових відсоткових паперів й причіпляються до основного капіталу для утворення згодом нових стипендій, на викладених в цьому положенні умовах. Якщо ж раніше згадані рештки виявляться недостатніми для придбання відсоткових паперів, то такі передаються в місцеву позико-ощадну касу Державного банку, для прирощення з відсотків та придбання, згодом, відсоткових паперів для згаданої в цьому параграфі мети.

§ 6

Якщо Коростишівську учительську семінарію буде закрито, або перетворено в будь-який інший навчальний заклад, то Новозибківському земству надається право перенести цю стипендію в інший відповідний навчальний заклад.

Директор Департаменту Народної Освіти

М. Анікін¹.

¹По ходатайству Новозыбковского уездного земского собрания об учреждении при одной из учительских семинарий стипендии имени покойного гласного этого собрания Силакова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 82. – 1885. – 21 арк. – Арк.17.

Додаток В
Права та обов'язки

*тих, що закінчили курс учительських семінарій
та удостоєні звання учителя початкового училища*

1. При відбуванні військової повинності за жеребом ті, що закінчили учительської семінарії, як навчального закладу III розряду, перебувають на дійсній службі три роки та у запасі армії 20 років.
2. Вихованці семінарії, які закінчили курс та удостоєні свідоцтва на звання учителя початкового училища, в усі часи служіння цій останній посаді, звільняються від усіх особистих повинностей, не виключаючи військової.
3. Вони мають право бути помічниками класних наставників у середніх навчальних закладах.
4. За успішне виконання впродовж 12 років посади учителя сільського початкового народного училища, вони удостоюються звання особистого почесного громадянина.
5. При призначенні на вчительські вакансії казені стипендіати мають перевагу перед усіма іншими, а стипендіати сільських громад та приватних осіб перед власнокоштними.
6. Казені стипендіати семінарії повинні прослужити на посаді учителя початкових училищ не менше чотирьох років, за призначенням Попечителя Учебного Округу.
7. Ті казені стипендіати, які не бажають служити у званні народного учителя означене число років можуть бути звільнені від свого обов'язку, але не інакше як по поверненню усієї суми, що була видана їм у вигляді стипендій під час перебування у закладі¹.

¹Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк. – Арк.12.

Додаток Д

Таблиця Д.1.

Список осіб, що служили в Коростишівській учительській семінарії у 1885р.¹

Найменування та склад закладу	У службі	На посаді та клас посади	Остання нагорода
Коростишівська Учительська Семінарія Київської губернії Радомисльського повіту в м. Коростишів Заснована у 1869 році у м. Київ, переведена у м. Коростишів у 1873 році. Знаходиться в казенних будівлях. На утримання семінарії та початкового училища, що знаходиться при ній, на підставі височайше затвердженої 4 жовтня 1871 р. думки Державної Ради відпускається за штатом Молодечненської учительської семінарії 14810 руб. та додатково на господарські потреби 1450 руб. на рік з Державного казначейства.			

¹О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.16-19.

ДИРЕКТОР СЕМІНАРІЇ Іван Несторович Давидович. Статський радник, кандидат університету Св. Володимира (віросповідання православного) Утримання: платня – 1200 руб.; столових – 800 руб. та квартира в натурі	з 1.09.1865	з 21.07.1879	15.05.1883 Орден Св. Анни II ступеня
ЗАКОНОУЧИТЕЛЬ Протоієрей Клеонік Мефодійович Шостацький. Кандидат Київської духовної академії (віросповідання православного) Утримання: платня – 650 руб.; столових – 550 руб. та квартира в натурі	з 04.06.1864	з 10.08.1873	09.03.1882 Камилавка (по духовному відомству)
НАСТАВНИКИ			
Російської та церковнослов'янської мови – колезький секретар Апполінарій Степанович Євсєвський Утримання: платня – 650 руб.; столових – 550 руб. та квартира в натурі	з 05.04.1878	з 10.09.1884	Чиновник колезький радник 10.08.1884
Математики – перебуває у III класі Михайло Петрович Кудрицький Утримання: платня – 650 руб.; столових – 550 руб. та квартира в натурі	з 06.03.1882	з 06.03.1882	

Історія та географія – Титулярний радник Сергій Якович Секерін Утримання: платня – 650 руб.; столових – 550 руб. та квартира в натурі Учитель початкового училища, який не має чина Ілля Павлович Івашкевич	з 26.09.1875		
Утримання: платня – 450 руб. та квартира в натурі Учитель співів – посаду виконує учитель початкового училища Ілля Павлович Івашкевич Утримання: платня – 300 руб.	з 21.08.1876	з 15.09.1876	

Додаток Е

Таблиця Е.1

Відомість про число уроків, що займають службовці при Острозькій учительській семінарії у 1886-1887 навчальному році¹

Імена та прізвища	Який предмет, в яких класах и по скільки уроків	Загальне число уроків	Утримання
Директор – Дійсний Статський Радник Микола Дмитрович Богатінов	Педагогіку в II класі – 2 уроки в III класі – 3 уроки	5	Платня – 1200 Столових – 800 2000
Законоучитель – (вакантна) – тимчасово виконує посаду законоучителя священик о. Никанор Сичинкевич	Закон Божий в I класі – 4 в II класі – 3 в III класі – 2 Церковнослов'янська мова в I класі – 1 в II класі – 1 Закон Божий в початковому училищі при семінарії – 2	13	Від уроку в рік по 53 руб., за все 13 уроків – 689

¹О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк. – Арк.9-11.

Наставник – Колезький Радник Микола Іванович Парков	Арифметика в І класі – 4 в ІІ класі – 3 в ІІІ класі – 2 Геометрія в І класі – 1 в ІІ класі – 2 в ІІІ класі – 2 Природознавство в ІІІ класі – 2 Креслення в І класі – 2 в ІІ класі – 2 в ІІІ класі – 2 Практичні уроки викладання учням ІІІ класу в		Платня – 650 Столових – 550
	початковому училищі з лічби – 2	22	1200
Наставник – Надвірний Радник Костянтин Афанасійович Чернишевський	Російська мова в І класі – 5 в ІІ класі – 5 в ІІІ класі – 3 Церковнослов'янська мова в І класі – 4 в ІІ класі – 2 в ІІІ класі – 2 Практичні уроки викладання учням ІІІ класу в початковому училищі з	22	Платня – 650 Столових – 550

	письменності – 3		1200
Наставник – перебуває в чині VIII класу Дмитро Авксентійович Завадський	Історія в I класі – 2 в II класі – 3 в III класі – 2 Географія в I класі – 3 в II класі – 2 в III класі – 2 Правопис в I класі – 2 в II класі – 2 Космографія в III класі – 1 Практичні уроки викладання учням III класу в початковому училищі з письма – 1	20	Платня – 650 Столових – 550 1200
Учитель співів – Олексій Петрович Шуммер	Співи в I, II, III класах по 2 уроки	6	Платня – 300

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

**Відомості про число пропущених викладачами Коростишівської Учительської Семінарії
уроків в період
з 15 серпня по 22 грудня 1884р.¹**

Ім'я	Число уроків, котрі повинні були бути	Число пропущених уроків через хворобу	Число уроків, пропущених з неповажних причин	%-е співвідношення до числа необхідних
Давидович (директор)	73	4		
Педагогіка	<u>33</u>	<u>2</u>		
Слов'янська мова	106	6		5,6%
Шостацький (протоієрей)	175	0		0%
Закон Божий				
Євсєвський Російська мова	143	3		

¹С ведомостями о числе уроков, пропущенных преподавателями учительских семинарий и института. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 20. – 1885. – 20 арк. – Арк.12.

Слов'янська мова	52	1		
Природознавство	17	0		
Правопис	<u>28</u>	<u>1</u>		
	240	5		2%
Кудрицький				
Арифметика	144	0		
Геометрія	102	0		
Природознавство	<u>66</u>	0		
	312			0%
Секерін				
Історія	146	3		
Географія	110	5		
Правопис	<u>34</u>	<u>2</u>		
	280	10		3,5%
Івашкевич				
Співи	117	3		2,5%

Додаток 3 ВІДОМІСТЬ

про поведінку, увагу, старанність та успіхи

вихованця ____ класу

_____ учительської семінарії

за _____ навчальний рік¹

Бали за		1ч.	2ч.	3ч.	4ч.	Іспит Письм.	Іспит усний	Серед. бал
Поведінка								
Увага								
Старання								
У С П І Х И	Закон Божий							
	Педагогіка							
	Російська мова							
	Церковнослов'янська мова							
	Арифметика							
	Геометрія							
	Природознавство							
	Історія							
	Географія							
	Чистописання							
	Співи							
	Практика викладання							
	Середній бал по успіхам							

¹С перепискою по разным текущим вопросам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 58. – 1894. – 52 арк. – Арк.28-29.

Додаток К

СВІДОЦТВО¹

Від Ради ... Учительської Семінарії на підставі положення про учительські семінарії, видано це свідоцтво вихованцю семінарії ... в тому, що він при ... поведінці, виявив успіхи в:

- Законі Божому
- Педагогіці
- Російській та церковнослов'янській мові
- Математиці (арифметиці, геометрії, землеметрії)
- Історії
- Географії
- Природознавстві
- Правопису
- Малюванні та кресленні
- Практичних заняттях у викладанні

Окрім того навчався ремеслам, гімнастиці та співам.

Внаслідок чого він удостоюється звання вчителя початкового училища та, при вступі на означену посаду, має користуватися усіма правами, що належать тій посаді.

... дня 18... року

Голова педради, директор ...

Члени педради ...

¹Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк. – Арк.17.

Додаток Л

СВІДОЦТВО¹

Від Ради Коростишівської Учительської Семінарії на підставі положення про учительські семінарії видано це свідоцтво вихованцю семінарії ... (ім'я та прізвище) ... , сину ... (селянина, дворянина, чиновника, священика) ... , що народився в ... (селі, місті, містечку такої-то губернії та повіту) ... 18 ... року місяця ... дня, в тому, що вступив до семінарії в серпні 18 ... року він навчався в ній по червень цього 18 ... року та при ... поведінці, виявив успіхи в:

- Законі Божому
- Педагогіці
- Церковнославянській мові
- Арифметиці
- Геометрії та землеметрії
- Історії загальній
- Історії Російській
- Географії загальній
- Географії російській
- Природознавстві
- Правописі
- Кресленні та малюванні
- Співах
- Гімнастиці
- Практичних заняттях у викладанні

Окрім того навчався (такому-то ремеслу та грі на такому-то інструменті).

¹Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк. – Арк.19.

Закінчивши зараз курс навчання в семінарії, він ... (прізвище) ... удостоюється звання учителя початкового училища та, при вступі на зазначену посаду, має користуватися усіма правами, що належать тій посаді.

Продовження додатку Л

Містечко Коростишів, Радомишльського повіту, Київської губернії, 18 ... року ... місяця ... дня.

Голова педради, директор ...

Члени педради ...

Додаток М

Продовження додатку М

[305, арк. 20]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. А. Т. Вопросы народных училищ Юго-западного края / А. Т. // Русская школа. – 1892. – № 4. – Апрель. – С. 123–134.
2. Акимов Вл. Народное образование. Земская работа по подготовке народных учителей / Вл. Акимов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1915. – Часть LVII. – Май. – С. 1–25.
3. Андрійчук Н. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти / Наталя Андрійчук // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2007. – Випуск XIII–XIV. – С. 59–65.
4. Андрійчук Н. Організація навчання в учительських семінаріях України (кінець XIX – початок XX століття) / Наталя Андрійчук // Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія „Педагогіка і психологія”. – 2009. – Випуск 26. – С. 150–155.
5. Андрійчук Н. Соціокультурні чинники заснування учительських семінарій в Україні / Наталя Андрійчук // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2008. – № 24. – С. 126–130.
6. Андрійчук Н. М. Вимоги до науково-методичної підготовки вчителя народних шкіл в учительських семінаріях (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. М. Андрійчук // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Частина 2 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. – К. : Міленіум, 2006. – С. 7–12.
7. Андрійчук Н. М. Педагогічна та загально-просвітницька діяльність народних учителів (кінець XIX – початок XX

- століття) / Н. М. Андрійчук // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами інноваційних освітніх технологій : зб. наук. праць. – 2006. – Випуск 3. – С. 195–198.
8. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителя для народних шкіл України (кінець ХІХ – початок ХХ століття) як науково-методологічна проблема/ Н. М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2009. – Випуск 44. – С. 79–83.
 9. Андрійчук Н. М. Початкова народна школа кінця ХІХ – початку ХХ ст.: ретроспектива її становлення / Н. М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – Випуск 29. – С. 15–18.
 10. Андрійчук Н. М. Характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини ХІХ – початку ХХ століття / Н. М. Андрійчук // Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених [„Білі плями” в історії України у контексті світового розвитку”], (Луганськ, 20 травня 2009 р.). – Луганськ, 2009. – С. 4–6.
 11. Антология педагогической мысли России второй половины ХІХ – начала ХХ в. / [сост. П. А. Лебедев]. – М. : Педагогика, 1990. – 608 с.
 12. Антосюк О. Учительские семинарии / О. Антосюк // Русская школа. – 1913. – № 7–8. – Июль–август. – С. 124–132.
 13. Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России / А. Арсеньев // Советская педагогика. – 1938. – № 9. – С. 91–109.
 14. Ахутин Н. К вопросу о подготовке народных учителей / Н. Ахутин // Русская школа. – 1905. – № 1. – С. 122–145.

15. Ахутин Н. Учитель начальной школы / Н. Ахутин // Русская школа. – 1909. – № 5–8. – С. 89–110.
16. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кін. XIX – на поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. І. Бабіна. – К., 2000. – 19 с.
17. Багалеї Д. І. История города Харкова за 250 лет его существования (1655–1905) : [ист. монография в 2-х т.] / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Харьков : Репринт. изд., 1993. – Т. 1. – 1993. – 572 с.
18. Багалеї Д. І. История города Харкова за 250 лет его существования (1655–1905) : [ист. монография в 2-х т.] / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Харьков : Репринт. изд., 1993. – Т. 2. – 1993. – 982 с.
19. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.
20. Бахтин М. М. Парадоксы диалога / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1993. – 129 с.
21. Бёклей А. Победители в жизненной борьбе. Великая семья позвоночных с 98 рисунками / А. Бёклей ; [пер. с англ. с изменениями и доп. В. Н. Львова]. – Москва : Издание М. и С. Сабашниковых, 1900. – 347 с.
22. Березівська Л. Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Березівська Лариса Дмитрівна. – К., 1998. – 212 с.
23. Библер В. С. Школа диалога культур : основы программы / В. С. Библер. – Кемерово : Алеф, 1992. – 92 с.
24. Билан В. Т. Воскресные школы на Украине (1859–1862 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист.

- наук : спец. 07.00.01 „История Украины” / В. Т. Билан. – К., 1967. – 19 с.
25. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. В. Бобров. – К., 1998. – 18 с.
 26. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : „Советская энциклопедия”, 1977. – Т. 27 : Ульяновск – Франкфорт. – 1977. – 624 с.
 27. Бондар Л. Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні / Л. Бондар // Рідна школа. – 2002. – № 2. – С. 60–62.
 28. Бричок С. Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 206 с.
 29. Булатов А. Кому нужна народная школа? / А. Булатов // Русская школа. – 1909. – № 5–6. – С. 151–161.
 30. Булгаков С. Учительская семинария прежде и теперь / Сергей Булгаков // Русский начальный учитель. – 1911. – № 12. – Декабрь. – С. 231–245.
 31. Бунаков Н. Ф. Записки : Моя жизнь в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной 1837–1905 / Н. Ф. Бунаков. – СПб. : Т-во „Общественная польза”, 1909. – 364 с.
 32. Бутенко И. А. Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущениях / И. А. Бутенко // СОЦИС. – 2000. – № 4. – С. 3.
 33. В – в Н. Начальные училища Киевского ученого округа в 1906 году / Н. В – в // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – Часть XV. – Июнь. – С. 182–186.

34. В. И. К вопросу о заработке школьных учителей / В. И. // Вестник воспитания. – 1892 – № 6 – С. 146–155.
35. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802–1866) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Важинський Ігор Петрович. – Полтава, 2002. – 203 с.
36. Васильченко С. Вибрані твори / Степан Васильченко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1963. – 406 с.
37. Васильченко С. Вибрані твори / Степан Васильченко. – К. : Дніпро, 1979. – 164 с.
38. Васильченко С. Мужичья арифметика и другие рассказы / Степан Васильченко. – М. : Гослитиздат, 1953. – 76 с.
39. Васильченко С. Незібрані твори / Степан Васильченко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1941. – 237 с.
40. Васильченко С. Повісті та оповідання / Степан Васильченко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1949. – 382 с.
41. Васильченко С. Повна збірка творів / Степан Васильченко. – Х. : Держлітвидав УРСР, 1928. – 245 с.
42. Васянович Г. П. Методологія педагогіки й педагогічна інноватика / Г. П. Васянович // Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 332 с.
43. Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні : методологічний аналіз / Леонід Ваховський // Шлях освіти. – № 1. – 2007. – С. 42–45.
44. Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения / В. П. Вахтеров. – М. : „Педагогика“, 1987. – 400 с.
45. Вдовенко В. В. Проблеми початкової освіти України і в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. В. Вдовенко. – К., 2005. – 19 с.

46. *Величкина В. М.* Педагогическая и общественная деятельность народных учителей сельской дореволюционной школы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / В. М. Величкина. – М., 1975. – 21 с.
47. *Веркалець М. М.* Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець. – К. : Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
48. *Веселов А. Н.* Ушинский о народном учителе / А. Н. Веселов // Советская педагогика. – 1938. – № 3 – С. 68–78.
49. *Вессель Н.* Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России / Н. Вессель // Русская школа. – 1891. – Т. 1. – Кн. 7–12. – С. 25–44.
50. *Ветошкин М.* Министерские и думские проекты подготовки народных учителей / М. Ветошкин // Русская школа. – 1909. – Т. 3. – Сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь. – С. 17–43.
51. *Вихрущ В. О.* Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики друга половина ХІХ – початок ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / А. О. Вихрущ. – К., 2001. – 38 с.
52. *Вітвицька С. С.* Основи педагогіки вищої школи : методичний посібник для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
53. *Волошина В. Я.* Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. – К. : Вид. центр „Академія”, 1999. – 128 с.
54. *Воробець І. В.* Освіта дорослих у Галичині (1891–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук :

- спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки”
/ І. В. Воробець. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
55. Гавриленко Т. Л. Проблеми дидактики початкової школи України кінця ХІХ – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Гавриленко Тетяна Леонідівна. – Чернігів, 2004. – 236 с.
56. Гадамер Х.-Г. Истина и метод : Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1998. – 704 с.
57. Гинецинский В. И. Проблема структурирования образовательного пространства / В. И. Гинецинский // Педагогика. – 1997. – № 3. – С. 10–15.
58. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
59. Грищенко Г. П. Методична спадщина М. Ф. Бунакова та її значення для сучасної школи / Г. П. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1965. – 100 с.
60. Грінченко Б. Вибрані твори / Б. Грінченко ; упоряд. Л. Дмитрова. – К. : Держлітвидав УРСР, 1927. – 228 с.
61. Грінченко Б. Оповідання / Борис Грінченко. – К. : Рух, 1931. – 93 с.
62. Грінченко Б. Поезії. Повісті. Оповідання / Борис Грінченко. – К. : Наук. думка, 2002. – 432 с.
63. Грінченко Б. Твори в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : АН України, 1963. – Т. 1. – 603 с.
64. Грінченко Б. Твори в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : АН УРСР, 1963. – Т. 2. – 592 с.
65. Грінченко Б. Д. Вибрані твори / Б. Д. Грінченко ; упоряд., прим. П. Хропка. – К. : Дніпро, 1987. – 461 с.
66. Грушкевич И. Л. Педагогическая деятельность и педагогические взгляды С. В. Васильченко : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец.

- 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / И. Л. Грушкевич. – К., 1963. – 23 с.
67. Грушкевич І. Л. Педагогічна діяльність та педагогічні погляди Васильченка / І. Л. Грушкевич. – К. : Радянська школа, 1961. – 63 с.
68. Губкин И. Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя / И. Губкин // Русская школа. – 1906. – № 10. – С. 98–116.
69. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : АПН, 2002. – 224 с.
70. Д. К. Подготовка молодого учителя / К. Д. // Вестник воспитания. – 1890. – № 8. – С. 41–56.
71. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : [монографія] / Н. М. Дем'яненко / Міністерство освіти України ; Інститут змісту і методів навчання ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1998. – 328 с.
72. Демещенко. Родной язык в педагогической системе Ушинского / Демещенко // Советская педагогика. – 1938. – № 3. – С. 78–92.
73. Демков М. Интерес преподавания / М. Демков // Вестник воспитания. – 1890. – № 6. – С. 42–60.
74. Демков М. И. Краткая история педагогики / М. И. Демков. – М., 1917. – 238 с.
75. Демков М. И. Педагогическая и философская подготовка учителя средних учебных заведений / М. И. Демков // Русская школа. – 1891. – № 2. – С. 57–75.
76. Демченко А. М. Коростишівське педагогічне училище : з історії становлення / А. М. Демченко // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. праць в 2 ч. / за ред. В. О. Єршова. – Житомир : Вид-во „Волинь”, 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 24–43.

- 77.Доватор Р. Л. Разработка К. Д. Ушинским проблем средней общеобразовательной школы России : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / Р. Л. Доватор. – М., 1974. – 25 с.
- 78.Довженко О. О. Проблема спілкування учителя з учнем у педагогічній теорії та практиці України др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Довженко Ольга Олегівна. – Х., 2004. – 217 с.
- 79.Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Михайло Драгоманов. – К. : Друкарня Гросмана, 1913. – 159 с.
- 80.Драгоманов М. П. Вибране / Михайло Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 682 с.
- 81.Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах / Михайло Петрович Драгоманов. – К. : „Наукова думка”, 1970. – Т. 1. – 1970. – 529 с.
- 82.Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах / Михайло Петрович Драгоманов. – К. : „Наукова думка”, 1970. – Т. 2. – 1970. – 594 с.
- 83.Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Драч Оксана Олександрівна. – Х., 2001. – 280 с.
- 84.Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дровозюк Лідія Миколаївна. – Вінниця, 1998. – 196 с.
- 85.Дубасенюк О. А. Основи теорії і практики професійної і виховної діяльності / Олександра Антонівна Дубасенюк. – Житомир : Житомир. держ. пед. ін-т, 1995. – 187 с.
- 86.Дудникова О. Г. Профессиографический подход к педагогической деятельности в наследии А. Е. Кондратенкова / О. Г. Дудникова // Штудии-6. – Смоленск : СмолГУ, 2006. – С. 74–87.

87. *Духнович А.* Народная педагогия. В пользу училищ и учителей сельских. Часть I: Педагогия общая / Александр Духнович. – Львов, 1857. – 92 с.
88. *Дю С. А.* К вопросу о критериях оценки профессиональной деятельности педагога [Электронный ресурс] / С. А. Дю // Вестник СевКавГТУ. Серия „Гуманитарные науки“. – № 2 (12). – 2004. – Режим доступа : <http://www.ncstu.ru>
89. *Енциклопедія освіти* / [Академія педагогічних наук України; гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040с.
90. *Євтух М. Б.* Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.): дис. ... доктора пед. наук у формі наук. доповіді / Євтух Микола Борисович. – К., 1996. – 66 с.
91. *Жильцов М. Д.* Н. И. Пирогов о воспитывающем обучении / М. Д. Жильцов // Советская педагогика. – 1939. – № 1 – С. 115-120.
92. *Зикеев Н. В.* Из истории педагогической подготовки учителей / Н. В. Зикеев // Советская педагогика. – 1945. – № 4 – С. 24-30.
93. *Історія педагогіки* / [за ред. проф. М. В. Левківського, проф. О. А. Дубасенюк]. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с.
94. *Історія української педагогіки* / [за ред. М. Г. Стельмаховича]. – К. : Інститут змісту і методів навчання України, 1998. – 356 с.
95. *К вопросу о современной программе начальной народной школы* // Вестник воспитания. – 1896. – № 4. – С. 40-62.
96. *Калениченко Н. П.* Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72–

80.

97. Каменская В. Народное образование в Херсонской губернии / В. Каменская // Русская школа. – 1892. – № 3. – Март. – С. 132–138.
98. Канышева М. Роль земства в развитии начального образования в Крыму во II пол. XIX века / М. Канышева // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 2. – С. 16–18.
99. Карелін М. Деякі проблеми трудового навчання у початкових школах України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Карелін // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 76–78.
100. Кірдан О. Л. Виховні функції класного керівника в навчальних закладах України (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. Л. Кардан. – К., 2002. – 17 с.
101. Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Климчик Лариса Анатоліївна. – К., 1995. – 158 с.
102. Кловак Г. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад / Г. Кловак // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 70–72.
103. Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. А. Коваленко. – Х., 2000. – 20 с.
104. Колесник І. О. Формування загальнонавчальних умінь і навичок у народній школі кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. О. Колесник. – Х., 2004. – 21 с.

105. *Коляда Н. М.* Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н. М. Коляда. – К., 2004. – 20 с.
106. *Коноплев Н. К.* Л. Н. Толстой о народном учителе / Н. К. Коноплев // Советская педагогика. – 1938. – № 12. – С. 120–124.
107. *Константинов Н. А.* Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – [2-е изд.]. – М. : Педагогика, 1953. – 273 с.
108. *Корф Н. А.* Наш друг. Книга для чтения учащихся в школе и дома и руководство по начальному обучению родному языку / Николай Александрович Корф. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1871. – 360 с.
109. *Корф Н. А.* Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению / Николай Александрович Корф. – М. : Изд. бр. Салаевых, 1873. – 430 с.
110. *Корф Н. А.* Наши педагогические вопросы / Николай Александрович Корф. – М. : Изд. „Сотрудник школ” А. К. Залеской, 1882. – 410 с.
111. *Корф Н. А.* Об училищах Александровского уезда и Мариупольского округа / Николай Александрович Корф // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1867. – № 9. – С. 156–174.
112. *Корф Н. А.* Первоначальное правописание / Николай Александрович Корф. – СПб, 1882. – 48 с.
113. *Корф Н. А.* Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ / Николай Александрович Корф. – [изд. II-е]. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. – 318 с.

114. *Костюк О. Ю.* Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01/ Костюк Оксана Юріївна. – Житомир, 2007. – 281 с.
115. *Кравченко О. Г.* Роль Киевского университета в развитии просвещения в Киевском учебном округе (Киевская, Волынская, Подольская, Черниговская, Полтавская губернии) в 60-х годах XIX века : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика и история педагогики” / О. Г. Кравченко. – К., 1954. – 14 с.
116. *Кравченко Т. М.* Розвиток початкової освіти на Харківщині в др. пол. XIX ст. – поч. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кравченко Тетяна Миколаївна. – Х., 1999. – 239 с.
117. *Краткий курс естественной истории.* / [сост. Н. Износков]. – Казань : Типо-литография Императорского университета, 1899. – 482 с.
118. *Криловець Ю.* Питання підготовки педагогічних кадрів у спадщині П. Г. Редкіна / Ю. Криловець // Шлях освіти. – 2006. – № 1. – С. 50–53.
119. *Кузьмин Н. Н.* Учительские институты в России (лекции по истории педагогики) / Н. Н. Кузьмин. – Челябинск, 1975. – 41 с.
120. *Кузьмин Н. Н.* Учительские семинарии России и их место в подготовке учителей начальной школы / Н. Н. Кузьмин. – Курган, 1970. – 101 с.
121. *Кузьмина Н. В.* Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1989. – 116 с.

122. Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Курило // Початкова школа. – 1999. – № 4. – С. 54–57.
123. Курилова Т. Н. Педагогическая подготовка в России : историографический анализ / Т. Н. Курилова // Советская педагогика. – 1991. – № 11. – С. 81–86.
124. Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий : Ч. II. Теория и практика воспитания / [сост. М. И. Демков]. – Москва–Петроград : Издание товарищества „В. В. Думнов, наследники Бр. Салаевых”, 1915. – 357 с.
125. Лавринович М. І. Демократичні традиції Коростишівського педучилища / М. І. Лавринович // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. праць в 2 ч./ за ред. В. О. Єршова. – Житомир : Вид-во „Волинь”, 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 54–58.
126. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли) : учебное пособие / Д. И. Латышина. – М. : Гардарики, 2002. – 603 с.
127. Лісова С. В. Формування культури праці учнівської молоді / С. В. Лісова. – Рівне : Держ. вид. підпр., 1995. – 140 с.
128. Лордкипанидзе Д. О. Классик русской педагогики К. Д. Ушинский / Д. О. Лордкипанидзе. – М. : „Знание”, 1954. – 31 с.
129. Лубенец Т. Высшие начальные училища / Тимофей Лубенец. – К. : Типография „Работник”, 1913. – 127 с.
130. Лубенец Т. Какие требования предъявляет народ к школе / Тимофей Лубенец // Журнал Министерства

- Народного Просвещения. – 1912. – Часть XXXVIII. – Апрель. – С. 195–204.
131. *Лубенец Т.* О наглядном преподавании. Оттиск из Циркуляра по Киевскому Учебному Округу (№ 3–4, 1911 г.) / Тимофей Лубенец. – К., 1911. – 26 с.
 132. *Лубенец Т.* О наказании в детском возрасте / Тимофей Лубенец. – К. : Изд. киевск. общ. народн. дет. садов., 1909. – 20 с.
 133. *Лубенец Т.* Об игрушках / Тимофей Лубенец. – К. : Изд. киевск. общ. народн. дет. садов, 1909. – 16 с.
 134. *Лубенец Т.* Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии / Тимофей Лубенец. – К. : Изд. Новозыбковской уездной земской управы, 1885. – 62 с.
 135. *Лубенец Т.* Педагогические беседы / Тимофей Лубенец. – [изд. 2-е, дополн., переработан.]. – СПб. : П. В. Луковников, 1913. – 578 с.
 136. *Лубенец Т.* Педагогические беседы / Тимофей Лубенец. – СПб. : Изд. книжн. маг. П. В. Луковникова, 1903. – 256 с.
 137. *Лубенець Т.* Як батьки повинні поводитися з дітьми / Тимофій Лубенець. – Х. : „Радянська школа”, 1931. – 20 с.
 138. *Лучко О.М.* Розвиток ідеї природовідповідності в українській педагогічній науці (кінець XVIII – XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Лучко Олег Миронович. – Х., 2001. – 280 с.
 139. *Майборода В. К.* Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1970–1985 рр.) / В. К. Майборода ; за ред. В. І. Лугового. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.
 140. *Маловідомі* першоджерела української педагогіки (др.

- пол. XIX – XX ст.): [хрестоматія / упорядники : Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, О. В. Сухомлинська та ін.]. – К. : Науковий світ, 2003. – 418 с.
141. *Маріо М. Д.* Виховання молоді засобами православної духовної музики у закладах освіти України (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / М. Д. Маріо. – Х., 2000. – 19 с.
 142. *Маркова А. Н.* Психология профессионализма / А. Н. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 315 с.
 143. *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Мармазова Ольга Іванівна. – Донецьк, 1998. – 180 с.
 144. *Мартінова І. С.* Розвиток середньої освіти на Харківщині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Мартінова Ірина Станіславівна. – Х., 2005. – 241 с.
 145. *Машталер О. В.* Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича / О. В. Машталер. – К. : Радянська школа, 1966. – 148 с.
 146. *Михайло Драгоманов*: документи і матеріали 1841–1994. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2001. – 731 с.
 147. *Морозов Н.* Наши народные школы / Н. Морозов // Вестник воспитания. – 1894. – № 4 – С. 183–196.
 148. *Мосіяшенко В. А.* Історія педагогіки України в особах : навчальний посібник / В. А. Мосіяшенко, О. І. Курок, Л. В. Задорожна. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2005. – 266 с.

149. *Нариси історії українського шкільництва 1905–1933 : навч. посібник* / [О. В. Сухомлинська та ін. ; за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
150. *Народная школа. Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ : в 2 ч.* – М., 1913 – Ч. 2. – 1913. – 276 с.
151. *Народное образование. В ранних школах. Заметки старого учителя* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1909. – Часть XXII. – Июль. – С. 1–6.
152. *Нарратология : основы, проблемы, перспективы : материалы к спецкурсу* / [Сост. проф. Е. Г. Трудина] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html
153. *Науменко Ф. І. Основи педагогіки О. В. Духновича (Лекції з історії педагогіки для студентів університету)* / Ф. І. Науменко. – Львів, 1964. – 215 с.
154. *Нейфельд А. Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений* / А. Нейфельд // Вестник воспитания. – 1891. – № 2. – С. 39–67.
155. *Обозний В. В. Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04* / Обозний Василь Васильович. – К., 2001. – 522 с.
156. *Окорков В. С. Педагогічні ідеї М. М. Коцюбинського* / В. С. Окорков. – К. : Радянська школа, 1969. – 95 с.
157. *Олейников А. Исторический опыт – новый предмет теории* [Электронный ресурс] / А. Олейников. – Режим доступа : <http://kogni.narod.ru/exper.htm>
158. *Омельчук В. В. Розвиток освіти на Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки”* / В. В. Омельчук. – К., 2002. – 20 с.

159. *Онипченко О. І.* Навчально-виховна та методична діяльність педагогічних рад освітніх закладів України у другій половині ХІХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. І. Онипченко. – К., 2003. – 21 с.
160. *Ососков А. В.* Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) : учеб. пособ. для студ. пединститутов / А. В. Ососков. – М. : Просвещение, 1982. – 208 с.
161. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий” за 1890 год.* – К., 1891. – 618 с.
162. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий” за 1891 год.* – К., 1892. – 515 с.
163. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии мужских гимназий и прогимназий” за 1897 год.* – К., 1898. – 540 с.
164. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1896 год.* – К., 1897. – 587 с.
165. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1898 год.* – К., 1899. – 566 с.
166. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1899 год.* – К., 1900. – 532 с.
167. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа” за 1900 год.* – К., 1901. – 548 с.

168. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1901 год.* – К., 1902. – 539 с.
169. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1902 год.* – К., 1903. – 532 с.
170. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1903 год.* – К., 1904. – 604 с.
171. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1904 год.* – К., 1905. – 546 с.
172. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1905 год.* – К., 1906. – 618 с.
173. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1906 год.* – К., 1907. – 590 с.
174. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1907 год.* – К., 1908. – 567 с.
175. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1908 год.* – К., 1909. – 607 с.
176. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1909 год.* – К., 1910. – 587 с.
177. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1910 год.* – К., 1911. – 613 с.
178. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1911 год.* – К., 1912. – 597 с.

179. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1912 год.* – К., 1913. – 564 с.
180. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1913 год.* – К., 1914. – 607 с.
181. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1914 год.* – К., 1915. – 627 с.
182. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1915 год.* – К., 1916. – 598 с.
183. *Отчет попечителя Киевского учебного округа „О состоянии учебных заведений округа“ за 1916 год.* – К., 1917. – 585 с.
184. *Отчет попечителя Одесского учебного округа „О состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа“ за 1914 год.* – Одесса, 1915. – 615 с.
185. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в.* / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева]. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
186. *Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки* / Ф. Г. Паначин. – М., 1979. – 421 с.
187. *Пацалюк О. Форми, методи та засоби навчання на початку XX століття* / О. Пацалюк // *Рідна школа.* – 2004. – № 9. – С. 53–56.
188. *Педагогическая антропология* / [автор-сост. Б. М. Бим-Бад]. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 576 с.
189. *Педагогическая деятельность барона Н. А. Корфа. Народная школа. Педагогический сборник.*

- Непериодическое издание / [под ред. М. С. Григорьевского]. – Н.-Новгород : Электро-Типография Г. Искольдского, 1914. – Кн. I. – С. 7-28.
190. *Перетятко О. В.* Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Перетятко. – Х., 2001. – 17 с.
 191. *Петров В.* Чему учат в начальных народных училищах? / В. Петров // Вестник воспитания. – 1896. – № 6. – С. 61–89.
 192. *Петрова Т. М.* Гуманізація навчально-виховного процесу у „реформаторській” педагогіці кінця ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Петрова Тетяна Михайлівна. – К., 2000. – 207 с.
 193. *Плахотник О. В.* Тенденции и цели развития системы высшего образования как одна из проблем современности / О. В. Плахотник // Известия Академии педагогических и социальных наук. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Издательство НПО „МОДЕК”, 2009. – Т. 1. – С. 411– 416.
 194. *Плахотнік О. В.* Виховання студентської молоді в умовах соціокультурного середовища ВНЗ / О. В. Плахотник, О. О. Безносьок // Наукові праці. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2009. – Випуск 5 (155). – Частина I. – С.170–176.
 195. *Плахотнік О. В.* Теорія і методика формування системи знань про природу як основа педагогічної майстерності вчителя / О. В. Плахотнік // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Формування професійно-педагогічної майстерності

- вчителів: історія, сучасність, перспективи”, 21 грудня 2009 р. – Житомир, 2009. – С.37–48.
196. *Побірченко Н. С.* Педагогічна і науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Побірченко Наталя Семенівна. – К., 2001 – 475 с.
 197. *Поліщук М. С.* Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 54–60.
 198. *Попик О. І.* Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. І. Попик. – К., 2003. – 24 с.
 199. *Предметные уроки по мысли Песталоцци.* – С.-Петербург, 1862. – 367 с.
 200. *Присяжнюк Ю. П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23–33.
 201. *Пухлякова К. А.* Одна из многих / К. А. Пухлякова // Русская школа. – 1905. – № 7–8. – Июль–август. – С. 68–74.
 202. *Рикер П.* Конфликт интерпретаций / П. Рикер. – М. : Знание, 1995. – 168 с.
 203. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. – СПб., 1911. – 117 с.
 204. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 743 с.

205. *Розанов Д.* О продуктивности обучения в начальной школе / Д. Розанов // Русская школа. – 1906. – № 5–6. – Май–июнь. – С. 86–98.
206. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)* / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К. : Радянська школа, 1991. – 381 с.
207. *Руднев Я.* Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1–44.
208. *Руднев Я. И.* Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. И. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 129–168.
209. *Русова С.* Думки М. Драгоманова про освіту / Софія Русова // Світло. – 1910. – Декабрь. – Кн. 4. – С. 30–33.
210. *Рябовол Л. Т.* Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. Т. Рябовол. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.
211. *Савченко О. Я.* Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.
212. *Саух П. Ю.* Філософія : навч. посіб. / Петро Юрійович Саух. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
213. *Саяпина С. А.* Проблема личности учителя в педагогическом наследии Н. А. Корфа : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Саяпина Світлана Анатоліївна. – Славянск, 1998. – 166 с.
214. *Сватиков Ф. Ф.* Н. А. Корф – основатель народной земской школы / Ф. Ф. Сватиков // Советская педагогика. – 1938. – № 4. – С. 86–103.

215. *Сватиков Ф. Ф.* Н. В. Шелгунов и его воспитательные идеалы / Ф. Ф. Сватиков // Советская педагогика. – 1939. – № 6. – С. 87–99.
216. *Сейко Н. А.* Добродієвність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2006. – 448 с.
217. *Сейко Н. А.* Добродієвність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – 544 с.
218. *Сейко Н. А.* Добродієвність у сфері освіти як чинник соціалізації різних категорій дітей в Україні (XIX – початок XX століття) / Н. А. Сейко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 38. – С. 41–44.
219. *Семенов Ю. Н.* Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней : [монографія] [Електронний ресурс] / Ю. Н. Семенов. – М., 2003. – Режим доступу : http://scepsis.ru/library/id_1377.html
220. *Серебренников А. П.* Л. Н. Толстой о курсах для подготовки народных учителей / А. П. Серебренников // Советская педагогика. – 1938. – № 12. – С. 124–127.
221. *Сисоєва С. О.* Педагогічна творчість : [монографія] / С. О. Сисоєва. – Х.-К. : Книжк. вид-во „Каравела”, 1998. – 150 с.
222. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
223. *Современная западная философия.* Словарь. – М. : ИПЛ, 1991. – 452 с.
224. *Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.* Вып. 2-й (Данные 1898 года). – СПб., 1900. – 301 с.

225. *Стельмах С. П.* Політика самодержавія в області народного образования на Україні в 60–90-х гг. XIX в. : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 „История Украины” / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 19 с.
226. *Стельмахович М. Г.* Новітні перспективи родинного виховання / М. Г. Стельмахович // Рідна школа. – 1998. – № 7–8. – С. 5.
227. *Стельмахович М. Г.* Принципи виховання молодших школярів / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1994. – № 11. – С. 4–6.
228. *Степанюк О.* Практична підготовка вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) / О. Степанюк // Рідна школа. – 2004. – № 5. – С. 66–69.
229. *Степанюк О.* Роль гуртожитків учительських семінарій у формуванні майбутніх учителів народних шкіл (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Степанюк // Рідна школа. – 2004. – № 10. – С. 58–61.
230. *Стихотворения и письма А. В. Кольцова* / [полное собрание под ред. Арс. И. Веденского]. – С.-Петербург : Издание А. Ф. Маркса, 1906. – 308 с.
231. *Столярчук Т. О.* Організація праці народних учителів у церковнопарафіяльних школах у другій половині XIX – на початку XX століття / Т. О. Столярчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. – 2003. – № 9. – С. 155–160.
232. *Столярчук Т. О.* Перша учительська семінарія на Поділлі як заклад з підготовки народних учителів (кінець XIX – початок XX ст.) / Т. О. Столярчук // Педагогічне Поділля : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія

- соціально-педагогічна. Випуск 4. Том 1 / відп. ред. Ю. М. Ковальчук ; упоряд. В. А. Гурський. – Кам'янець-Подільський : Абетка – НОВА, 2005. – С. 62–70.
233. Столярчук Т. О. Підготовка вчителів народних шкіл України у другій половині XIX – на початку XX століття / Т. О. Столярчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. – 2003. – Випуск 8. – С. 145–150.
 234. Столярчук Т. О. Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Столярчук Тетяна Олександрівна. – Житомир, 2006. – 209 с.
 235. Ступарик Б. М. Національна школа : витоки, становлення / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ : Прикарпатський університет, 1992. – 191 с.
 236. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / Ольга Василівна Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.
 237. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічні дослідження та його „околиці” / Ольга Василівна Сухомлинська // Збірник наукових праць Херсонського держ. ун-ту. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 11. – С. 11–13.
 238. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / Ольга Василівна Сухомлинська // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 10–15.
 239. Третьяков Н. Старый народный учитель / Н. Третьяков // Русская школа. – 1909. – № 5–8. – С. 78–88.
 240. Троцук И. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках [Электронный ресурс] / И. В. Троцук. – Режим доступа :

- www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html.
241. Тютрюмов А. Общественное и юридическое положение народного учителя / А. Тютрюмов // Русская школа. – 1892. – № 11. – Ноябрь. – С. 123–137.
 242. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с.
 243. Усатенко Т. П. Українська національна школа : минуле і майбутнє / Т. П. Усатенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 285 с.
 244. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : „Педагогика”, 1974. – Т. 2. – 1974. – 438 с.
 245. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.–Л. : Акад. педагогических наук РСФСР ; Ин-т теории и истории педагогики, 1948. – Т. 1. Ранние работы и статьи 1846–1856 гг. – 1948. – 739 с.
 246. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.–Л.: Акад. педагогических наук РСФСР ; Ин-т теории и истории педагогики, 1948. – Т. 2. Педагогические статьи 1857–1861 гг. – 1948. – 655 с.
 247. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.–Л.: Акад. педагогических наук РСФСР ; Ин-т теории и истории педагогики, 1948. – Т. 3. Педагогические статьи 1862–1870 гг. – 1948. – 690 с.
 248. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.–Л. : Акад. педагогических наук РСФСР ; Ин-т теории и истории педагогики, 1949. – Т. 6. Родное слово. Книга для детей. / год первый и

- второй/. Родное слово. Книга для учащихся. – 1949. – 447 с.
249. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – М.-Л., 1948. – Т. 2. – 1948. – 655 с.
 250. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 1983. – 489 с.
 251. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 2. – 1983. – 359 с.
 252. Ушинський К. Д. Твори / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К.: Радянська школа, 1954–55. – Т. 2. – 1954–55. – 456 с.
 253. Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – 1988. – 492 с.
 254. Ф. М. О расписании ежедневных уроков в наших учебных заведениях / Ф. М. // Вестник воспитания. – 1894. – № 5. – С. 58–80.
 255. Фаермарк Д. С. Задача пришла с картины / Д. С. Фаермарк. – М.: Издательство „Наука”, 1974. – 160 с.
 256. Фальборк Г. и Чарнолусский В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 2-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолусский. – СПб., 1899. – Т. 1. – 1899. – 713 с.
 257. Фальборк Г. и Чарнолусский В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 3-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолусский. – СПб.: Изд. „Знание”, 1901. – Т. 2. – 1901. – 709 с.

258. *Фальборк Г. и Чарнолуцкий В.* Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 3-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. „Знание”, 1904. – Т. 3. (Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов). – 1904. – 719 с.
259. *Феликсов Н.* Народное образование в Херсонской губернии / Н. Феликсов // Русская школа. – 1891. – № 4. – Апрель. – С. 92–103.
260. *Феликсов Н.* Специальные практические задачи русской народной школы / Н. Феликсов // Русская школа. – 1891. – № 4. – Апрель. – С. 142–153.
261. *Флеров А. П.* К вопросу об организации педагогической подготовки учителей средней школы / А. П. Флеров // Русская школа. – 1909. – № 5–8. – С. 123–146.
262. *Форостян А. Ф.* Розвиток естетичного виховання в середніх навчальних закладах освіти Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Форостян Анатолій Федорович. – Житомир, 2007. – 254 с.
263. *Хрестоматия по истории педагогики : учебное пособие для педучилищ.* – М., 1961. – 598 с.
264. *Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки* / [за ред. С. Литвинова]. – К. : Радянська школа, 1961. – 652 с.
265. *Хрестоматія з історії педагогіки* / [Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка ; упоряд. та автор вступ. ст. М. Ю. Рисіна, А. А. Сбруєва ; наук. дет. та авт. передмови А. А. Сбруєва]. – Суми, 2003. Ч. 1 : Вітчизняна школа і педагогіка. – 2003. – 300 с.
266. *Чарнолуцкий В.* Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1910. – № 9–12. – Т. III. – С. 41–67.

267. Черкасов О. В. Формування загальнотеоретичних основ дослідження історії освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Черкасов. – К., 2004. – 21 с.
268. Черніков С. Я. Виховання духовності особистості вчителя в теорії і практиці вітчизняної педагогіки (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / С. Я. Черніков. – Луганськ, 2003. – 20 с.
269. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Н. В. Чехов. – М. : Польза, 1912. – 224 с.
270. Шелгунов Н. В. Избранные педагогические сочинения / Н. В. Шелгунов ; под ред. Н. К. Гончарова. – М. : Издательство АПН РСФСР, 1954. – 254 с.
271. Шумілова І. М. О. Корф про професійну підготовку вчителя / І. Шумілова // Рідна школа. – 2006. – № 6. – С. 75–77.
272. Шумілова І. Просвітницька діяльність повітових земств північно-приазовського регіону в др. пол. XIX ст. / І. Шумілова // Шлях освіти. – 2003. – № 3 – С. 47–52.
273. Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. Ф. Шумілова. – Х., 2004. – 26 с.
274. Энциклопедический словарь. Т. XXXV. Усинский пограничный округ – Фенол / [изд. Ф. А. Блокгауз и И. А. Ефрон]. – С.-Петербург, 1902. – 612 с.
275. Ягунов В. В. Педагогіка : навчальний посібник / В. В. Ягунов. – К. : Либідь, 2003. – 560 с.

276. Ярмаченко М. Д. Розвиток народної освіти й педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / М.Д. Ярмаченко, С.У. Гончаренко, Н.П. Калініченко та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 384 с.
277. Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie / J. I. Kraszewski. – Lwów, 1859. – 189 s.
278. Maines D. R. Narrative's Moment and Sociology's Phenomena – toward a Narrative Sociology / D. R. Maines // Sociological Quarterly. – Vol. 34. – № 1. – P. 17–37.
279. Royce A. P. Ethnic Identity / A. P. Royce. – Bloomington, 1982. – 63 p.
280. Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa, 1997. – 445 s.

Центральний державний історичний архів у м. Києві

281. 20% прибавка к содержанию педагогического персонала учительского института, семинарий и городских училищ. – Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 45. – 1906. – 14 арк.
282. 20% прибавка к содержанию педагогического персонала учительского института, семинарий, низшего технического училища и городских училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 45. – 1905. – 445 арк.
283. Заключение, положение, инструкции, планы и программы учительских семинарий, составленные комиссией по преобразованию учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 151. – 1886. – 183 арк.
284. Именной список лиц, служащих в учительском институте, семинариях и народных училищах, коим

- причитается 20% прибавка к жалованию. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 45а. – 1906. – 415 арк.
285. *Награды и чинопроизводство по учительским институтам и семинариям.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 201. – Спр. 9. – 1917. – 338 арк.
286. *О безвозмездном снабжении начальных народных училищ Министерства Народного Просвещения, а также учительских семинарий, журналами :* 1. Мирской Вестник, издаваемый под редакцией Гейрота и 2. Семейные Вечера, издаваемый под редакцией С. Кашпиревой на 1884 год. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 95. – 1884. – 7 арк.
287. *О введении обучения садоводству в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 100. – 1881. – 10 арк.
288. *О выпуске книг и учебных пособий для учительских семинарий.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 57. – 1884. – 36 арк.
289. *О высылках Департаментом Народного Просвещения книг и журналов в учительские семинарии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 18. – 1875. – 64 арк.
290. *О командировании за границу директоров и преподавателей учительских семинарий для ознакомления их с преподаванием в тамошних учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 61. – 1873. – 10+1 арк.
291. *О назначении инспектора Черниговской гимназии И. Д. Комиссаржевского директором Велико-Сорочинской учительской семинарии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 72. – Спр. 108. – 1906. – 9 арк.
292. *О назначении пенсии б. учителю рисования Велико-Сорочинской учительской семинарии, ныне и. д. учителя того же предмета Кобылякского городского*

- училища Василия Дроздова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 72. – Спр. 39. – 1906. – 7 арк.
293. *О преобразовании* Трояновского одноклассного приходского училища Житомирского уезда Волынской губернии в двухклассный состав. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 151. – 1886. – 18 арк.
294. *О приеме* в учительские семинарии и народные городские и сельские училища учеников, уволенных из сих заведений за неодобрительное поведение и политическую неблагонадежность. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 123. – 1884. – 39 арк.
295. *О принятии* в учительские семинарии Киевского Учебного Округа молодых людей из местных колонистов лютеранского исповедания. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 120. – 1886. – 28 арк.
296. *О приобретении* для учебных заведений книг и учебных пособий и других предметов на счет специальных средств и штатной суммы училища. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 3. – Ч. II. – 1904. – 236 арк.
297. *О приобретении* книг и рассылках оных по народным училищам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 5. – 1865. – 169 арк.
298. *О приобретении* книг и учебных пособий для училищ, имеющих в Управлении учебного округа деньги на книги и на счет %% с капиталов, хранящихся в управлении округа и об уплате по счетам за высланные книги. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 3. – Ч. I. – 1904. – 88 арк.
299. *О разрешении* учительским семинариям допускать воспитанников к передержке экзаменов. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 46. – Спр. 64. – 1877. – 13 арк.

300. *О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – 23 арк.
301. *О рассылке книг в учительские семинарии, приходские и народные училища, присланных хозяйственным управлением при Святейшем Синоде.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 124. – 1875. – 530 арк.
302. *О результатах переводных и выпускных испытаний воспитанников учительских семинарий.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 72. – 1883. – 9 арк.
303. *О снабжении двухклассных, одноклассных и инородческих начальных народных училищ и учительских семинарий приобретенными Министерством изданиями.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 15. – 1878. – 68 арк.
304. *О числе учащихся в учительских семинариях с 1878 по 1882 г.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 73. – 1883. – 8 арк.
305. *Об изменении формы свидетельств на звание учителя сельского училища выдаваемого окончившим курс ученикам учительских семинарий.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 96. – 1884. – 21 арк.
306. *Об изъятии книг из библиотек народных училищ по неудобству их для преподавания.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 26. – 1876. – 5 арк.
307. *Об исключении по ветхости и негодности к употреблению книг и учебных пособий и других предметов из наличности имуществ учебных заведений.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 2. – 1904. – 168 арк.
308. *Об исходатайствовании прогонных денег окончившим курс учения в учительских институтах и семинариях*

- при назначении их на учительские места. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 26. – 1894. – 36 арк.
309. *Об определении и увольнении служащих и других лиц в учительскую семинарию с. В. Сорочинцы Полтавской губернии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 69. – Спр. 74. – 1903. – 92 арк.
310. *Об открытии новых учительских семинарий.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 299. – Спр. 288. – 1917. – 17 арк.
311. *Об открытии учительской семинарии в Полтавской губернии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 242. – 1873. – 51 арк.
312. *Об открытии учительской семинарии имени Н. В. Ригельман в с. Андреевке Черниговской губернии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 194. – 1910. – 23 арк.
313. *Об удовлетворении содержанием преподавателей учительских семинарий, городских, уездных, приходских и сельских народных училищ.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 18. – 1894. – 21 арк.
314. *Об удовлетворении содержанием преподавателей учительских семинарий, городских, уездных, приходских и сельских народных училищ.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 50. – 1893. – 50 арк.
315. *Об улучшении подготовки воспитанников учительских семинарий по обучению в начальных народных училищах пению.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. Оп. 225. – Спр. 53. – 1879. – 37 арк.
316. *Об устройстве сельскохозяйственных курсов в городе Киеве.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 132. – 1909. – 70 арк.
317. *Об учреждении в учительских семинариях должности учителя ручного труда и об отпуске средств на*

- обучение этому предмету. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 145. – 1908. – 21 арк.
318. *Об учреждении* при учительских семинариях должности письмоводителя. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 146. – 1908. – 12 арк.
319. *Переписка* Министерством Народного Просвещения и дирекциями народных училищ об открытии училищ, введении пятилетнего курса обучения в учительских курсах семинарии, увеличении количества инспекторов народных училищ, привлечении к ответственности учителей за нанесение побоев ученикам и по другим вопросам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 261. – 1911. – 126 арк.
320. *По вопросам*, касающимся учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 58. – 1890. – 15 арк.
321. *По вопросам*, касающимся учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 69. – 1886. – 51 арк.
322. *По вопросу* Министерства народного просвещения о том, могут ли лица, окончившие курс учительской семинарии и не выслужившие обязательного срока за полученное ими в оной образование, поступать для дальнейшего образования в учительский институт. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 10. – 1876. – 2 арк.
323. *По вопросу* о включении гигиены в курс учительских институтов, семинарий и курсов в качестве обязательного предмета. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 97. – 1905. – 18 арк.
324. *По вопросу* об увеличении ассигнования на хозяйственные нужды учительских семинарий и школ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 125. – 1899. – 42 арк.
325. *По поводу* ходатайства об ограничении вызова преподавателей учительских семинарий в местный

- окружной суд в качестве присяжных заседателей. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 93. – 1883. – 14 арк.
326. *По ходатайству* Новозыбковского уездного земского собрания об учреждении при одной из учительских семинарий стипендии имени покойного гласного этого собрания Силакова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 82. – 1885. – 21 арк.
327. *С ведомостями* о числе уроков, пропущенных преподавателями учительских семинарий и института. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 20. – 1885. – 20 арк.
328. *С документами* казеннокоштных воспитанников учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 220. – Спр. 98. – 1896. – 82 арк.
329. *С перепискою* возбуждаемою директорами учительских семинарий по различного рода вопросам. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 115. – 1882. – 11 арк.
330. *С перепискою* по разным текущим вопросам учительских семинарий. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 58. – 1894. – 52 арк.
331. *С перепискою* по учительским семинариям. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр. 17. – 1895. – 72 арк.
332. *С перепискою* по учительским семинариям. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 33. – 1905. – 54 арк.
333. *С перепискою* по учительскому институту и учительским семинариям. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 62. – 1900. – 126 арк.
334. *С программами* по преподаванию в учительских семинариях предметов. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 131. – 1883. – 84 арк.
335. *С расписанием* переводных и выпускных экзаменов Глуховского учительского института, учительских семинарий и городских училищ. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 60. – 1893. – 22 арк.

336. *С расписанием переводных и выпускных экзаменов Глуховского учительского института, учительских семинарий и городских училищ.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр. 56. – 1895. – 14 арк.
337. *С расписаниями переводных и выпускных экзаменов по учительским семинариям и городским училищам и распределения уроков.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 220. – Спр. 52. – 1896. – 18 арк.
338. *С расписаниями экзаменов и уроков в учительских семинариях и городских училищах.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 60. – 1893. – 22 арк.
339. *С расписаниями экзаменов и уроков учительских институтов, семинарий и городских училищ.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 64. – 1894. – 25 арк.
340. *С распределением учебных часов в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 109. – 1882. – 32 арк.
341. *С распределениями переводных и выпускных экзаменов по учительским семинариям и городским училищам и распределения уроков.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 221. – Спр. 52. – 1897. – 3 арк.
342. *С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – 73 арк.
343. *Чинопроизводство* срок 1 марта в Министерство. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 200. – Спр. 9. – 1916. – 1 арк.

Державний архів Житомирської області

344. *Ведомости о расходовании семинарией средств, ассигнованных по смете.* – Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 6. – 1913–1914. – 42 арк.

345. *Ведомости* об успехах и поведении учеников 1, 2, 3 класса Коростышевской учительской семинарии. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 109. – 1887. – 57 арк.
346. *Годичные* отчеты о состоянии Коростышевской учительской семинарии с 1870 по 1881 год включительно. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 4. – 1870–1881. – 163 арк.
347. *Общая* ведомость Коростышевской учительской семинарии об успехах и поведении учеников за 1895–1896, 1896–1897, 1897–1898, 1898–1899, 1899–1900 учебные года. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 212. – 1895–1900. – 146 арк.
348. *О выбывших* из семинарии до окончания курса в 1889 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 112. – 1887–1889. – 38 арк.
349. *О выбывших* из семинарии до окончания курса в 1887 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 111. – 1887. – 42 арк.
350. *О выбытии* воспитанников из семинарии до окончания курса в 1883 г. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 54. – 1880–1884. – 44 арк.
351. *О назначении* на учительские места, окончивших курс в 1882 году, казенных стипендиатов и своекоштных воспитанников. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 81. – 1882–1885. – 132 арк.
352. *О назначении* на учительские места, окончивших курс в 1885 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 104. – 1885–1886. – 56 арк.
353. *О назначении* на учительские места, окончивших курс в 1884 году. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 98. – 1884–1886. – 77 арк.

354. *О назначении стипендий воспитанникам семинарии за 1879 год.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 43. – 1879. – 61 арк.
355. *О наставниках учительской семинарии.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 9. – 1872–1879. – 584 арк.
356. *О принятии воспитанников на казенные стипендии.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 87. – 1882–1885. – 63 арк.
357. *О стипендиате имени Александра II Иване Константиновском.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 205. – 1895. – 19 арк.
358. *О стипендиате Липовецкого уезда в память императора Александра II Брацюке Никоноре.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 123. – 1889–1892. – 28 арк.
359. *О стипендиатах семинарии.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 76. – 1882. – 30 арк.
360. *Правила для поступающих в Коростышевскую учительскую семинарию и для учащихся в ней.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 75. – 1882. – 13 арк.
361. *Протоколы педагогического совета Коростышевской учительской семинарии с 1869 по 1882 год включительно.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 1а. – 1869–1872. – 258 арк.
362. *Прошения воспитанников о принятии их на казенное содержание.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 77. – 1882. – 26 арк.
363. *Прошения не принятых в семинарию в 1886 году.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 107. – 1886. – 83 арк.
364. *Расписание переводных и выпускных испытаний.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 64. – 1880–1900. – 73 арк.
365. *Реестр входящих бумаг Коростышевской учительской семинарии на 1885–1890 годы.* – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 106. – 1885–1890. – 84 арк.

366. *Реестр* исходящих бумаг Коростышевской учительской семинарии на 1885–1887 годы. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 106. – 1885–1887. – 87 арк.
367. *С ведомостями* об успехах и поведении учеников I, II и III классов. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 120. – 1889–1890. – 100 арк.
368. *С прошениями* и документами. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 28. – 1877–1880. – 61 арк.
369. *С прошениями* учеников, желающих поступить в семинарию. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 22. – 1876–1879. – 70 арк.
370. *С прошениями* учеников, желающих поступить в училище. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 8. – 1872. – 60 арк.
371. *С четвертными* и годовичными отметками семинаристов. – ДАЖО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 182. – 1894–1895. – 73 арк.
372. *Циркуляры* министерства народного просвещения. – ДАЖО. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1913–1914. – 32 арк.

Державний архів Харківської області

373. *Переписка* по вопросу зачисления учительницы Харьковского частного начального училища А. Н. Пятовой в члены пенсионной кассы народных учителей. – Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 638. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1910–1911. – 5 арк.
374. *Списки* окончивших курс в Харьковских начальных училищах. – ДАХО. – Ф. 638. – Оп. 1. – Спр. 2. – 1916. – 25 арк.
375. *О перемещении* учителей Сушинского уездного училища Ткаченко, Воронцова на другое место. – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 231. – 1864. – 10 арк.

376. *О смерти учителя Волчанского уездного училища А. Попова.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 238. – 1864. – 4 арк.
377. *О определении Д. Оробченка в Волчанское учебное заведение.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 239. – 1864. – 16 арк.
378. *О книгах и учебных пособиях присланных в дар учебным заведениям.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 240. – 1864. – 6 арк.
379. *О ревизии уездных приходских училищ окружным инспектором.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 248. – 1865. – 7 арк.
380. *Отчеты домашних учителей и учительниц.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 655. – 1872. – 28 арк.
381. *О допущении Шароградского учителем в Волчанское уездное училище.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 654. – 1872. – 4 арк.
382. *Об увольнении А. Яновского в отставку от службы по болезни.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 653. – 1872. – 12 арк.
383. *О выписке разных книг и журналов и газет.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 662. – 1872. – 47 арк.
384. *О высочайших и других наградах.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 664. – 1872. – 72 арк.
385. *Об утверждении преподавателей наставниками и распределении между ними преподавания предметов.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 668. – 1872. – 5 арк.
386. *Списки чиновников и преподавателей для внесения в адрес-календарь.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 670. – 1872. – 15 арк.
387. *Об увольнении М. Михейлиса в отставку и ходатайстве ему пенсии.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 671. – 1872. – 6 арк.

388. *О смерти учителя М. Назоревского и назначении жене пенсии.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 672. – 1872. – 9 арк.
389. *Распоряжения высшего начальства.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 680. – 1873. – 80 арк.
390. *Об увольнении Матвеева от преподавания истории и географии.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 692. – 1873. – 3 арк.
391. *Об определении С. Любичского в Харьковское уездное училище.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 697. – 1873. – 12 арк.
392. *Об определении Г. Власовского сверхштатным учителем Харьковского приходского училища.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 734. – 1873. – 2 арк.
393. *Об определении Н. Оранского младшим учителем в Сломянское приходское училище.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 735. – 1873. – 1 арк.
394. *Об оставлении А. Фомина и назначении ему пенсии за выслуги 25 лет.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 737. – 1873. – 19 арк.
395. *О доставлении сведений о состоянии учебных заведения для отчета.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 738. – 1873. – 30 арк.
396. *Об определении Б. Гинцбурга врачом Волковского училища.* – ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 739. – 1873. – 4 арк.
397. *О выдаче пособий разным лицам.* – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1880. – 164 арк.
398. *Отчеты о состоянии народных училищ.* – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2. – 1885. – 189 арк.
399. *О состоянии начальных народных училищ.* – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 6. – 1892. – 32 арк.

400. *Конспекты* и протоколы занятий учителей начальных училищ Изюминского и Змиевского уездов. – ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 7а. – 1901. – 134 арк.
401. *Указы* и циркуляр Министерства просвещения о выдаче свидетельств на звание домашней учительницы, об оштрафовании учителей, не имеющих свидетельств о праве преподавания и другие. – ДАХО. – Ф. 658. – Оп. 1. – Спр. 9. – 1834. – 6 арк.